

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

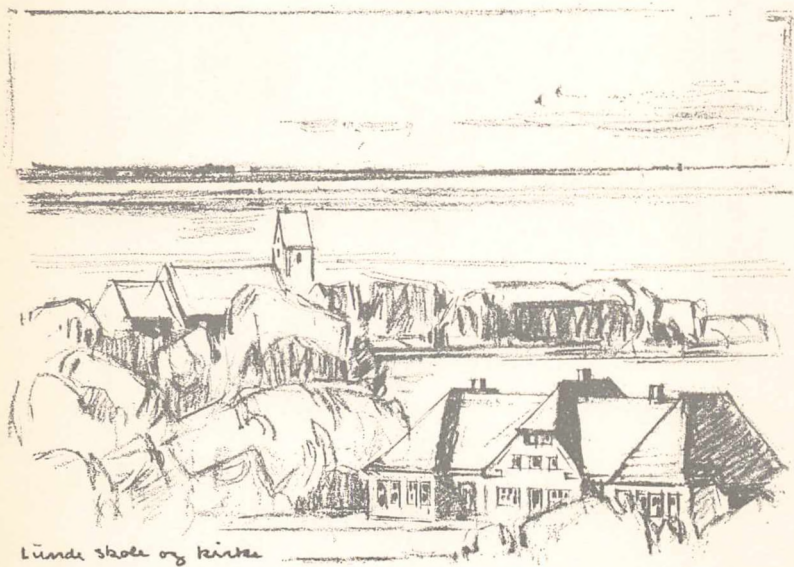
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribes Amt

1975 Bind XIX

FESTSKRIFT TIL H. K. KRISTENSEN

Festskrift

til H. K. Kristensen på 80-års dagen
17. september 1975

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

REDAKTION:

Valdemar Andersen

Verner Bruhn

Svend Mogensen

Vestkystens Bogtrykkeri, 1975

ISBN 87 87490 102

Indhold

H. K. Kristensen – 80 år	5
Gratulationsliste	7
<i>Kirsten Agerbæk</i> : Da Ribe <i>ikke</i> fik en kunstsamling	17
<i>Valdemar Andersen</i> : En stolestadestrid i Jerne kirke	25
<i>Mogens Bencard</i> : Om et middelalderligt knivskaft fra Ribe	36
<i>Carsten Teilman Hald</i> : Jeppe Stavn	62
<i>Kristian Hald</i> : Gamle skovnavne i Ribe amt	97
<i>S. Manøe Hansen</i> : Lærer Kristen Jensen i Strellev	106
<i>Johan Hvidtfeldt</i> : Dansk, frisisk og tysk i Kær herred og Tønder amts marskherreder 1811	115
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Sognedegn Hans Joachim Bornholtz i Møgeltønder	131
<i>Knud Jensen</i> : En fårefold	141
<i>John Kvist</i> : Vorbassedrengene	151
<i>Bue Kaae</i> : Føj for pokker – Træk fra Ribe i det 16. århundrede .	163
<i>A. Strange Nielsen</i> : Lokalhistorie – et menneskeligt behov	216
<i>Olaf Olsen</i> : Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder	225
<i>Knud Prange</i> : »– og 8 våbener fra Aal kirke«	259
<i>Peter Skautrup</i> : Jørgen Blochs dialektordliste fra 1807	271
<i>Roar Skovmand</i> : Den folkelige bølge	281
<i>Hans Stiesdal</i> : Ure i Ribe domkirke	290
<i>Helge Søgaard</i> : Lidt om møllerne i Ribe Oldemoder	307
<i>Niels Thomsen</i> : Omkring en kinesisk tekop	314
<i>Hans H. Worsøe</i> : Journalsystemer i Ribe amtsarkiv	325
<i>K. Høgsbro Østergaard</i> : Bække kirke og Ravnunge-Tues runesten	340
H. K. Kristensens forfatterskab – en bibliografi	362
<i>Fra Ribe amt 1974-75</i>	373
Anmeldelser	375
Virksomheden	383
Nye medlemmer	384
Regnskab	385

H. K. Kristensen - 80 år

den 17. september 1975

Der er mennesker, som kommer til at betyde grumme meget for deres omgivelser allerede derigennem, at de ved deres blotte væremåde skaber ren luft omkring sig og kaster lys over, hvad der er væsentligt i tilværelsen, og hvad der ikke er det, hvad der er værd at beskæftige sig med, hvad der er ægte og rigtigt.

Alle med nogen tilknytning til Historisk Samfund for Ribe Amt vil vide, at vi har haft den lykke gennem mere end en menneskealder at have kunnet hente styrke og støtte fra en mand af denne støbning, vort æresmedlem, førstelærer H. K. Kristensen, siden 1931 medlem af bestyrelsen, 1965-69 dens formand, og i årene 1938-72 redaktør af årbogen. I de dage, hvor dette skrives, og hvor han nærmer sig de 80, er han stadig medlem af redaktionsudvalget og derhos travlt optaget af sin egen omfattende lokalhistoriske forfattervirksomhed, jfr. omstående bibliografi.

H. K. Kristensens historiske viden er legendarisk. Ikke blot kartotekerne, men også hukommelsen er i orden! Hans indsats som forsker og forfatter er højt respekteret blandt mænd af faget og hans evne til at formulere sig, letlæseligt, koncist og nøjagtigt, er beundringsværdig. Og så spørger man alligevel sig selv, om de største oplevelser

med H. K. Kristensen ikke har været og er at være med, når han fra en talerstol eller fra kordøren i en af vore gamle kirker holder en forsamling i ånde med foredrag eller fortælling. Tusinder af mennesker står i gæld til ham for rige oplevelser af denne art.

Mange vil gerne benytte den runde dag til at hylde ham og sige ham tak. Dette skrift og den medfølgende gratulationsliste vidner derom. Fagfolk og -fæller fra det ganske land har ønsket at bidrage med artikler og derigennem bevidne deres højagtelse og varme følelser for den 80-årige.

Bestyrelsen for vort Historiske Samfund, som H. K. Kristensen har haft så skelsættende og varig betydning for – ja man tør vel dårlig tænke på, hvordan det ville være gået uden ham – føjer sin varmeste hyldest, tak og lykønskning til.

Edelberg.

Gratulationsliste

KIRSTEN AGERBÆK
Ribe

A. CHR. ANDERSEN
Morsbøl

AGNES og JEPPE ANDERSEN
Tjæreborg

DORRIT ANDERSEN
Abenrå

JOHS. ANDERSEN
Greve Strand

S. E. ANDERSEN
Kastellet, København

VALDEMAR ANDERSEN
Vejen

H. JUEL ANDERSEN
Thyregod

IB ANDERSEN
Varnæs

J. ANDERSKOUV
Esbjerg

KRISTIAN ANDERSEN
Varde

J. ANDREASSEN
Ryslinge

MAGNE ASTRUP
Esbjerg

J. TH. ARNFRED
Askov

HANS BACH
Tarm

J. BASTHOLM
Varde

C. J. BECKER
København

MOGENS BENCARD
Ribe

J. S. BJERGE
Horsens

JOHS. BLÆSBJERG
Aulum

GUDMUND BOESEN
Rosenborg

AAGE BONDE
Viborg

G. og G. K. BORG
Oksbøl

KNUD S. BRINCH-FISCHER
Esbjerg

VERNER BRUHN
Esbjerg

CHR. BRUUN
Andrup

HANS R. BRUUN
Tjæreborg

J. DEIGAARD BRUUN
Nordenskov

JØRGEN BRUUN
Øse sognehist. Arkiv

ARNE CHR. BUCH
Tistrup

C. E. BUNDESEN
Herning

KAREN M. CARSTENS
Kolding

C. P. CHRISTENSEN
København

ELLA CHRISTENSEN
Varde

HENRIK DONS CHRISTENSEN Ribe	TH. FOG Henne
M. CHRISTENSEN Hostrup	NIELS H. FRANDBSEN Tølløse
OLAV CHRISTENSEN Haderslev	KAREN FRIFELT Skåde Mark
V. NØRLUND CHRISTENSEN Hornslet	NANNA FRIFELT Krusbjerg
C. F. CHRISTIANSEN Brørup	E. FRIIS Varde
AAGE Ø. DAHL Ølgod	S. FRITZ Åbyhøj
AAGE J. DAVIDSEN Odense	SVEND GISSEL Tåstrup
M. EDELBERG Ribe	P. V. GLOB Nationalmuseet
PETER EG Alslev	FINN GRANDT-NIELSEN Odense
POUL ELLER Hillerød	CARSTEN TEILMAN HALD København
H. E. ERIKSEN Grindsted	KRISTIAN HALD København
JØRN ERIKSEN Århus	ARNE HANSEN Vejen
KNUD ESKILDSEN Grindsted	CHRISTIAN N. HANSEN Låstrup
RASMUS FALL Føvling	HANS J. HANSEN Varde
LOTTE FANG Roskilde	GRETHE og S. MANØE HANSEN Ølgod
R. FANGEL Ribe	P. M. HANSEN København F
KNUD FANØ Flensborg	VICTOR HANSEN Århus
AASE FAYE Helsingør Bymuseum	MORTEN HARBORG V. Nebel

HENNING HEILESEN
Charlottenlund

ANNE HENNEBERG
Lunde

HANS HOLDENSEN
Bramming

SVEND HOLM
Janderup

JENS HOLMGÅRD
Viborg

BIRTHE RØNN HORNBECH
Brøndby Strand

CHRISTIAN F. HOUBORG
Varde

ELLEN HOULBERG
København

LARS HOLST
København

JOHAN HVIDTFELDT
Gentofte

H. J. HÜBSCHMANN
Gråsten

BENT HYLDTOFT
København

HELGA HØIER
Charlottenlund

NIELS HØJSTEEN
Hellerup

KAI HØRBY
Værløse

PETER KR. IVERSEN
Åbenrå

NIELS KINGO JACOBSEN
Birkerød

B. ALLERSLEV JENSEN
Høruphav

C. P. JENSEN
Nr. Nebel

HARALD JENSEN
Esbjerg

INGRID VIG JENSEN
Esbjerg

JENS VILLIAM JENSEN
Århus

JYTTE JENSEN
Virum

KNUD JENSEN
Padborg

MARIA F. JENSEN
Henne Strand

NIELS JENSEN
Nørre Åby

S. RAVN JENSEN
Ovtrup

ÅGE JENSEN
Hoven Ungdomsskole

PALLE UHD JEPSEN
Egens

ESBERN JESPERSEN
Vinding

JEPPE JESSEN
Varde

PEDER JOHANSEN
Vallø

HANS JØRGENSEN
Strøby

JØRGEN JØRGENSEN
Ringkøbing

O. RAND JØRGENSEN
Varde

JETTE KIRSTEIN
København

ARK og DINES KAMP
Esbjerg

KAREN og KNUD KLEM
Helsingør

JON KLINT
København F

OLE DAN KONGSTED
København

B. KREILGÅRD
Varde

J. MØLLER KRISTENSEN
København

P. HALKJÆR KRISTENSEN
Vanløse

AA. GULDAGER KRISTENSEN
Oksbøl

L. CHR. KROMANN
Starup

KARL KRUMMES
Stausø

JENS KUSK
Tjæreborg

JOHN KVIST
Egtved

SIGNE og BUE KAAE
Esbjerg

G. LANGGAARD
Varde

KAREN LARSEN
Ribe

MARIA M. LAURIDSEN
Esbjerg

NATHALIE LIND
København

J. HENRIK LINDSTRØM
Holte

STEFFEN LINVALD
Charlottenlund

NIELS WINDFELD LUND
Århus

KARSTEN LÆGDSMAND
Hellerup

PER KRISTIAN MADSEN
Århus

KI og HAKON MANDØE
Janderup

EJNER MATHIASEN
Vorbasse

TAGE MIKKELSEN
Hyllerslev

VIGGO MIKKELSEN
Strudvad

S. MOGENSEN
Gredstedbro

OLE MORTENSEN
København

HANS-JØRGEN MØLLEGAARD
Roskilde

JENS MARTIN MØLLER
Ølgod

A. STRANGE NIELSEN
Toksværd

AGNER NIELSEN
Skovlund

CHR. NIELSEN
Frisvad

HARALD NIELSEN
Starup

HERLUF NIELSEN
Charlottenlund

JOHANNE KATHRINE NIELSEN
Ribe

MARGRETHE NIELSEN
Varde

N. CHR. NIELSEN
Varde

NANNY LINDBERG NIELSEN
Odense

OLE RUD NIELSEN
København

P. CHR. NIELSEN
Hørsholm

SVEND NIELSEN
Gl. Estrup

VIGGO NIELSEN
Nr. Nebel

POUL NISSEN
Hvidovre

LEO NOVRUP
Bredballe

BENT NORLIN-NIELSEN
Oksbøl

M. NØRGAARD-OLESEN
Janderup

OLAF OLSEN
Alrø

TORBEN OLSEN
Søborg

NIELS OXENVAD
Odense

A. PEDERSEN
Varde

AXEL H. PEDERSEN
Valby

JOHAN LAURVIG PEDERSEN
Oksbøl

JOHN H. PEDERSEN
Sædding

MARGRETHE D. PEDERSEN
Vejen

N. RAUN PEDERSEN
Varde

NINNA RAUNKJÆR PEDERSEN
Yderik gl. skole

SIGNE og ARNOLD PEDERSEN
Lunde

EVA POULSEN
Esbjerg

KNUD PRANGE
København

POUL QVESEL
Nr. Nebel

J. WILH. RASMUSSEN
Andst

JENS H. RASMUSSEN
Århus

LEIF BANKE RASMUSSEN
Nærum

VIGAND DANN RASMUSSEN
Risskov

BENT RAUNKJÆR
Lyne

AKSEL RIBER
Tjæreborg

PAUL ROSENDAHL
Esbjerg

VALDEMAR HØSTMARK RISOM
Hellerup

BENT ROSENDAHL
Varde

GUDRUN SANDHOLT
Andrup

HENNING SCHLANBUSCH
Vejle

- H. UHRE SCHMIDT
Kvong
- KAREN SCHOOSBOE
Lyngby
- PER OLE SCHOVSBO
Åbyhøj
- GRETHE SCHULTZ
Charlottenlund
- FRITZ SCHÖNWANDT
Gentofte
- JØRGEN SELMER
København
- HENNING SIBBERN
Villefrance-sur Mer, Frankrig
- KAI SIMONSEN
Orø
- PETER SKAUTRUP
Risskov
- ROAR SKOVMAND
Skodsborg
- HANS STIESDAL
Roskilde
- JØRGEN SVANE-MIKKELSEN
Albertslund
- HELGE SØGAARD
Århus
- CLAUS SØRENSEN
Esbjerg
- G. IBSEN SØRENSEN
Esbjerg
- VALTER SØRENSEN
Nymindegab
- NIELS THOMSEN
Esbjerg
- SKOVBJERG THOMSEN
Tistrup
- SVEN HERREBORG THOMSEN
Esbjerg
- HELENE og T. THØGERSEN
Myrthue
- SVEND B. TROELSEN
Vester Vedsted
- KRISTIAN UHRE
Gl. Tistrup
- SØREN VAD
Tistrup
- G. VEDSTED-HANSEN
Ølgod Ungdomsskole
- JENS VELLEV
Århus
- HENRIK VENSILD
Rønne
- M. VETNER
Holstebro
- RUTH og JENS VIBÆK
København Ø
- JENS VINDEKILDE
Rødovre
- OLFERT VOSS
Statens Lokalmuseumstilsyn
- VIGGO WITT-HANSEN
Vejen
- H. H. WORSØE
Viborg
- TAGE WORSAAE
Jungshoved
- H. A. ØLLGAARD
Ølgod
- ESTER ØSTERGÅRD
Lunde
- K. HØGSBRO ØSTERGÅRD
Holsted
- IVAR AALLING
Plogstrup

Festskriftet er udgivet med støtte fra:

Ribe amtsråd

Billund kommune

Blåbjerg kommune

Blåvandshuk kommune

Bramming kommune

Esbjerg kommune

Fanø kommune

Grindsted kommune

Holmslands kommune

Ribe kommune

Varde kommune

Vejen kommune

Ølgod kommune

Esbjerg Sparekasse Bikuben

Grindsted Sparekasse

Handelsbanken

Landmandsbanken

Ribe Sparekasse Bikuben

Varde Bank

Egvad egnhistoriske Samling

JL Fondet, København

Den sydvestjyske Venstrepresses A/S Vestkysten

MORSØ FOLKEBIBLIOTEK
DET NATIONALHISTORISKE MUSEUM PÅ FREDERIKSBORG
NATIONALMUSEET, 2. AFDELING
NÆSTVED MUSEUM
RIGSARKIVET, KØBENHAVN
RINGKØBING AMTSRÅD,
KULTUR- OG UNDERVISNINGSUDVALGET
RINGKJØBING MUSEUM
ROSKILDE BIBLIOTEK
RØDDING BIBLIOTEK
SAMMENSLUTNINGEN AF LOKALHISTORISKE ARKIVER
SAMMENSLUTNINGEN AF LOKALHISTORISKE FORENINGER
SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE
SILKEBORG MUSEUM
SPAREKASSEN SYDJYLLAND, RIBE
SVENDBORG AMTS MUSEUM
SYDJYSK UNIVERSITETSCENTER, ESBJERG
SØLLERØD KOMMUNEBIBLIOTEKER
UNIVERSITETSBIBLIOTEKET I OSLO
VARDE LOKALHISTORISKE ARKIV
VARDE LÆRERKREDS
VARDE MUSEUM
ØLGOD MUSEUM
AALBORG HISTORISKE MUSEUM
AALBORG UNIVERSITETSBIBLIOTEK

HISTORISK INSTITUT, KØBENHAVNS UNIVERSITET
HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTØ AMT
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
HISTORISK SAMFUND FOR VENDSYSSEL
HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT
ØM KLOSTER MUSEUM
HORSENS BIBLIOTEK
INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING, KØBENHAVN
INSTITUT FOR DANSK KIRKEHISTORIE,
KØBENHAVNS UNIVERSITET
INSTITUT FOR EUROPÆISK FOLKELIVSFORSKNING VED
KØBENHAVNS UNIVERSITET
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE
KØBENHAVNS BYMUSEUM
KØBENHAVNS KOMMUNES BIBLIOTEKER
LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND
LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND M.M.
LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE
LANDSUDVALGET FOR INDSAMLING AF
GAMLE FOTOGRAFIER
LOKALHISTORISK AFDELING, KØBENHAVNS UNIVERSITET
LOKALHISTORISK ARKIV,
BJERRINGBRO KOMMUNES BIBLIOTEK
LOKALHISTORISK ARKIV FOR ÅLBORG KOMMUNE
LOKALHISTORISK SAMLING, HAMMEL
LUNDE ALDERDOMSHJEM
LÆRESTOLEN I MIDDELALDERARKÆOLOGI VED
ÅRHUS UNIVERSITET
MIDDELFART BYHISTORISKE ARKIV

ANTIKVARISK SELSKAB, RIBE
BALLERUP HISTORISKE FORENING
BIBLIOTEKET FOR BLÅBJERG, BLÅVANDSHUK OG
VARDE KOMMUNER
BILLUM SOGNEARKIV
BLÅBJERG MUSEUM OG ARKIV
BLÅVANDSHUK MUSEER OG ARKIV
DANMARKS BIBLIOTEKSSKOLE, KØBENHAVN
DANSK CENTRALBIBLIOTEK FOR SYDSLESVIG
DANSK FOLKEMINDESAMLING
DANSK FOLKEMUSEUM, BREDE
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING
DANSK LANDBRUGSMUSEUM, GL. ESTRUP
EGVAD BIBLIOTEK, TARM
EGVAD KOMMUNE
ESBJERG BYHISTORISKE ARKIV
ESBJERG KOMMUNE HOVEDBIBLIOTEKET
CENTRALBIBLIOTEK FOR SYDVESTJYLLAND
ESBJERG MUSEUM
FISKERI- OG SØFARTSMUSEET, ESBJERG
FREDERICIA BIBLIOTEK
FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND
GRINDSTED BIBLIOTEK
HADERSLEV BIBLIOTEK
HADERSLEV MUSEUM
HANDELS- OG SØFARTSMUSEET PÅ KRONBORG
HASLEV FOLKEBIBLIOTEK
HISTORISK ARKIV FOR BRØRUP OG OMEGN

Da Ribe *ikke* fik en kunstsamling

JACOB HELMS' FØRSTE HENVENDELSE
TIL N. L. HØYEN

Af Kirsten Agerbæk

Vestjylland har gennem tiderne været velsignet med personer, der har viet egnens kultur og historie et livs fritid og entusiasme. Vi hædrer en af disse med dette skrift, og her skal fremdrages et hidtil ukendt initiativ fra en anden af vore »Hyrtige Hoveder og Smukke Lærde Mænd«. ¹

Ribe kan rose sig af at have landets ældste historiske provinsmuseum, Antikvarisk Samling, fra 1858, ² mens byens kunstmuseum »kun« er landets sjette fra 1891. ³

Et par breve i Det ggl. Bibliotek og på Nationalmuseet viser imidlertid, at dette forhold ikke beror på manglende interesse for kunsten i datidens Ribe. Det drejer sig om en henvendelse, som Jacob Helms i 1852 rettede til professor N. L. Høyen i København om mulighederne for at få stats-ejede malerier fra Kunstmuseets magasiner uddeponeret til udstilling i et offentligt lokale i Ribe, og om Høyens afslag herpå.

Jacob Helms huskes vel i vore dage især for sin livslange indsats for Ribe Domkirke, der havde betaget ham straks ved hans ankomst til byen i 1850 som adjunkt ved Kate-dralskolen. ⁴

Det var naturligt, at Helms i sagen om malerierne henvendte sig til professor Høyen, som på dette tidspunkt var den mest indflydelsesrige person i den danske kunstverden. Han var ikke blot professor i kunsthistorie for de unge kunstnere på Akademiet, men havde tillige som en af de to direktører for de kongelige kunstsamlinger stor indflydelse på, hvilke værker der skulle udstilles på Galleriet, og hvilke

der kunne henstå i magasiner. Desuden var han medlem af den kommission, der foretog statens indkøb af nutidskunst.⁵ Fra denne nøglepost havde han rig lejlighed til at realisere sine kunstpolitiske idealer.

Det var i den politisk og folkeligt bevægede tid ved midten af forrige århundrede, og et af de bærende idealer var ønsket om at skabe en folkelig dansk kultur. Høyen mente, at også den bildende kunst burde være en integrerende del af dette nationale kulturliv, og han havde i 1844 givet sine tanker herom et markant udtryk i foredraget: »Om Betingelserne for en skandinavisk Nationalkonsts Udvikling«. Heri argumenterede han for, at landets historie, dets folkeliv og dets landskab var de naturlige emner for en dansk bildende kunstners virke, idet kunsten i lighed med alle andre åndelige bestræbelser i tiden burde bidrage til »at hævde og værne om vor Nationalitet«.⁶

Den bildende kunst havde større vanskelighed end litteraturen ved at nå ud til folket, og ønsket om at skabe en bedre forbindelse mellem kunsten og folket havde allerede i 1827 ført til dannelsen af en københavnsk kunstforening på initiativ af blandt andre Høyen.⁷ Det havde i 1852 inspireret jyderne til at forsøge at skabe en tilsvarende kunstforening for hele Jylland, men forsøget var strandet på manglende interesse i de østjyske byer.

Imidlertid havde en kreds af århusianere etableret en lokal kunstforening, som forhandlede med professor Høyen om at måtte låne sådanne malerier fra de kongelige samlinger, som ellers henstod på magasiner.⁸ Høyen havde stillet sig velvilligt til det århusianske andragende, og dette må være kommet Helms for øre; thi den 21. sept. 1852 skrev han følgende brev til den almægtige københavnske professor:

»Skjønt jeg ikke har den Ære at være kjendt af Hr. Professoren, giver dog den særegne Foranledning, der bringer

mig til at skrive dette paa Fleres Vegne, mig Haab om, at De ikke vil føle Dem forundret eller besværet ved mit Brev.

Det er nemlig kommet os for Øren, at det skulde være paatænkt at overlade nogle Provindsbyer endeel saadanne Malerier, som eies men ikke benyttes af den kongelige Samling, og skulde dette forholde sig saaledes, saa troe vi at burde henlede Opmærksomheden paa Ribe som en By, der i høi Grad vilde paaskjønne en saadan Forekommenhed, og som heller ikke turde savne Adkomst til i saa Henseende at komme i Betragtning. Hvad vi i denne Anledning have at anføre er: ikke dens Folkemængde, men vel den forholdsviis store Intelligens, hvoraf det gamle Ribe vistnok i vore Dage tør rose sig; – ikke en særdeles almindelig Kunst-sands eller særegen Sands for Malerier, hvoraf hidtil kun faa have været at see her, men ved den Sands og Interesse, at f.Ex. enhver Ripenser er gjennemtrængt af – vistnok meer eller mindre klar – Beundring og Glæde over den delige Kirke, at da jeg i Forsommeren tilligemed tre andre Mænd udstedte en Indbydelse, der havde til Hensigt at indlemme Ribe i en paatænkt større jydsk Kunstforening, erholdt vi strax 40 Underskrifter her i Byen selv for et aarligt Kontingent af 4 Rbd., og det skjönt Interessen for Kanal, Havn og Dampskibsfort nu spiller saa stor en Rolle her (Hiint Øiemed har imidlertid paa Grund af Trevenhed og Mangel paa Interesse i de større østerjydske Byer hidtil ikke kunnet lade sig realisere, hvorover her nu høres almindelig Beklagelse). Men hvad vi troe at kunne lægge fortrinlig Vægt paa ved at anbefale Ribe som særdeles qualificeret til at blive betænkt med saadanne Kunstgjenstande, er dens Beliggenhed paa den desværre altfor isolerede og i mange Henseender stedmoderligt behandlede Vestkyst, hvor foruden den ingen anden By i denne Henseende vil kunne komme i Betragtning.

Idet jeg har anført alt Ovenstaaende for Ribe, har jeg ingenlunde tabt af Syne, at her mødes en stor Vanskelig-

hed, nemlig Hensyn til Localet, der for Tiden vistnok vanskeligt vil kunne findes i nogen offentlig Bygning. Alligevel har denne Omstændighed ikke kunnet afholde mig fra at bringe en for Byen saa rigtig Sag frem. Thi skulde der end ikke for Øieblikket kunne skaffes et saadant, saa vil Solenitetssalen i den nye Skolebygning, hvortil et paatrængende Forslag vil blive forelagt forestaaende Rigsdag, vistnok være fortrinlig skikket hertil.

I det Haab altsaa, at Hr. Professoren, selvom jeg har været feil underrettet eller er gaaet ud fra urigtige Forudsætninger, vil tage godt imod dette Brev og for de Manges Skyld, hvem denne Sag ligger paa Hjerte, vil beære mig med et Svar og Oplysning om, hvad der mulig kunde være at foretage til Sagens Fremme, tegner jeg mig Hr. Professor med dybeste Høiagtelse ærbødige J. Helms Adjunct«. ⁹

Helms' argumenter giver et spændende øjebliksbillede af Ribe i 1852, optimistisk optaget af planer om at få Nordsøhavnen lagt ved byen og derved skabe fornyet aktivitet på den forsømte egn. »Den forholdsviis store Intelligens« i byen har været engageret i planer om udvidelse af Katedralskolen og tillige grebet af tidens almindelige interesse for kulturformidling.

Helms' tanke har tilsyneladende primært været at skaffe kunst til Ribe, vel ud fra tidens almindelige forestilling om kunstens æstetiske og forædlende virkning. Hans brev viser ikke, om han har gjort sig overvejelser om de magasinerede kunstværkers oprindelige bestemmelse eller om deres ophavsmænds nationalitet. Han er sikkert blevet skuffet, men også klogere på Høyens kunstpolitiske intentioner, da han modtog dennes venlige afslag, dateret den 4. nov. 1852:

»Deres ærede Skrivelse af 21. Septbr. bliver saa seent besvaret, fordi jeg havde haabet at kunne give Dem fuldstændigere Oplysning; da jeg imidlertid seer, at der endnu kan

hengaae maaskee flere Maaneder, inden dette vil blive muligt for mig, maa jeg hellere indskrænke mig til at underrette Dem om Sagens virkelige Forholdende.

I forrige Aar modtog Cultusministeriet et Andragende fra flere af de meest anseete Borgere i Aarhus, som dreiede sig om det Ønske, at der kunde blive indrettet en Malerisamling der i Byen. Andragendet støttede sig paa den Kiendsgierning, at der vare endeel Malerier i Statens Eie, som henstode, uden at Nogen havde Glæde af dem, baade i den store Kongelige Malerisamlings Magasiner og paa Frederiksborg Slot.

Den nærmeste Følge af dette Andragende var, at der blev nedsat en Commission til at revidere alle de Staten tilhørende Malerier saavel i Kiøbenhavn som paa Slottene uden for Byen, navnlig Frederiksberg og Frederiksborg. Denne Revision bliver neppe færdig før i Slutningen af dette eller i Begyndelsen af næste Aar, og først da vil der kunne blive dannet en saadan Oversigt over de Staten tilhørende Kunstværker og disses Værd, at der kan svares paa Andragendet med den Sikkerhed og Klarhed og med den Omhyggelighed, som Sagen fortæner.

Commissionen bestaaer af begge Galleri-Inspectørerne og af den Kglige Conservator Justitsraad Møller. Den er stemt for, at der bør gøres noget, for at der ogsaa i Provindserne kan være Leilighed til Nydelse af Malerier; men den er tillige giennemtrængt af den Overbeviisning, at naar Staten her skal gjøre noget, saa bør det skee paa en saa værdig og dygtig Maade, som det er muligt.

Der er følgerig kommet et Andragende fra Aarhus; der kan muligen komme slige Andragender fra flere Byer, men om der skeer noget Godt derved, derom tvivler jeg meget. Det vil alt være en vanskelig Opgave at gjøre noget hensigtssvarende for Aarhus og eet eller to andre Hovedpuncter uden for Hovedstaden. – Dersom et stort Antal Malerier var det ene fornødne, saa vilde sikkert flere Steder

kunne blive hiulpne; men en meget betydelig Deel af Statens Malerier har blot været benyttet til Pynt paa de Kglige Slotte og ere sikkert købte for rene Ubetydeligheder. Skulde Regjeringen nu kunne bidrage til at oprette Malerisamlinger i alle de mere anseelige Kiøbstæder, ja om det blot var i een By i ethvert Stift, saa maatte der have været anvendt langt større Summer til Indkiøb end der nogen-sinde har været anvendt, og disse Summer maatte have været brugte med langt mere Indsigt end Tilfældet har været.

Det er derfor høist glædeligt, at der i vore Kiøbstæder, saaledes som De Høistærede beretter mig om Ribe, alt rører sig en Trang, at man føler Savnet af den store Nydelse, som et Konstværk kan forskaffe. Men skulde ikke denne Trang allerbedst bevise sin sande og sin sunde Tilværelse derved, at man besluttede sig til at smykke en eller anden offentlig Bygning med et Konstværk som havde Interesse for Alle. Var det f.E. muligt, at Ribe kunde erholde et dygtigt Billede af en eller anden af de hæderlige Kampe, som vore Krigere have bestaaet i Kampen for Slesvig, skulde saadant et Billede ikke ganske anderledes fængle Beskueren, ikke skiænke en varigere Nydelse end den flygtige, som skiænkes af en gennemfarende Udstilling. Og har den moralske Virkning, som et saadant dygtigt Maleri frembringer ikke en Betydning, som fortiener at komme i Betragtning? – Vare de kirkelige Billeder, som nu beundres i Gallerierne, blevne til ene for at kildre det æsthetiske Øie?

De seer, Høistærede! at jeg tillader mig en Tone, som om vi vare gamle Bekiendter og Correspondenter, og jeg beder Dem om at betragte denne Frihed som et Beviis paa, at Deres Brev har været mig en kierkommen Giæst, til hvem jeg udtaler mig uden noget Forbehold. Med Høiagtelse, Deres ærbødigste N. Høyen«. ¹⁰

Det er et interessant dokument, der klart aftegner Høyens ideer. Det er for Høyen ikke en hvilken som helst

kunst, der kan bidrage til folkets opdragelse og til styrkelse af nationalfølelsen. Den kunst, der er sat på magasinet, er arbejder, der er blevet bestilt som pynt til kongelige slotte, og som har skullet bidrage til at forherlige fyrsten. Men den kunst, som folket trænger til, ifølge Høyen, skal udspringe af dets åndelige behov og ikke blot tilfredsstille æstetisk. Kunsten skal tjene til at besinde folket på de evige værdier af ikke-sanselig karakter, som er uløselig del af kunstværkets helhedskvalitet. Dette realiseres for Høyen bedst ved, at folket i kunstværket stilles over for de nationale emner, som optager det, Treaarskrigens begivenheder.

Høyen foreslår således i konkret form en virkeliggørelse af sine kongstanker, nemlig at kunstnerne skal være »Organerne, hvorigjennem vor Følelse for Historien, for den store Alnatur udtaler sig«,¹¹ og at den kunstinteresserede skal anvende al sin kraft »til ret at nære og skærpe Sandsen for den uendelige Afvexling, hvormed Aand og Følelse kan udtale sig gennem Konstnernes Værker«. ¹²

Helms fik altså intet ud af sit fremsynede initiativ; men han indledte med henvendelsen sit bekendtskab med Høyen, der senere kraftigt støttede Helms' forskninger i vort middelalderlige kirkebyggeri.¹³

Først næsten 40 år senere, da Høyen længst var død, og Helms sad som sognepræst i Skjellerup-Elling på Fyn,¹⁴ realiserede en ny generation Helms' drøm, delvis ud fra Høyens tanker, idet Ribe Kunstmuseum udelukkende rummer arbejder af danske kunstnere.

NOTER:

1. Citatet er fra Mads Pedersen Rostoch: *Dend gamle og navnkundige Kiøbstæd Ribe*, udg. v. Mogens Bencard, Esbjerg 1967, pp. 55.
2. M. Bencard og H. H. Engqvist: *Quedens' Gaard*, Egtved 1965, pp. 1.
3. V. Thorlacius-Ussing: *Danske Kunstmuseer i Provinsen*. Kbh. 1962, pp. 6.
4. Jvf. Jacob Helms' *Selvbiografi i Københavns Universitets Program* 1894, pp. 119.

5. Se Peter Hertz: »Malerisamlingens Tilvækst og Tilpasning gennem Tiderne. Galleriet under Spenglers og Høyens Revision«, i Kunstmuseets Aarsskrift 1924-1925, især pp. 320-328.
6. Aftrykt i N. L. Høyens Skrifter I, udg. ved J. L. Ussing, Kbh. 1871, pp. 351-368. – Citatet pp. 367.
7. J. L. Ussing: Niels Laurits Høyens Levned. Kbh. 1872, pp. 142-143.
8. Se Dorrit Lundbæk: Familien Weis og kunstlivet i Aarhus. Aarhus 1967.
9. Breve til N. L. Høyen, Ny kgl. Saml. 1537.2°, brev 83; i Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling.
10. De Helmske papirer i Nationalmuseets 2. afdeling.
11. Udtalelse fra 1835, her citeret fra Ussing: Høyens Levned, pp. 254.
12. Artikel fra 1836: »Hvad bør man vente af Konstforeningen?« aftrykt i Høyens Skrifter I, pp. 260-273. – Citatet pp. 270.
13. Jfr. Jacob Helms' selvbiografi, pp. 119-120.
14. Ibid., pp. 121.

En stolestadestrid i Jerne kirke

Af Valdemar Andersen

Strid om stolestader i kirken kendes navnlig fra 1600-1700 årene, men synes at forekomme tilbage til reformationstiden og har givet anledning til sagdannelse.¹ Det kan vel tænkes, at reformationen og kirkefornyelsen, der jo også havde praktiske sider, har været medvirkende til, at problemet stolestadestrid kunne opstå. Om kirkernes indretning og menighedens bekvemmeligheder under gudstjenesten i den katolske tid vides ikke meget, men stolestader, som nutiden kender dem, fandtes næppe, kun siddepladser langs skibets ydervægge. Efter 1536 var menighedens ydmygt lyttende rolle, som den katolske kirke forlangte, afløst af et vist engagement i gudstjenesten. Man sang med på salmerne og forstod, hvad præsten sagde. Hermed fulgte rimeligvis en friere udfoldelse af ambitioner og standsmæssig selvhævdelse inden for kirkens mure. Herremændene viste vejen ved at forbeholde sig særlige stole, og bønderne fulgte efter ved at stræbe mod særlige pladser, helst så nær alteret som muligt. I stolestaderne var det yderste sæde mod gangen det mest eftertragtede.

Danske Lov fra 1683 har ikke mindre end syv paragraffer, der omhandler stolestader. Heri står bl.a.: »Når nogen af en stol uddør eller udkommer, og en anden i det sted indkommer, da skal altid den ældste stå *næst gangen*, og siden de andre som de er gamle til. Dog enhvers stand upræjudiceret«. Det var ikke nye tanker, som hermed kom til udtryk, men som så mange steder i Danske Lov blot en ny og klarere formulering af ældre lovbestemmelser og hævdvundne regler.² Sætningen, at det standsmæssige skulle respekteres, peger mod selve sagens kerne.

Når fortidens kvinder gik i kirke i deres bedste stads, med hovedvandsæg og salmebog med sølvspænder osv., var denne pynt næppe båret alene »Gud til ære«. Man gik

også i kirke for at blive set af andre, og det har været en væsentlig grund til, at man gerne ville besidde et yderstade. Om disse pladser blev der udkæmpet mangen tavs albuekamp, men undertiden kunne stolestadekrigen blive voldsommere.

Ved kyndelmissegudstjenesten 2. febr. 1753 i Jerne kirke havde Apollone Sørensdatter, steddatter af Søren Hansen i Rørkjær, indtaget sin sædvanlige plads i det kvindestolestade, som gennem mere end 20 år var benyttet af kvinderne fra Søren Hansens gård. Da kom Mette Sørensdatter, Søren Christensens Spangsbergs hustru, i Uglvig, som »ved usømmelig og strafskyldig opførsel ville gøre præntion på stolen. Under gudstjenesten udstødte hun Apollone Sørensdatter af stolestadet, just da denne udi hendes andagt havde nedkastet sig der på knæ«. Søren Hansen i Rørkjær havde grund til klagemål, men »det var dog hans tanker som en bekendt fredsommelig mand, der hadede processer, at ville aldeles have forglemt denne Mette Sørensdatters forseelse og mente, at Søren Christensen i Uglvig som et ungt menneske, når han hørte om sin kones forseelse, ville råde bod herpå«.

Men 2. søndag efter påske, 6. maj, da Apollone Sørensdatter sad i stolen, som var »det sønderste sæde i den tredie stol fra kirkedøren i midtraden«. Da indfandt sig også Mette Sørensdatter fra Uglvig, »og i stedet for gøre sig tanke om, hvad ære og veneration hun var Guds hus skyldig, foretog hun sig til ikke liden forargelse i menigheden at antaste Apollone Sørensdatter og søgte med magt at tvinge sig ind på det sæde, den anden sad på, hvad bemeldte Mette Sørensdatter endelig også fuldførte. Efter at have lagt bog og tørklæde ind i en anden stol gav hun sig endnu en gang i færd med Apollone Sørensdatter, hvilket ikke løb af uden stød i ansigtet og især for brystet, så pigen måtte udbrøde: »Raser du, vil du myrde folk!« Men Mette Sørensdatter lod det ikke blive ved det. Med magt vristede

hun Apollones hænder af opstanderen på stolen, tog hende om kroppen og stødte hende ud af sædet, så hun måtte vige stolen. Derved forvoldtes stor tumult i kirken, så *stolene rystede og blev opløftede*. Så grov og forargelig opførsel har man vel ikke tilforn hørt på helligdage og under gudstjenestens forretning at være ført«.

Kirsten Jefsdaughter fra Rørkjær, der sad i stolestadet foran de kæmpende, havde sagt: »Børn, lad det være igen. Brækker I noget, så bliver der fortræd deraf!«, men denne henstilling havde ikke haft nogen virkning.

Selv om der dengang kunne forefalde opsigtsvækkende episoder i kirkerne under gudstjenesten, har ovennævnte affære utvivlsomt været usædvanlig grov og har vakt betydelig opmærksomhed. Søren Hansen kunne ikke denne gang lade den overlade, hans stiftedatter havde lidt, gå upåttalt hen. Sagen havde et længere perspektiv end det personlige opgør mellem kvinderne. Det drejede sig om, hvem der havde ret til det omstridte stolestade. En proces var den eneste løsning. Inden vi lader den begynde, vil en nærmere præsentation af sagens parter være rimelig.

Søren Hansen i Rørkjær var gift med Johanne Pedersdatter, der i et tidligere ægteskab³ havde datteren Apollone. Søren Hansen var fæster af den halve Rørkjærgård, der ejedes af Ribe Hospital.

Søren Christensen Spangsberg i Uglvig havde efter faderen Christen Spangsberg overtaget den halve gård i fæste.⁴ Moderen var Ingeborg Christensdatter, der endnu levede og opholdt sig på gården.⁵ Søren Christensen Spangsbergs hustru, Mette Sørensdatter, var datter af Søren Mortensen i Maade i Jerne sogn, hvor han var fæster af byens største gård.⁶ Den anden halve Uglvigård var fæstet af Jens Pedersen. Gården hørte under Sneumgård.

Efter den første episode kyndelmsise 1753 havde Søren C. Spangsberg sendt to personer til Søren Hansen i Rørkjær med en skrivelse, hvori der krævedes svar på adskillige

punkter og især angående en skrivelse fra afg. provst *Maturin Castensen*, hvorved denne som kirkeejer havde anvist Johanne Pedersdatter og hendes datter plads i det omstridte stolestade. »Om de i mindelighed vil lade sig bekvemme, at min kone må nyde denne sæde derudi, som af Arilds tid har lagt til vores sted«. Søren Hansen svarede afvisende, og herefter fulgte retssagen. Det var dog efter sædvanlig praksis ikke fæstebønderne selv, men deres husbønder, der antog sagførerne. For Ribe Hospital som sagsøger antoges af stiftsøvrigheden sr. *Hans Fogh*⁷ i Størsbøl, og modparten, Sneumgård, fik borgmester *Jens Woydemann*, Varde, som sagfører.

Spørgsmålet var, hvilken af parterne der kunne bevise sin ret til det omtvistede stolestade. Søren Hansen havde det af Maturin Castensen udfærdigede skriftlige bevis, mens Søren Christensen Spangsberg måtte støtte sig til vidneudsagn. Mens Rørkjær-mandens sagfører kunne henvise til, at Johanne Pedersdatter og Apollone Sørensdatter siden 1730 havde benyttet stolestadet næsten hver helligdag, blev det modpartens opgave ved hjælp af vidneudsagn at fastslå, at også *andre* end Rørkjær-kvinderne havde benyttet stolestadet nu og da i de forløbne 23 år. De mange vidner, der indkaldtes, var hovedsagelig fra sognet, og afhøringen blev en langvarig og omstændelig procedure. Skads herredsting lå ved Ll. Endrup i Vejrup sogn,⁹ og borgmester Woydemann udeblev ikke så sjældent på grund af sygdom eller »formedelst vandflod og vejenes vanskelighed«, så han sendte en stedfortræder til at begære sagen udsat. Hans Fogh, der boede nærmere ved herredstinget, besværede sig ofte herover, men værre var det for vidnerne, der kom fra Jerne sogn, når de måtte rejse hjem med uforrettet sag.

Afhøringen tog indledningsvis sigte på at belyse Mette Sørensdatters optræden. Et kvindeligt vidne havde set, at Mette Sørensdatter en søndag lukkede kirkedøren op med kirkenøglen, som hun udtog af sin muffe, »for at indtrænge

Da som det stolestade, som tilførr de
 hændt saum. Konns boend paa Ros
 Nies Gaard, faar i de rum malk for sine
 drot datter og andre som i saum stol
 bieldt saum stid, fridder nu tilsamman var
 allers, i det stod stolten far Ruds plad
 og rum for frem personer: Og Johanne
 Jalis Jörm Rordiers far des aarsag forgruet
 et stid for sig eller nu af ^{letter} fridder ^{indt.} Ruds
 et andet stod motto ^{for} rum. Altsaa bliver
 fridder i sa maade forint at nijd og brigr det
 stid som Anne Christen Anersens datter sigt
 og paa rumne Jafte ^{eller} ^{eller} ^{eller} forint og sin brigt
 Jafte tillig ^{eller} ^{eller} ^{eller} Ruds. sa som
 fridder begyng udi en anden stol re allers
 blivom anstift stid for hændt personer.
 Datum Jernekrosgaard d. 1730. 29. Martij
 Maturin Castensen

Maturin Castensens skrivelse af 29. marts 1730. Se teksten s. 30.

sig og indtage pladsen, før Johanne Pedersdatter og Apollone kom«. I det omstridte stolestade var der plads til tre, men kun den yderste, sønderste, siddeplads var stridens genstand. Mette Sørensdatter gjorde »som gift kone krav på *rangen*«, og Apollone måtte vige. Det blev oplyst, at Uglvig desuden havde et kvindestolestade i altergulvet, hvor der kunne sidde fire personer, »men efter at den over sal. provst Maturin Castensen på kirkemuren over bemeldte stol opførte tavle (epitafium)«¹⁰ opsattes, kunne der kun sidde tre i stolestadet. Der fremkom intet om, hvorfor Mette Sørensdatter ikke benyttede det fornemt placerede stolestade i altergulvet (koret).¹¹

Om Rørkjærs kvindestole oplyser skrivelsen af Maturin Castensen: »Såsom det stolestade, som tilhører de tvende danne-koner boende på Rørkjærsgaard, haver ikke rum nok for dem, deres døtre og andre som i samme stol burde have sæde, hvilke nu tilsammen er elleve, i det sted stolen har kuns plads og rum for fem personer: Og Johanne salig Søren Rørkjærs har des aarsag begæret et stade for sig eller en af hendes døtre, hvor udi kirken et andet sted måtte findes rum. Altså bliver hende i så måde forundt at nyde og bruge det stade, som Anne Christen Adzersens datter sidst og på nogen (tid) havde været forundt, og hun brugt haver tillige eller rettere i fællig med Karen Bertelskone, såsom dem efter begæring udi en anden stol er allerede bleven anvist stade for tvende personer.

Datum Jerne præstegård A^o 1730, 29. marti.

Maturin Castensen«.

Fra Woydemanns side gjordes gældende, at denne skrivelse, der ringeagtende betegnes som en seddel, jo hverken var en kontrakt, et skøde eller fæstebrev og ikke var tinglæst. Altså kunne provstens skrivelse ikke tillægges juridisk betydning. Dette fremkaldte et indlæg fra provst, magister Hans Friis, Alslev, der blev Maturin Castensens efterfølger

i Jerne, og siden som provst efter Maturin Castensens død i 1747 forestod skiftet. Den afdøde havde som sin sidste vilje bestemt, »at alt hvad han i levende live ved skriftlig tilladelse havde tilstået og overladt til nogen, ikke måtte disputeres til præjudice eller fornærmelse mod den, der havde hans tilståelse i hænde«. »Jeg føler mig forpligtet og forbunden for så brav en mands hånd og honneur, at Maturin Castensens berømmelige navn og rygte« ikke antastedes.¹² Der kunne, hævdede Hans Friis, ikke være tvivl om, »at velbemeldte sal. magister Maturin Castensen stedse har haft fri hånd på kirkens vegne at disponere over denne stolestade«.

Det fremgik af vidnernes forklaring, at Ingeborg Christensdatter fra Uglvig en gang imellem havde siddet på den omhandlede plads, ligesom man havde set, at Apollone Sørensdatter havde rejst sig og givet plads for Ingeborg Christensdatter, hvis denne indfandt sig i kirken. Et par gamle koner kunne forklare, at de før 1730 havde haft lov til at benytte stolestadet. Tilladelsen var givet af afg. Christen Spangsberg i Uglvig, som til gengæld fik nogle strømper, kvinderne strikkede.

Over for Hans Foghs påstand om klækkelige mulkter til Mette Sørensdatter for hendes brud på kirkefreden hævdede Woydemann, at lovens ord herom kun gjaldt *for mænd*.

Flere vidner kunne bekræfte, at folk ikke altid tog det nøje med at søge deres tildelte stolestade i Jerne kirke, hvis man f.eks. kom for sent, var til alters eller i værtskab (bryllup, begravelse). Så satte man sig, som det bedst kunne passe. Men i øvrigt havde hver gård sine én gang tildelte pladser. Ingen havde anden adkomst hertil, end at forældre eller forgængere i gården tidligere havde benyttet stolestadet.

Hans Fogh spurgte et kvindeligt vidne, om det var hende bekendt, at Søren Christensen Spangsberg engang havde

kørt med indstævnedede vidner, og – inden man tog til herredstinget – havde beværtet vidnerne med mad og drikke i sin gård. Herpå svarede vidnet, at Søren Mortensen i Maade (S. C. S.s svigerfader) havde kørt hende og to andre til Uglvig om morgenen, før de skulle møde i retten. De blev beværtet med et lidet spidsglas brændevin og et stykke smør og brød. En særlig indsigelse fra Fogh fremkom, da vidnet Apollone Pedersdatter af Jerne »bandede tvende gange under afhøringen, lydeligt for retten og stokkemændene«. Woydemann påstod, at Fogh ved sine udtalelser selv var årsag til denne uregelmæssighed, hvorefter herredsfogden henviste til forordningen af 3. marts 1741.

Det var et påfaldende træk i denne sag, at mange af vidnerne var beslægtede. Da Jens Pedersen, fæster af den anden halve Uglviggård, afhørtes og kunne oplyse, at han havde to kvindestolestader, fik stillet spørgsmålet, om han var beslægtet med nogen af sagens parter, oplyste han, at han var broder til Johanne Pedersdatter i Rørkjær, desuden var han søskendebarn til både Søren Christensen Spangsborg og Mette Sørensdatter. Disse familieband var vel grunden til, at mange spørgsmål besvaredes: Ved det ikke. Flere retsmøder trak længe ud, og 6. nov. 1753 måtte man hæve retten, fordi det var sent om aftenen, klokken var 9. Hensyn til vidnerne synes ikke at have betydet noget som helst, og det skete, at fremmødte personer ikke nåede at blive afhørt, men fik besked om, uden ny stævning, at møde en anden gang. Efterhånden som sagen trak i langdrag udeblev vidnerne, så herredsfogden måtte true med mulkter (falsmål).

Også Jerne kirkes ejere tog til orde i sagen. De tog Maturin Castensen i forsvar: »Thi det var mod den sal. mands vidt bekendte retsindighed, og ikke kan hans navn nævnes uden at krænke den sal. provstes eftermæle udi hans grav«, nemlig den beskyldning, at han skulle have taget stolestaden fra Uglvig og lagt det til Rørkjær. Kirkeejerne mente, at

stolestadet efter Johanne Pedersdatters død *atter* burde hjemfalde til kirkens fri disposition, »ligesom det forhen efter Maturin Castensens bevis været haver«.

Man havde hermed peget på det vigtigste spørgsmål i sagen: Om Maturin Castensen havde handlet for egenmægtig ved at tildele Johanne Pedersdatter pladsen i stolestadet? Godt nok var han kirkens ejer på daværende tidspunkt, men ejerskabet omfattede jo ikke kirkebygningen og dens inventar, kun patronatet med de dertil knyttede rettigheder og pligter. Herudover var også retten til at disponere over ledige eller »hjemfaldne« stolestader. Men var det omhandlede stolestade et sådant?

8. juli afsagde herredsfoged *Henrik Ernst Bierrum* følgende dom: Mette Sørensdatter havde til eget brug et stolestade i altergulvet med plads til 4 personer, mens nabokonen på den anden halve Uglvigsgård kun havde to pladser i kirken. Fra Rørkjærgård var der 6-7 personer og fra et boelssted 1 person, men i kvindestolestadet var der kun plads til 4-5 personer.

Søren Christensen Spangsberg havde påstået, at Maturin Castensen havde taget stolestadet fra Uglvig og givet det til de andre, men havde aldrig ført noget bevis på, at stolestadet tilhørte gården.

Rørkjær, der manglede plads i kvindestolene, skulle beholde det omtvistede stolestade. Søren Christensen Spangsberg og Mette Sørensdatter skulle betale 4 rdl. i mulkt for hendes utilbørlige og forargelige forhold i kirken til herredets fattigkasse og samme beløb til justitskassen og desuden til samme kasse 5 mk. 4 sk. I procesomkostninger til Søren Hansen 5 rdl.

Denne dom fastslog, at Søren Christensen Spangsberg intet bevis havde ført for, at stolestadet tilhørte Uglvig, hvad de afgivne vidneudsagn dog ret tydeligt havde sandsynliggjort. Det må også bemærkes, at dommen ikke henviste til nogen bestemmelse i Danske Lov. Woydemann og

hans klient appellerede til landstinget. Her blev byfogden i Hobro, prokurator Niels Foersom, sagfører for de appellerende, mens prokurator Mathias Bruun, Viborg, der var kendt som en særdeles dreven lovtrækker, skulle føre modpartens sag.

Landstinget henholdt sig til Danske Lovs 2.22.48, som siger: *På landsbyen følger stolestadet gården og dem, som derudi bor. Dog så, at de unge ydmyger sig for de gamle.*

Hermed var ikke blot herredsfogdens dom, men også Maturin Castensens ret til at bestemme over stolestadet i den af ham selv ejede kirke underkendt. Nu skulle efter landstingsdommen Søren Hansen betale Søren Christensen Spangsberg 6 rdl. og desuden 2 rdl. til landstingdomhuset. Og det pågældende stolestade skulle foruden den i altergulvet havende stol følge Uglvigård.¹⁴

Stolestadestrød af en sådan art, at den bragtes for retten, synes at være ophørt med udgangen af 1700-tallet.

NOTER:

1. Aarvog for Dansk Kulturhistorie, 1896, 107f.
2. D. L. henviser til Kirkeordinansen 1607.
3. Johanne Pedersdatter var tidligere gift med Søren Nielsen, Rørkjær.
4. Christen Hansen Spangsberg (1697-1747) var søn af Hans Christensen Spangsberg, Strandby. (Se: F. R. A. 1922, 634f.).
5. Ingeborg Christensdatter (1685-1766) var fra Vældbæk.
6. F. R. A. 1906, 108f.
7. Hans Fogh nævnes 1773 som birkedommer og -skriver i Hundrup birk.
8. Jens P. Woydemann. Se: C. Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, 293f.
9. F. R. A. 1957. H. K. Kristensen: Skast herreds ting, fogder og skrivere.
10. Epitafiet flyttedes siden fra koret til skibet.
11. Et stolestade i altergulvet til brug for medlemmer af menigheden var vist ikke almindelig. Var der en særlig motivering herfor i enestegården Uglvigs historie?
12. Maturin Castensen er udførligt omtalt af Jesper Madsen i F. R. A. 1906. Borgmestersonnen fra Ribe var ikke nogen almindelig landsbypræst. Han plejede omfattende økonomiske interesser og sam-

lede et betydeligt jordegods, deriblandt ejede han Hennegård. Administrationen af dette gik tilsyneladende noget ud over embedspligterne, ligesom han vel let faldt ind i rollen som godsejer, der egenmægtig traf afgørelser (stolestadet). Maturin Castensen, der levede ugift, efterlod sig ved sin død i 1747 en formue på 26.056 rdl. Heraf repræsenterede Hennegård ca. 14.500 rdl.

13. Som kirkeejere underskrev: Jens Pedersen, C. P. Spangsberg, Søren Jensen, Niels Pedersen, Thomas Madsen, Chr. Nielsen. Dateret Novrup, den 6. nov. 1753.
14. Ribe Hospitals ark. Dok. 1737-78 (La. Vib.).

Om et middelalderligt knivskaft fra Ribe

Af Mogens Bencard

Da Den Antikvariske Samling i Ribe i 1958 fejrede sit 100 års jubilæum blev et middelalderligt knivskaft, forestillende en mand med en falk på hånden gjort til jubilæets – og samlingens bomærke. H. K. Kristensen blev begejstret for den fine lille figur, og da det for H. K. Kristensen altid har været naturligt at formidle sit engagement i vor egn og vort lands historie til andre, skrev han en avisartikel om knivskaftet. Ikke mindst af denne grund er det mig en glæde at kunne meddele resultatet af mine undersøgelser i anledning af H. K. Kristensens 80 års dag.

Knivskaftet, eller rettere kniven, blev fundet 1915 i Ribe, i jord, der var kørt bort fra en grundudgravning ved Hotel Dagmar på Torvet. Andre oplysninger om fundomstændighederne haves ikke, så vi må nøjes med at konstatere, at fundet er gjort et centralt sted i byen, på den gamle Adelgade tæt ved domkirken.

Selve knivsbladet af jern har ikke klaret sig så godt, og kun en forrustet stump er tilbage, men til gengæld er skaffet sluppet forbløffende godt fra opholdet i Ribes sure undergrund. Det er 7,5 cm langt, af elfenben og udskåret til en menneskefigur. En ung, smilende mand med pagehår, der krøller smukt over ørerne. Han står rank og fri, ser storøjet mod beskueren og bøjer hovedet let og elskværdigt imod ham. Han er iført en kjortel, der falder i skarpe folder fra skuldrene ned over fødderne. Kjortelen er glat og uden krave; ved halsåbningen sidder to knaphuller, og langs nederdelens sider er indsat lodrette, takkede prydbånd. Ærmerne er lange og folder i albueleddet, fordi armene er bøjet ind foran kroppen. Venstre hånd, der er behandsket, hviler på tværpinden af en tilspidset stok, der støttes af

Ribe 1.

højrehåndens lange fingre. På handsken sidder en fugl, hvis skarpe kløer og næb er omhyggeligt karakteriseret. Figuren er smukt og præcist udskåret, fuglen og en del af stokken står i fuldt relief. De mest fremtrædende partier er endnu blankslidte af brugen. Forneden sidder et 1 cm bredt sølv-

beslag, hvorpå der mellem to riflede kantbånd er indgraveret rektangulære felter med bladornamenter.

Med andre ord, et eksklusivt arbejde, udført i eksklusive materialer. Et lille stykke kleinkunst, som ganske vist har sine kunstneriske svagheder, men som har kunnet give både den, der har lavet knivskaftet, og den, der har ejet kniven, god grund til stolthed og glæde.

Vi kan ikke afgøre, om kniven har tilhørt en kvinde eller en mand. Knive var i middelalderen hvermandseje, en nødvendighed bl.a. fordi man ikke som i dag, når man satte sig til bords, fandt kniv, gaffel og ske lagt frem. Gaffel eksisterede slet ikke, det er en opfindelse fra forholdsvis ny tid. Man brugte fingrene – og medbragte selv sin ske og kniv. Dette uanset om man boede i hytte, tilhørte Ribes bedste borgerskab eller spiste ved kongens taffel.

På grund af det sted, hvor kniven er fundet, kan man have mistanke om, at kniven har tilhørt et medlem af Ribes rige borgerskab, som nok kunne tillade sig at have sådanne ting, men sikker kan man naturligvis ikke være.

Fundomstændighederne giver heller intet grundlag for en nærmere datering af kniven, så på det punkt må knivskaftet komme os til hjælp. Mandens dragt, den lange kjortel, er et velkendt modefænomen i middelalderen. Den stammer oprindeligt fra lande, hvor den lange dragts isolation af kroppen er den bedste beskyttelse mod stærk hede. Fra Østerland, ikke mindst fra det byzantinske hof, bragte korsfarerne den med tilbage til Vesteuropa, hvor den til at begynde med blev genstand for dyb foragt og hån blandt alle rigtige mænd. Den ansås for kvindagtig og derfor et tegn på blødsødenhed – og den kan jo under ingen forhold siges at være praktisk i et koldere klima. Men modebranchen har jo aldrig beskæftiget sig med, hvad der var praktisk. Den har til alle tider været mere optaget af at give udtryk for en livsattitude hos de mennesker, der havde tid, råd og trang til noget sådant. Den lange kjortel slog igen-

nem ved de europæiske hoffer i første halvdel af 1200-årene, og holdt sig til midten af 1300-årene, hvor benene igen begynder at blive synlige.¹

Det er med andre ord en lille hofmand fra højmiddelalderen, vi har for os. Til og med er han beskæftiget med den mest fyrstelige af alle jagtformer, falkejagten. Der kan nemlig ikke være tvivl om, at rovfuglen, som sidder på mandens behandskede hånd, er en falk.

En mere eksklusiv jagt end falkejagten findes næppe. Den blev kun drevet for sportens skyld, og den krævede et specielt terræn. Jagten foregik oftest til hest. Når man havde fået øje på et passende bytte – det kunne være løbende, men helst flyvende – slap man falken løs, og herefter gjaldt det dels om at følge fuglens flugt, dels om at undgå, at hesten løb ind i uforudsete forhindringer. Spændende har det været, men også farligt. Karl den Dristiges datter, Marie af Burgund, der var gift med den senere kejser Maximilian I, styrtede under en falkejagt med sin hest, hvilket blev årsag til hendes død.

Det var også en kostbar form for jagt. Falkene var svære at skaffe. De bedste var de hvide jagtfalke, som levede i nordlige egne, og især Island var gennem århundreder leverandør af disse stolte fugle. De lod sig ikke opdrætte i fangenskab, så der måtte hele tiden skaffes nye. 1213 skrev Johan af England til Valdemar (II) af Danmark angående køb af falke i Danmark. Træningen af falkene var vanskelig og krævede specialuddannede folk, pasningen ligeledes. Yderligere var en enkelt falk ikke tilstrækkelig, hvis man ønskede sig en dags fornøjelse af jagten, idet falken blev så let udmattet, at den kun kunne holde til at jage et enkelt stykke vildt. Udover alt det andet krævedes således også, at man etablerede et egentligt falkoneri med særligt uddannede falkonerer.

Historikerne synes at være enige om, at denne form for falkejagt ikke har været dyrket i Skandinavien i middel-

alderen, men at Nordens konger har nøjedes med at eksportere de eftertragtede falke til fyrsterne i det øvrige Europa. Og selv dér syntes der at have været en tilbøjelighed til at betragte denne forlystelse som et kejserligt og kongeligt privilegium.²

Skal man sammenfatte ovenstående, kan man sige, at vor mand fra Ribe gør indtryk af at repræsentere selve essensen af en adelsmand, således som højmiddelalderen opfattede ham. Elskværdigheden er der, og det »høviske«, unngotiske smil, minnesangernes og troubadourernes drømmende dyrkelse af den ideale kvinde, som går så vidt, at man i hvert fald i klædedragten forsøger at identificere sig med hende. Hertil endelig den »ideale«, fyrstelige jagtform, hvor selve jagten er vigtigere end det faktiske udbytte.

Der er næppe grund til at tro, at kniven er lavet i Danmark. Alene det materiale, hvoraf skåret, gør dette usandsynligt. Kunsthistorikere, som har behandlet middelalderlige elfenbensskulpturer, skriver om emnet, at kunsten at skære i elfenben i middelalderen havde sin egentlige blomstringstid fra midten af 1200-årene til ind i 1400-årene, dog med en tydelig afmatning allerede fra o. 1350. Centret for denne industri var at søge i Paris, hvis indflydelse var så stærk, at det ikke har været muligt at spore andre værksteders egenart.³ End ikke de værksteder, som i løbet af perioden var opstået i bl.a. tyske, engelske og flanderske byer, synes at have været i stand til at løsrive sig fra Paris' dominerende indflydelse.⁴

Spekulationer over Ribe-figurens oprindelse er på dette grundlag indlysende frugtesløse.

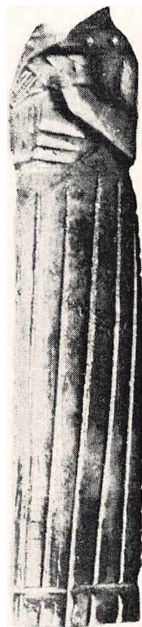
1956 dukkede endnu et knivskaft af denne type op i Ribe. Det skete ved en udgravning, som Nationalmuseet gennemførte på en grund beliggende mellem Grønnegade og Præstegade, altså igen i den middelalderlige bykerne, omend

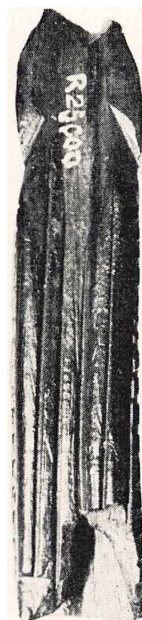
Ribe 1.

Ribe 1.

Ribe 2.

Ribe 2.

ikke på et så centralt sted. Skaftet er ikke fundet under omstændigheder, der gør en arkæologisk datering mulig.

Hverken knivbladet eller beslaget er bevaret i dette tilfælde, og hovedet er brækket af, men i øvrigt er motivet det samme. Han har falken med sig og er iført den samme lange kjortel. I dette tilfælde sidder falken dog på højrehånden, mens den med bøjet hoved lader sig fodre af venstre hånd.

Kunstnerisk set er denne falkejæger dog for en fattig slægtning at regne. Den er udskåret i en del af en rørknogle, hvis krumning har medført, at figuren er hul i ryggen. Materialets begrænsning betyder yderligere, at fuglen, hænder og arme er skåret i fladt relief og stærkt stiliserede.

Tilstedeværelsen af to så forskellige knivskafter med samme motiv gjorde det fristende at søge efter paralleller til dem andre steder. Resultatet af denne eftersøgning kan ses i nedenstående katalog, som – det må understreges straks – ikke vil gøre forsøg på at kaldes udtømmende. De optræder spredt og sparsomt i litteratur, hvor de ikke engang er det centrale emne. Den øvrige indsamling er foregået dels ved tilfældige museumsbesøg, dels ved tilfældige kontakter med hjælpsomme kolleger. Det er en »metode«, som ikke kan kaldes ideel, men som somme tider er nødvendig, hvis et stof af denne art skal nyttiggøres for andre.

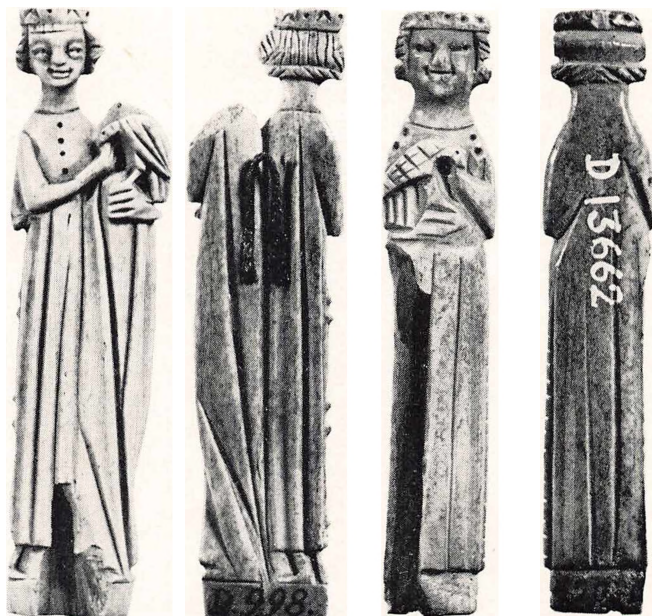
Katalog:

DANMARK

1. Ribe, Torvet/Overdammen.

Figuren barhovedet. Pagehår. Lang kjortel uden bælte, lange ærmer, lodret, takket prydbort. Venstre hånd, som holder falcken, behandsket. Højre hånd støtter med tre fingre den stav, hvorpå falcken kan anbringes under jagten. For nede sølvbeslag med indgraverede ornamenter. Knivbladet af jern er indsat i skaftet med skafttunge. Af bladet er 2,6 cm bevaret, det har haft lige ryg og 3-sidet tværsnit. Materiale: Elfenben. Længde: 7,5 cm (heraf beslag 1. cm). Fundomstændigheder: Løsfund, 1915-16, fra grundudgravning under Hotel Dagmar.

Museum: Den Antikvariske Samling i Ribe, inv. nr. 5836.

Roskilde 3. Roskilde 3. Herlufsholm 4. Herlufsholm 4.

2. Ribe, Grønnegade/Præstegade.

Hovedet afbrækket og mangler. Lang kjortel uden bælte, lange ærmer(?) og takket prydbort. Højre hånd holder falcken, som fodres med venstre. Fladt relief. Forneden vandret rille til beslag, som mangler, samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. St. længde: 8,2 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1956, fra udgravning på stedet.

Museum: Den Antikvariske Samling i Ribe, inv. nr.

R. 25000.

3. Roskilde, Gottorpsvænge.

Dobbeltfigur, mand og kvinde. Hans hovede kronet. Pagehår. Iført under- og overkjortel («surcot»). Førstnævnte er

længst og har lange ærmer. »Surcot'en« er lidt kortere og ærmeløs. Intet bælte, men takket prydbort. Venstre arm om livet på sidefiguren. Venstre hånd holder falke, som fodres af højre. (Denne beskrivelse passer, hvis man ser skaftet forfra, ser man bagfra, er det sidefigurens venstre hånd, som holder falke, mens begge figurers »indvendige« arme mangler). Sidefigurens hovede er afbrækket og mangler. Kjortlens store længde viser, at det drejer sig om en kvinde. Prydbort mangler i dette tilfælde. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Elfenben(?). Længde: 8,6 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1875, ved grundudgravning.

Museum: 2. afd., Nationalmuseum, inv. nr. D 998.

4. *Herlufsholm.*

På hovedet flad baret (eller blomsterkrone?). Pagehår. Lang kjortel uden bælte. Lange ærmer(?) og takket prydbort. Højre hånd holder falke, som fodres af venstre. Fladt relief. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. Længde: 8,2 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, indsendt 1950.

Museum: 2. afd., Nationalmuseum, inv. nr. D 13662.

5. *Ringkloster (benediktiner-nonner), Skanderborg a.*

Figuren barhovedet. Pagehår. Lang kjortel uden bælte. Lange ærmer(?). Højre hånd (behandsket?) holder falke, som fodres af venstre. Forneden rest af metalbeslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. Længde: 4,7 cm.

Fundomstændigheder: Fundet 1972 under udgravning, gennemført af lærerstolen i middelalderarkæologi ved Århus universitet. Klostret er grundlagt o. 1200. Skaftet er fundet i et lag, der er forseglet af et brandlag fra o. 1430.

Ringkloster 5.

Ringkloster 5.

Oslo 6.

Museum: Lærerstolen i middelalderarkæologi ved Århus universitet, fundnr. M 1-AP.

Litteratur: Skalk, 1972, 6, s. 18ff, afb. s. 25.

NORGE

6. Oslo, Gamlebyen.

Stærkt slidt eksemplar. Nederste del mangler. Figuren barhovedet. Pægehår. Lang kjortel uden bælte. Lange ærmer. Venstre hånd (behandsket?) holder falken, som delvis er skåret i fuldt relief, men hovedet er afslidt. Forneden hul til skafttunge.

Materiale: Hvalrostand. St. længde: 5,2 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1925, ved grundudgravning.

Museum: Universitetets Oldsaksamling, inv. nr. C 23825.

Litteratur: Kunstindustrimuseet i Oslo: Katalog for udstillingen »Norrøn Beinskurd«, 1930, s. 41, nr. 70 (her dateret til »1300-årene?«). Sigurd Grieg: Middelalderiske Byfund i Bergen og Oslo, 1933, s. 245, fig. 214.

SVERIGE

7. *Kalmar, Skansen.*

Slidt eksemplar. Hovedet mangler (slidspor viser, at kniven har været brugt herefter). Lang kjortel uden bælte, kortere »surcot«. Lange ærmer, takket prydbort. Højre hånd holder falcken, som fodres af venstre. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Museum: Statens Historiska Museum, inv. nr. 1304: 1834: 17. (Dateret »til 1300-årene« af første antikvarie Monica Rydbeck ifl. brev af 24. marts 1969).

8. *Kalmar.*

Om hovedet blomsterkrans. Pagehår. Lang kjortel uden bælte. Kortere »surcot«. Lange ærmer. Venstre hånd holder falcken. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. Længde: 10 cm.

Museum: Statens Historiska Museum, inv. nr. 1304: 1834: 64. (Dateret af Monica Rydbeck, som ovenfor, til »1200-talets slut eller 1300-talets början«).

9. *Skåne?*

På hovedet flad baret med nedhængende tøjstykke på højre side. Pagehår. Lang kjortel uden bælte. Lange ærmer og takket prydbort. Højre hånd holder falcken, som fodres af venstre. Forneden hul til skafttunge.

*Kalmar 7.**Kalmar 8.**Kalmar 8.**Skåne? 9.*

Museum: Statens Historiska Museum, inv. nr. 2918: 5: 5.
(Dateret af Monica Rydbeck, som ovenfor, til »1300-talets slut eller 1400-talet«).

10. Lund, Lilla Fiskaregatan 8.

Størstedelen af hovedet er afbrækket og mangler. Pagehår. Lang kjortel uden bælte. Takket prydbort. Arme og hænder helt stiliserede til parallelle furer. Falken mangler. Fornden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge. Materiale: Ben. St. længde: 8,6 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund ved grundudgravning.

Museum: Kulturen, inv. nr. KM 16828.

11. Lund.

Figuren barhovedet. Pagehår med bølger til siderne. Lang

kjortel uden bælte. Lange ærmer(?) og takket prydbort. Højre hånd holder falken, som fodres af venstre. Forneden to riller og parti med skråsnit til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. Længde: 8,9 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1890'erne, ved kloakgravning.

Museum: Kulturen, inv. nr. KM 5157.

Litteratur: R. Blomqvist: Medeltida svärd, dolkar och slidor funna i Lund. Kulturen, En årsbok, 1937, s. 150f, fig. 17.

12. Lund.

Figuren barhovedet. Pagehår med store bukler ved siderne. Lang kjortel med lange ærmer. Om livet et bælte, hvis lange ende med huller hænger ned foran. En snip af kjortlen er stukket op under bæltet. Falken, som er udskåret i fuldt relief og har bortvendt hovede, sidder på venstre hånd. Højre hånd holder en handske eller hue. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Elfenben. Længde: 8,1 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund ved grundudgravning.

Museum: Lunds Universitets Historiska Museum, inv. nr. 12790.

Litteratur: Monica Rydbeck: Medeltida elfenbensskulpturer i Lunds universitets historiska museum. Meddelanden fr. Lunds univ. hist. mus. 1930, s. 97f. pl. V. Her med forbehold henført til »en fransk provinsverkstad, men utslutet är det ej heller, att det är engelskt arbete efter fransk förebild«. ⁵

ENGLAND

13. Oxford, Shire Ditch.

Om hovedet pandebånd (eller stiliseret blomsterkrans?).

Lund 10.

Lund 11.

Lund 11.

Lund 12.

Langt hår. Lang kjortel uden bælte, lange ærmer. Falken på venstre hånd. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Elfenben. Længde: 8,4 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund fra byens grav.

Museum: Ashmolean Museum, Oxford, inv. nr. 1886, 13a.

BELGIEN

14. Liege?

Figuren barhovedet. Pagehår. Lang kjortel uden bælte, lange ærmer(?). Højre hånd holder falken, som fodres af

venstre. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafftunge.

Materiale: Ben. Længde: 8,7 cm.

Fundomstændigheder: Erhvervet fra privatsamling.

Museum: Musee Curtius, Liege, inv. nr. I/7476.

15. Lille.

»Skaft. Ung mand. Hovedet bekranset med en blomsterkrone, smilende, den unge mand stående, rank, klædt i en lang kjortel, han holder på venstre hånd en falk, som han med højre hånd giver føde; til hver side en takket prydbort («rangée de billettes»). Nedre del er skadet, materialet (elfenben) er blevet mørkere som følge af opholdet i jorden. Slutningen af 13. årh.

H. 9,2 cm.

Fundet i Lille i alluviale lag fra (floden) Deule, ved voldstedet, hvor slottet Bergneau stod.

Lille, Samling E. Théodore.«

Litteratur: Citeret efter Raymond Koechlin: Les Ivoires Gothiques Français, I-II, Paris, 1924, kat. nr. 1119bis.

16. Arras.

»Skaft. En ung mand, stående, klædt i en lang »surcot«, som når til anklerne, hætte på ryggen, hovedet bart, han holder på højre arm en falk, som stikker næbbet i føden; den venstre arm er bøjet. Højre fod er skadet ligesom platformen, som holdt figuren fast på prenen («le gravoir»). Elfenbenet forvitret af fugt, men den bevarede silhuet meget elegant.

Beg. 14. årh.

H. 9 cm.

Fundet i Arras' volde.

Lille, Musée d'Archéologie.«

Litteratur: Citat som foreg., kat. nr. 1120.

Oxford 13.

Liege? 14.

Friesland? 17.

HOLLAND

17. *Friesland?*

Figuren barhovedet. Pagehår. Hovedet noget forvitret. Lang kjortel uden bælte, lange ærmer og takket prydbort. På højre (behandskede?) hånd falken, som fodres af venstre. Forneden indsnævret parti til beslag og hul til skaft-tunge.

Materiale: Elfenben. Længde: 7,8 cm.

Fundomstændigheder: Ukendte.

Museum: Fries Museum, Leeuwarden, inv. nr. FM 1656.

18. *Nijeklooster, ved Scharnegoutum, municip.*

Wymbritseradeel, Friesland.

Hovedet kronet(?). Pagehår. Lang kjortel uden bælte.

Lange ærmer og takket prydbort. Venstre hånd holder fal-
ken, som fodres af højre. Forneden glat parti til beslag samt
hul til skafttungen.

Materiale: Elfenben. Længde: 7,9 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1922, fra ovennævnte
»terp«, hvorpå har ligget et cisterciensisk nonnekloster fra
1231 til 1572.

Museum: Fries Museum, Leeuwarden, inv. nr. FM 2773.⁶

FRANKRIG

19. *Paris?*

»Frisérpren (»gravoir«). Galant samtale. De elskende sid-
dende, han med hætte på hovedet, i lang klædning, en falk
på hånden; hun med en hund på venstre arm, noget skæv
bagtil, og højre hånd hævet i samtalens ildfuldhed (»dans
le feu de l'entretien«). Bag dem et træ (skadet). Groft, men
udtryksfuldt arbejde. Platformen profileret, dekoreret med
hjørneknopper som på kapitæler. Stilken lige.

1. halvdel af 14. årh.

H. (figurerne) 4,5 cm.

Litteratur: Séré et Lacroix, *Moyen Age et Renaissance*, Al-
bum, t. II Objets Divers, pl. V; Viollet-le-Duc, *Dict. du mo-
bilier*, t. IV, p. 174. Phot. Giroudon, no. 4278.

Paris. Musée de Cluny, cat. du Somnard, no. 1068.«

Litteratur: Citat som 15, kat. nr. 1131.

TYSKLAND

20. *Hamburg.*

Hovedet kronet(?), håret langt og bølget. Lang kjortel uden
bælte. Lodret, takket prydbort samt en art »forklæde« med
vandrette borter. På venstre arm sidder falke, mens begge
hænder holder føden. Forneden glat parti til beslag og hul
til skafttunge.

Nijeklooster 18. Nijeklooster 18. Hamburg 20. Szczecin 21.

Materiale: Ben/horn? Længde: 8,1 cm.

Fundomstændigheder: Løsfund, 1880-90, ved opmudringsarbejder i Elben.

Museum: Museum f. Hamburgische Geschichte, inv. nr. 1926: 164.

Litteratur: Lech Leciejewich: O Pochodzeniu Rogowej Rzezby ze Wzgórza Zamkowego W Szczecinie. (Über den Ursprung der Geweihskulptur aus dem Schlossberg (Wzgorze Zamkowe) in Szczecin), *Studia Archaeologica Pomeranica*, Kozalin 1974, s. 177ff, fig. 6.

POLEN

21. *Szczecin, Slotsbanken.*

Hovedet mangler. Lang kjortel uden bælte, med lodret, takket prydbort. »Forklæde« med vandrette borter. Højre hånd holder falcken, som fodres af venstre. Forneden rille og glat parti til beslag samt hul til skafttunge.

Materiale: Ben. Længde: 6,9 cm.

Fundomstændigheder: Fundet, 1951, ved udgravning. I boplads-lag fra 900-årene. Heri fandtes dog en del gruber af senere dato.

Litteratur: Som foregående, fig. 1, med videre henvisninger. (Artiklen er på polsk og desværre først kommet mig i hænde, da dette skulle i trykken, hvorfor jeg ikke har kunnet få den oversat. L. Leciejewich har dog i et brev af 15. dec. 1973 sendt mig oplysninger om denne figur såvel som om nr. 20).

SOVJETRUSLAND

22-23. *Riga.*

I ovenstående artikel, som fig. 2 og 3, har Lech Leciejewich gengivet to knivskafter, fundet i Riga. Gengivelserne er desværre af en sådan art, at man kun generelt kan sige, at de stemmer overens med de øvrige knivskafter. Den ene har en del af knivsbladet bevaret. Dettets tværsnit svarer til knivsbladet på Ribe-kniven (1). Desuden gengives som fig. 4a og b to figurer fra henholdsvis Tallinn og Rostowa Jaroslawskiego. Det er dog ikke muligt at afgøre, om disse er falkebærende.

24. *Leningrad, Ermitagen.*

»Skaft af forskærerkniv (»presentoire«). Galant samtale. De elskende siddende, den unge mand i lang klædning, med falcken på venstre hånd, kærtegner med højre hånd damens hage; hun holder en hund på højre arm, håret i

bukler, »surcot'en« stram over busten, udringet i halsen, og dens folder går over den nederste del af falken for at kunne falde frit. Tørt og vulgært arbejde. Platformen hviler på en basis med gennemsigtig emalje, dekoreret med galante scener, hvori skaftungen gemmer sig.

Skede af læder.

Midten af 14. årh.

H. 8 cm.

Petrograd, Musée de l'Ermitage. Tidl. Samling Basilewski, katalog Darcel, no. 247.«

Litteratur: Citat som 15, kat. nr. 1132.

Overensstemmelsen mellem alle disse skafter er, som man kan se, overordentlig stor. Der kan være forskelle i detaljer, såvel som i den kunstneriske kvalitet, men det motiv, man har ønsket at gengive, er uden tvivl det samme. Falkebæreren kan optræde stående eller siddende i dameselskab, eller han kan være alene. Er han alene, synes der at være to hovedforlæg til grund for fremstillingen: en situation inden jagten, hvor falken sidder på venstre hånd, og en situation ved jagtens afslutning, hvor falken i de fleste tilfælde sidder på højre hånd og belønnes for sin indsats med et stykke kød. De to Ribe-eksemplarer repræsenterer således hver sin situation.

Kun et fåtal af dem kan henføres til de europæiske elfenbensværksteder, resten må formodentlig være udført på det sted, eller i hvert fald i det land, hvor de er fundet. Bedste indicium herfor er det norske eksemplar (6), som er skåret i hvalrostand, men også det ene Ribe-eksemplar (2) og dets nærmeste paralleller, udført af knogle, må med rimelighed betragtes som lokale frembringelser.

Den geografiske spredning er betydelig. Den illustrerer i og for sig udmærket kulturelle ideers vandringer fra Europas centre til Nordens to store handelsområder: Nordsø-

og Østersø-området. Netop fordi det er et motiv, ikke en specifik varegruppe, der er blevet importeret, kan denne lille detalje i det store kulturmønster illustrere, i hvor høj grad Norden allerede i 1200-årene er blevet del af Europa. Man har endog i dette tilfælde overtaget et motiv, som man ikke kendte til af selvsyn, idet falkejagt, som anført, tilsyneladende ikke blev dyrket i Norden i middelalderen. Man fristes derfor til at spørge, hvad det var, som gjorde netop en falkejæger populær? Forestillede han en bestemt person, eller var han, som man ofte ser det i middelalderen, et symbol på et eller andet begreb?

For at søge svar på dette, er det nærliggende først at henvende sig til kirken. Dels fordi kirken var datidens største kulturformidler, og dels fordi tre af skafterne – det fra munkeklostret Skovkloster (Herlufsholm, (4) og de to fra nonneklostrene Ringkloster (5) og Nijklooster (18) – vit-terligt er fundet i kirkelige institutioner.

Man kunne f.eks. forestille sig, at falkebæreren var en helgen. Denne tanke er blevet fremsat i 1915, da man i Ribe protokolførte den kniv, som er udgangspunktet for denne artikel. »... forestillende Helgenen Sct. Jero«, står der at læse, »med en Falk paa venstre Haand og et Sværd i højre Haand. Sct. Jero var af Fødsel en Skotte og var Præst i Holland i det 9de Aarhundrede. Han blev dræbt af Normanerne, som gennemborede hans Hals med et Sværd. Attribut en Falk. Højtidsdag den 17de August. Kniven er et Minde om den livlige Forbindelse mellem Holland og Ribe i Middelalderen...« Rent bortset fra, at den stok, som falken under jagten blev sat til hvile på, er blevet opfattet som et sværd, er tanken fristende, men man må dog straks sige, at der findes andre helgener, der har falken som attribut. Den hellige Agilolf, som var biskop af Köln, og som led martyrdøden d. 30. marts 751, blev således gengivet med en falk, der ifølge legenden kunne synge på hans befaling.⁷ En anden mulighed er Otto af Ariano, en italiensk

adelsmand af slægten Frangipani. Efter at have været krigsmand, gav han sig hen til Gud og levede som eneboer uden for Napoli til sin død d. 23. marts 1120. Han gengives som eneboer i sin hytte, på hvis tag der sidder en falk.⁸

Den betydeligste falkehelgen var dog Sct. Bavo. Han var født greve af Haspengau, førte i sin ungdom et vildt og tøylesløst liv, men blev benedektinermunk i S. Petersklostret (senere S. Bavoklostret) i Gent. I en periode var han eremit og boede i et hult træ. Han døde d. 1. oktober 653 og blev begravet i domkirken i Gent. Han er skytspatron for bispedømmet i Gent,⁹ og for domkirken.¹⁰ Han gengives flere steder – bl.a. over portalen til Genter Kathedralen – i en fyrstelig dragt med falk på hånden, men middelalderlige afbildninger af ham kendes ikke.¹¹ Rent hypotetisk kunne man forestille sig, at knivskaftet netop var en gengivelse af en helgenfigur, f.eks. fra Gent. Denne rige handelsstad stod jo i stærk forbindelse med Norden, og kniven kunne opfattes som en art pilgrimstegn, som viste, at dens ejer under et besøg dér havde ofret til S. Bavo.

Tanken må imidlertid opgives igen. Knivskaftet fra Roskilde (3) viser os falkejægeren sammen med en kvinde, og det er udelukket, at S. Bavo – eller for den sags skyld nogen af de andre falkehelgener – kunne gengives med armen om livet på en dame. Og ingen helgen, uanset navnet, ville nogen sinde optræde i en »galant« situation, således som Pariser- og Leningrad-eksemplaret viser det (19, 24).

Den kirkelige ikonografi kan således ikke hjælpe os, men til gengæld kan den verdslige. Raimond van Marle, som har skrevet en stor bog om dette emne, skriver i kapitlet om dekorativ kunst i middelalderen følgende: »Bortset fra klædedragtens elegance findes der, for at man kan genkende adelsmanden og hans dame, et symbol (»signe caractéristique«), som næsten er blevet en attribut, og som optræder med samme regelmæssighed som de attributter, hvorved man kan genkende de forskellige helgener: f.eks.

S. Peters Nøgler og S. Pouls Sværd. Denne attribut er falken på hånden. I et følgende kapitel om jagt vil den type gengivelse blive behandlet, hvor man ser herren og hans dame til hest, somme tider med falken på hånden, somme tider overladende den til en tjener. Men her, hvor talen er om den dekorative kunst, er der ingen tvivl om falkens rolle, og fuglen optræder udelukkende som symbol på den privilegerede jagt. Falken optræder i denne funktion med stor regelmæssighed fra 1200-årenes begyndelse, og det er først og fremmest, når man vil fremstille den gengivne persons rigdom og høje sociale position, at man giver ham fuglen på hånden«. ¹²

På dette grundlag kan der ikke være megen tvivl om, hvad falkebæreren på vor gruppe af benskafter forestiller. Det er adelsmanden, fyrsten, »Prinsen i Eventyret«, om man vil, som har kastet glans over sin ejers hverdag.

Hver enkelt af de »hjælpevidenskaber«, som har været inddraget for at belyse vort emne, har ydet sit bidrag til at datere disse benskafter, og problemet kan sammenfattes således: Arkæologien har været den mindst hjælpsomme, idet kun et enkelt er fundet under omstændigheder, der giver en rammedatering. Det drejer sig om knivskaftet fra Ringkloster (5), som kan anbringes mellem ca. år 1200, hvor klostret blev stiftet, og ca. 1430, hvor en del af klostret brændte. Modehistorien har meddelt, at den lange kjortel er den foretrukne modedragt for mænd mellem ca. 1200 og ca. 1350, og ikonografien, at motivet falkejægeren optræder i kunsten fra ca. 1200. Kunsthistorien oplyser os om, at elfenbensnideriet for alvor kommer i gang o. 1250 og ebber ud igen fra o. 1350, og gruppen kan således dateres til denne periode. Eneste mere sikre undtagelse herfra er det skaft, som vist nok er fundet i Skåne (9). Denne falkejægers kjortel er ganske vist mage til de andres, men baretten med det løsthængende stykke klæde til den ene side er et modefænomen, som næppe er sandsynligt før o. år

1400. Her må det yngste stiltræk være afgørende for at følge den sene datering, Monica Rydbeck har gjort sig til talsmand for (se kataloget).

Den lille adelsmand fra Ribe har ført os langt omkring i verden. At han kun er blevet konstateret i Vest- og Nord-europa kan ikke tages som bevis for, at det kun er her, han har eksisteret – det må afgøres i fremtiden. Vi har fulgt et motiv, så langt det var gørligt. Foruden en serie af menneskefigurer, skåret med større eller mindre kunstnerisk talent, har vi set, hvorledes internationale strømninger var i stand til at sætte sit præg selv på små ting i middelalderens hverdag.

SUMMARY:

With two knife-handles, found in Ribe, as points of departure a group of medieval handles is discussed. The handles may be carved either in ivory or bone and the artistic quality of the different pieces is widely varied, but the main motif is the same: a young man in a long robe carrying a falcon. In three cases (nos. 3, 19, 24) the man is accompanied by a woman. The group consists of 24 pieces (+ one at museum Boymans-van-Beuningen in Rotterdam, which is not discussed), but the author points out that the group does not make any claim to representing all known examples of this type. To the author's knowledge the group as such has not been discussed before and consequently the collection of material rests on accidental circumstance. Examples have been found in France, Flanders, around the North Sea and the Baltic, and it is presumed that the motif originates from the ivory-workshops in Paris, whereas many of the cruder examples are made locally. The Norwegian handle (6) is carved in walrus-tooth and must be of Scandinavian origin.

None of the handles can be dated archeologically, except one from Ringkloster (5), which is younger than the founding of this nunnery around 1200 and older than a fire dated to around 1430. Based on style, dress and iconography the type is dated to the period 1250-1350, one exception being no. 9 carrying a head-dress which must be dated to around 1400.

It is discussed whether the figure might represent one of the saints with a falcon as an attribute (Sct. Jero of Holland, Sct. Agilolf of Cologne, Sct. Otto of Ariano, and Sct. Bavo of Gent) but the theory is rejected because of the woman represented on the above mentioned

examples. With reference to Raimond van Marle (note 12) it is concluded that the figure is an ideal representation of the medieval prince, the falcon being a symbol of his wealth and high social status.

NOTER:

For oplysninger, henvisninger og fotos skal jeg herved takke følgende kolleger og museer: Museumsinspektør Niels-Knud Liebgott, Nationalmuseet, København; cand. mag. Rikke Agnete Olsen og professor Olaf Olsen, Alrø; konservator Kjellang Hov, Universitetets Oldsaksamling, Oslo; Kunstindustrimuseet, Oslo; første antikvarie Monica Rydbeck, Statens Historiska Museum, Stockholm; første antikvarie Anders W. Mårtensson, Kulturen, Lund; professor Erik Cinthio, Universitetets Historiska Museum, Lund; curator David Hinton, Ashmolean Museum, Oxford; conservateur Maurice Barthelemy, Musee Curtius, Liege; museumsinspektør G. Elzinga, Fries Museum, Leeuwarden; professor Lech Leciejewich, Wroclaw; mag. art. Eva Steinaa, Kunstindustrimuseet, København; stud. mag. Thomas Lassen, Århus; samt mag. art. Kirsten Agerbæk, Ribe.

1. Se f.eks. Henny Harald Hansen: Klædedragtens Kavalkade, København 1954, s. 120ff.
2. H. V. Jacobsen: Bidrag til en Skildring af Falkevæsenet og Falkejagten forhen, navnlig i Danmark, *Nyt Historisk Tidsskrift*, 2. bd. (1848), s. 308-414. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, artiklerne Falkar, Falke- og højejagt, samt Jaktfåglar.
3. Monica Rydbeck: Medeltida elfbensskulpturer i Lunds universitets historiska museum, *Meddelanden fr. Lunds univ. hist. mus.*, 1930, s. 91. Med henvisning til standardværket: Raymond Koehlin: *Les ivoires gothiques français, I-II*, Paris 1924.
4. Rydbeck, s. 97.
5. I Dagmar Selling: *Fynd från Kalmar*, Stockholm 1948, s. 16, (fig. 6) er omtalt et knivskaft af træ, forestillende en kronet kvindefigur, som af stilistiske grunde er dateret til 1200-årene. Sammensteds omtales knivskafterne fra Kalmar og Lund samt et fra Visby og et fra Ragnholdsholmen i Bohuslän. Jeg har ikke haft mulighed for at indhente nærmere oplysninger om de to sidstnævnte.
6. På Boymans-van-Beuningen museet i Rotterdam findes et meget stort eksemplar af typen, som jeg ikke har nærmere oplysninger om.
7. Otto Wimmer: *Handbuch der Namen und Heiligen*, 3. opl., Innsbrück-Wien-München 1966, s. 108.
8. Wimmer, s. 404.
9. S. Bavo (Sint Baaf) var også skytspatron for bispedømmet i Haarlem.
10. Wimmer, s. 145f.

11. K. Künstele: *Ikonographie der Heiligen*, Freiburg, 1926, s. 121. J. Braun: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943, s. 122.
12. Raimond van Marle: *Iconographie de l'Art Profane au Moyen-Age et a la Renaissance*, New York 1971, bd. 1, s. 26f. Jeg skylder mag. art. Kirsten Agerbæk tak for denne henvisning. Van Marle anfører, at også fornemme damer kan optræde med falke. Eksempler herpå kan ses i det katalog, som Koechlin (se nr. 15 i kataloget her) har opstillet som nr. 1121ff. Også andre personer kan optræde på sådanne skafter: Munke (Koechlin, nr. 1129-30), en helgen (Koechlin, nr. 1129 bis) og en sækkepibespiller (Koechlin, nr. 1128). En sækkepibespiller på et knivskaft er gengivet i *Politikens Danmarks Historie*, bd. 4, s. 72.

Stud. mag. Thomas Lassen har gjort mig opmærksom på et knivskaft af elfenben, forestillende en dame med en fugl på fingeren. Den findes i Strasbourg på Musée de l'Aeuvre Notre-Dame og er dateret til 1600-årene. Dette kunne tyde på, at typen har levet ud over middelalderen, men da fuglen i dette tilfælde kan tolkes som en papegøje, må der flere sene knivskafter til, før dette kan bevises. For en ordens skyld skal det tilføjes, at ingen af de i nærværende artikel omtalte falkejægere kan være kvinder. Kvindens dragtmode krævede kjortler så lange, at de slæbte på jorden og foldede om fødderne, som man kan se det på skaftet fra Roskilde (3). Det eneste tvivlstilfælde er det fine knivskaft fra Lund (12), hvor en snip af kjortlen er stoppet op under bæltet.

Jeppe Stavn

EN VESTJYSK HERREGÅRDSKUNSTNER OG HANS SAMTID

Af Carsten Teilman Hald

Så længe man beskæftiger sig med de kunstnere, der i sidste halvdel af det 18. århundrede virkede i hofkredsen og inden for hovedstadens cirkler, er man så nogenlunde heldigt stillet, idet hofregnskaber og kunstakademiets arkiv kan give mangt et fingerpeg om denne tidsalders kunstnere og deres produktion, selv om man ofte må erkende, at vor viden om selv de bekendteste kunstnere til tider er ret mangelfuld, således som f.eks. tilfældet er med den dansk-russiske hofmaler Vigilius Eriksen (1722-82), om hvis repræsentationsbilleder både fra det kejserlige russiske og fra det kongelige danske hof man kan sige en hel del, men om hans person ved man så uendelig lidt.

Undre kan det derfor ikke, at når man vender interessen bort fra hof- og hovedstadsområdet og beskæftiger sig med de i provinsen virkende kunstnere i decennierne omkring år 1800, der hovedsagelig fandt deres klientel blandt de velhavende herregårds- og kirkeejere, så er oplysningerne om disse og deres produktion meget mangelfulde. Om deres uddannelse, deres familieforhold og deres virke i al almindelighed ved man som regel så godt som intet, og i mangfoldige tilfælde kender man fra vedkommende kunstners hånd kun et enkelt signeret arbejde, således som tilfældet er med det fra Gjellerupholm Samlingen ved Varde stammende billede af Antoinette Elisabeth v. Rosenørn (1745-69), hvor en påskrift på maleriets bagside har den meget sigende oplysning: »Malet af en bonde fra Aakjær gods P. Buck«; udover denne oplysning ved man kun, at den portrætterede først er blevet malet efter hendes død.¹ Andre arbejder fra denne øjensynlige habile bondes hånd

kendes ikke i dag. Eller hvem er den Martin Lund, der i 1763 udførte et alterbillede til Billum kirke – nu anbragt på alterets bagside – hvad har han ellers malet, hos hvem har han lært malerkunsten osv? I flere tilfælde kender man dog flere arbejder fra samme kunstners hånd, således som tilfældet er med Andreas Fich, der har malet en akvarel af den falske Caroline Mathilde, der i dag findes på Rosenborg, et billede, der egentlig forestiller en Bodil Sørensdatter, der udgav sig for dronningen. Til denne kunstners produktion henhører endvidere et i privateje værende billede af Ribe-bispen Stephan Tetens.

I enkelte tilfælde kan man ligefrem tale om et malerværksted, hvor en mester har haft flere eller færre lærlinge og svende under uddannelse og i arbejde, således f.eks. det af Anders Nielsen Windfeld (–1757-69–) i Farup ved Ribe drevne værksted, hvor man ved, at han har haft den i Tjæreborg fødte Truels Pedersen (1742-1816) gennem 8 år som medhjælper, idet vedkommende 12 år gammel blev sat i lære hos ham. Af dette værksteds produktion skal i denne forbindelse kun omtales den altertavle, som Windfeld i 1757 leverede til etatsråd A. C. de Teilman til Nørholm til opstilling i Torstrup kirke, en tavle der siden 1925 har været deponeret på Nationalmuseet i København.²

Fælles for de fleste af disse provincial-kunstnere er, at de i de fleste tilfælde egentlig er håndværkere, der er uddannet og udlært af tidligere generationer af håndværkere, der ligesom de selv ingen eller kun ringe kontakt har haft med kunstakademiet i København, men i besiddelse af et større eller mindre kunstnerisk talent. Fælles for disse kunstnere er endvidere, at deres arbejdsfelt har været stort, hvorfor de bliver endnu vanskeligere at rubricere, således at man f.eks. må nøjes med at konstatere, at de ved siden af almindeligt håndværksmæssigt arbejde har udøvet en eller flere af kunstens discipliner, således portrætmaleriet, billedskæreri, dekorationsmaleriet osv. Som eksempel

herpå kan anføres Jacob Lange (1747-1818), der, som uddannet i faderens malerværksted i Fåborg, hovedsagelig levede af almindeligt anstrygerarbejde, men som også efter lejlighed og ønske hos kundekredsen udførte portrætter, landskaber og perspektiver.

I mangfoldige tilfælde er det muligt at konstatere, at herregårdskunstnerne efter oprindelig at have været omkringrejssende, senere har knyttet sig til en bestemt slægt eller slægtskreds, således at kunstneren enten har været i fast ansættelsesforhold hos den pågældende herremand, eller også har han blot været logerende, der er blevet lønnet fra arbejde til arbejde. Der haves en del eksempler på, at en kunstner har fulgt bestemte slægter, således J. Hinrichs (-1800-), der virkede på Fyn hovedsagelig for slægterne Winterfeld og Steensen. Endvidere kan nævnes Christian Ulrik Milan (-1728-61), der virkede som dekorationsmaler og portrættør på Clausholm og Gl. Estrup hos henholdsvis slægterne Reventlow og Skeel. Fra slægterne v. Heinen og Schaffalitzky de Muchadell kan nævnes Christian Rafn (1740-1825). Fra Muleslægten på Serritslevgård og formentlig også fra de med dem beslægtede Lautrup'er på Etsrup Hovedgård kendes Johan Christian Remin (-1757-), af hvem nogle habilt udførte portrætter af Muleslægten i dag opbevares på Koldinghus, medens de Lautrupske er i privat eje uden for landets grænser.³

Den sidste halvdel af det 18. århundrede blev den store byggeperiode blandt de vestjyske herregårde, der for hovedpartens vedkommende i Ribe amt var i slægten Teilmans eje. Nye avlsgårde og harmoniske nye hovedbygninger blev opført i en stilart, man med en vis ret kan kalde den »Teilmanske Klassicisme«, udført så vidt vides i større eller mindre omfang efter herremændenes egne tegninger og udkast med Peter Frisvad og hans efterfølger Mikkel Stobberup som murermestre.⁴ Denne byggeaktivitet, først og fremmest på Bramminge Hovedgård, Nørholm, Lunde-

rup og Endrupholm, har medført et vist behov for dekora-tions- og malerarbejde, og en tradition i den Teilmanske familie ved også at fortælle, at i 1780'erne kom maleren Jeppe Stavn til Endrupholm og søgte husly for en nat, men da denne var omme, havde han befundet sig så godt, og da der var arbejde at udføre på gården, foretrak han at blive et par dage til, og på denne måde blev han på Endrupholm indtil sin død.

I litteraturen ses Jeppe Stavn omtalt første gang af dr. phil. Oluf Nielsen, der i Historiske Efterretninger fra Skads Herred omtaler,⁵ at Endrupholms daværende ejer, etatsråd Tøger Reenberg de Teilman (1721-88) lod Jeppe Stavn male egnens dyr, planter og fugle, og at denne samling af fuglebilleder blev solgt ved auktion i 1852. I Ribe Stiftstidende⁶ er fuglebillederne omtalt i forbindelse med et interview af cand. agro. Tøger de Teilman, Gjellerupholm, hvor der gives de første nogenlunde samlede oplysninger om kunstneren og hans produktion. I Historisk Årbog fra Ribe Amt er han omtalt to gange, den ene gang i relation til fuglebillederne,⁷ den anden i forbindelse med en artikel om herregårdsmøbler på Varde museum, hvor der omtales to billeder, som Jeppe Stavn har kopieret efter David Teniers den Yngre.⁸ Oplysningerne i sidstnævnte artikel har som kilde en notits af kantor V. Marke, der i sin egenskab af museumssekretær i museumsprotokollen har noteret følgende:

»Jeppe Stavn var født i Lemvig-egnen 1747, kom som ung mand til Endrupholm, hvor han levede resten af livet som maler, tjener, husven og hofnar. Mangesidig kunstnerisk begavet, udførte bl.a. en mængde botaniske afbildninger for sin lærde herre«.

I museumstidsskriftet Arv & Eje har dr. phil. Erik Moltke i forbindelse med en artikel om oldtidsforskeren Martin Friederich Arnth⁹ offentliggjort en akvarel af Jeppe Stavn, der skal forestille den berygtede antikvar. Endelig skal også

museumsinspektør Gudmund Boesens artikel i Weilbacks kunstnerleksikon omtales;¹⁰ denne såvel som alle de tidligere i litteraturen forefundne kilder bygger alle på mundtlige oplysninger fra den Teilmanske familie, muligvis Oluf Nielsen dog undtagen, der som barnefødt på Endrupholm eventuelt kan have sin viden andetsteds fra.

Da den således foreliggende litteratur om Jeppe Stavn just ikke kan siges at være særlig righoldig, og i det hele taget mere misvisende end vejledende, skal der på grundlag af de i dag forefindende arkivalier og med udgangspunkt i hans kunstneriske efterladenskaber her tegnes et portræt af denne mand, der, medens han levede, var en kendt skikkelse blandt egnens beboere.

Fra Jeppe Stavns egen hånd foreligger der oplysninger om hans fødested, idet han har hugget sin egen »gravskrift« i et lille alabastrelief (kat. nr. 76), bestående af en indskriftstavle, der krones af en medaljon indeholdende hans navn og omhængt med en Louis XVI guirlande, hvor der står:

Barnfødt i Stavn Bye Aar 1747.
Kom til Endrupholm første Gang 1774
og anden Gang 1776 og har siden været
her paa Egnen.

Hovedkilden til vor viden om Jeppe Stavn skyldes imidlertid hofjærgemester og kammerjunker Andreas Charles de Teilman til Kærgård (1786-1852), søn af etatsråd Tøger Reenberg de Teilman og hustru Sophie Amalie von Gersdorff, der ejede Endrupholm, da Jeppe Stavn kom både første og anden gang. Hofjærgemesteren har bag på Jeppe Stavns selvportræt (kat. nr. 19) på sine gamle dage nednoteret kunstnerens biografi, der lyder således:

Kunstneren Jeppe Pedersen Stavn.
Fød ved Lemvig i Juli 1747, død på Endrupholm 1826.
Det var en brav og ærlig Mand med et stort Talent af Naturen. Han malede, hvilket han havde lært af en Ellermann, der var Portraitmaler;

desuden arbejdede han godt med Gravstikken og efterlod flere Kobberstik. Stavn skar i Signeter og arbejdede godt i Jern, Elfenben, Rav etc. Var Bøsemager, spillede næsten alle Instrumenter. Var en ivrig Jæger og god Skytte. Han har især malet mange Fisk, Fugle, Planter fra Endrupholm, hvor han opholdt sig fra 1789-1826.

Herefter ligger det fast i henhold til Jeppe Stavns egne oplysninger, at han er født i Stavn by i Farstrup sogn, Slet herred, Ålborg amt, hvor kirkebogen også oplyser, at han er født som søn af Peder Christensen og Karen Christensdatter og døbt 28. maj 1747.¹¹ Udgået således fra et bondemiljø, men som hofjægermesteren oplyser fra naturens hånd begavet med kunstneriske evner er han formentlig tidligt blevet sat i malerlære. Biografien oplyser »hos en Ellermann«, der formentlig er identisk med W. Ellermann (-1781), af hvem der i dag kun er bevaret to signerede olieportrætter, forestillende etatsråd Jens Fædder til Refs og hustru Anne Marie Charisius, altså et herremandspar fra den Stavnske fødeegn. Fra Jeppe Stavns hånd har man i dag kun kendskab til tre signerede oliemalerier på lærred (kat. nr. 8, 9, 10), hvoraf de to forestiller bjergruiner og det tredje et stilleben, alle i små formater, som imidlertid med al tydelighed røber, at han hverken magtede eller mestrede denne maleforms teknik, endsiges var i stand til at grundere et lærred ordentlig. Herefter stiller det sig noget tvivlsomt, om han hos Ellermann har lært at male, i al fald kendes der ingen portrætmalerier på lærred fra Stavns hånd. Endvidere er det bemærkelsesværdigt, at de tre her omtalte billeder er malet året før hans død, og de to med borgruinerne er kopieret efter David Teniers den Yngre, formentlig efter kobberstik, da koloritten i de Stavnske billeder er så fjernt fra den, som Teniers plejede at benytte i sine festligste hollandske barokbilleder. En vis forudsætning for Jeppe Stavns kunstneriske kunnen må i al fald søges i de engelske og franske landskabsstik, der dukkede op herhjemme i midten af det 18. århundrede, og hvoraf der på Endrup-

holm fandtes adskillige. Selv om han ikke hos Ellermann har tilegnet sig oliemaleriets teknik, så kan han godt have tilegnet sig malerfagets og tegnekunstens elementære grundsætninger. Men endelig er der den mulighed, at hofjægermesteren har forvekslet Ellermann med f.eks. O. Wassmann (ca. 1730-84), der virkede som dekorationsmaler og havde værksted i St. Arden, og som vides at have lavet de endnu eksisterende dekorationsmalerier på Villestrup. Eller har Jeppe Stavn været i forbindelse med Viborg-maleren J. Baltzar Reimar (ca. 1724-79), der førte Mogens Thranes værksted videre, først og fremmest som dekorationsmaler? Interessant er det i al fald at konstatere, at man i dag ikke har mulighed for at tidsfæstne noget arbejde fra Stavns hånd før efter 1797 udover 3 rullegardiner (kat. nr. 1-3). Disse er nydeligt dekorede rokokolandskaber, malet på ostelærred, med jægere, hunde, klappere, sø, skov, træer og hollandske huse. Tegningen på gardinerne er sikker, konturerne trukket op med blyant, men farverne er tunge og lerede, de mangler fuldstændig rokokoens lette og elegante toner. Disse gardiner stammer fra det Endrupholm, der måtte vige pladsen, da man i 1805 fuldendte den nye hovedbygning (fig. 1).

Da man således kun har mulighed for at identificere 3 rullegardiner fra etatsråd Teilmans tid, må man antage, at Jeppe Stavns hovedbeskæftigelse indtil århundredskiftet har været anstrygnings- og dekorationsarbejde, der ved den senere ruminddeling på Endrupholm er gået til grunde. At Jeppe Stavns anden periode begynder i 1776 på Endrupholm må vist ses i sammenhæng med de byggearbejder, der det pågældende år blev indledt på avls- og staldbygningerne. Endvidere må man antage, at han også har arbejdet på egnens andre gårde, således også hos etatsråd A. C. de Teilman på Nørholm. Ligeledes blev egnens forskellige kirker i dette tidsrum istandsatte, således f.eks. Vester Nykirke, hvor bl.a. prædikestol og altertavle blev nystafferede

Fig. 1. Rullegardin fra Endrupholm. Kat. nr. 1.

Fig. 2. *Gravlæggelsen. Kat. nr. 5.*

med grå maling og forgyldninger, efter man først havde ætset alle gamle farver, indskrifter og mulige billeder af.¹² I alterets topfelt på den gamle egetræsplade blev anbragt et nyt maleri af korsfæstelsen og i hovedfeltet et maleri af nadverens indstiftelse. Disse to tarveligt udførte malerier har i deres jævne malemåde så meget til fælles med de to bevarede religiøse billeder, der er signeret af Jeppe Stavn fra 1807 og 1808, at man uden betænkelighed kan tilskrive disse to alterbilleder hans hånd. Disse to religiøse billeder bekræfter med alterbillederne, at oliemaleriet ikke er hans felt, thi her møder vi atter de samme lerede farver, som han brugte, da han malede rullegardinerne. Kompositionen er bedst i »gravlæggelsen«, hvor billedet er bygget op omkring frelserens afsjælede legeme, der belyses af en osende fakkell, således at billedets periferi fortøner sig i mørket (kat. nr. 5) (fig. 2). Det andet billede »Peters fornægtelse« (kat. nr. 4) falder fuldstændigt fra hinanden og virker dårligt gennemarbejdet.

I 1801 overtog Tøger de Teilman (1776-1827) efter sin moder, etatsrådinde Sophie Amalie v. Gersdorff, fædrenegården Endrupholm, ligesom han kom til at forestå driften af Kærgård for sin yngre broder, tidligere omtalte hofjægermester A. C. de Teilman til Kærgård. De to brødre besad en udpræget historisk interesse, hvortil kom en stor naturglæde forenet med et dybtgående kendskab til botanik og zoologi.¹³ Inspireret af faderens ven, naturhistorikeren O. F. Müller (1730-84), der i sin tid havde sat sin broder til at afmale diverse dyr til værket *Zoologia Danica*, satte den unge herremand Jeppe Stavn til at male egnens flora og fauna, og efterhånden som arbejdet skred frem, nøjedes man ikke blot med afbildninger af egnens dyr, men gengav også fugle, man havde i udstoppet stand på gården. Billederne er udførte i vandfarve og gouache med papir som malergrundlag. Gouache er en dækfarve, der fremstilles ved, at vandfarve opløses i æggehvide eller gummiarabicum. Disse billeder er ikke udførte med indramning og ophængning for øje, men udelukkende som et videnskabeligt bilagsmateriale, der for fuglebilledernes vedkommende kulminerede med udgivelsen af A. C. de Teilmans »Forsøg til beskrivelse af Danmarks og Islands fugleliv«, trykt i Ribe 1821, et arbejde, der i samtiden var meget populært, og som har givet hofjægermesteren værdigheden som grundlægger af den danske ornitologi. Værket blev også hårdt angrebet, bl.a. af auditør Fr. Faber fra Slesvig, der i sine ornitologiske notitser fra 1824 fremkommer med en kritik af det Teilmanske arbejde, der på mange måder nærmer sig det usaglige og personlige, hvilket man også i dag inden for den ornitologiske forskning har erkendt.¹⁴

Det er først og fremmest disse fugletegninger (kat. nr. 30-58) (fig. 3), der er baggrunden for, at Jeppe Stavns navn ikke er gået i glemme, thi her har hans kunstneriske evner fundet deres felt, idet de alle er udført med minutøs nøjagtighed, farvegengivelserne er smukke og præcise, således

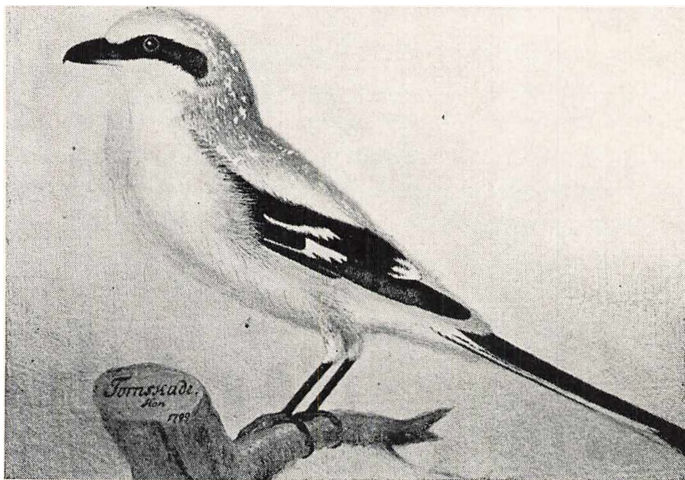

Fig. 3. Tornskade. Kat. nr. 30.

at man næsten fornemmer fjerenes naturlige spil, der er dybde og harmoni i de fleste af disse billeder, der som regel er afbildet med en blå himmel som baggrund. Disse fugletegninger var en vis årgang af hofjægermester Teilman udlånt til ornitologen N. Kjærboelling, der benyttede dem som grundlag for sin beskrivelse i sit værk *Danmarks fugle*, 1852, ligesom de af hofjægermesteren efter 1821 foretagne ornitologiske iagttagelser er indarbejdet i teksten.¹⁵

Af de botaniske arbejder er der ikke bevaret et eneste udover det tidligere omtalte nature morte billede med nogle citroner, æbler og pærer. Af dyre- og fisketegninger kendes der i dag kun et par enkelte (kat. nr. 59-61) (fig. 4); dyretegningerne er formentlig gået tabt, eller også har de aldrig været særlig omfangsrige, hvorimod fisketegningerne på et par enkelte nær blev af hofjægermester Teilman bortgivet til prins Frederik (VII), og disse gik til grunde ved Christiansborgs brand i 1884.

Blandt de Stavnske fuglebilleder findes et af en englærke,¹⁶ der ifølge påskrift er skudt og tegnet af Tøger de

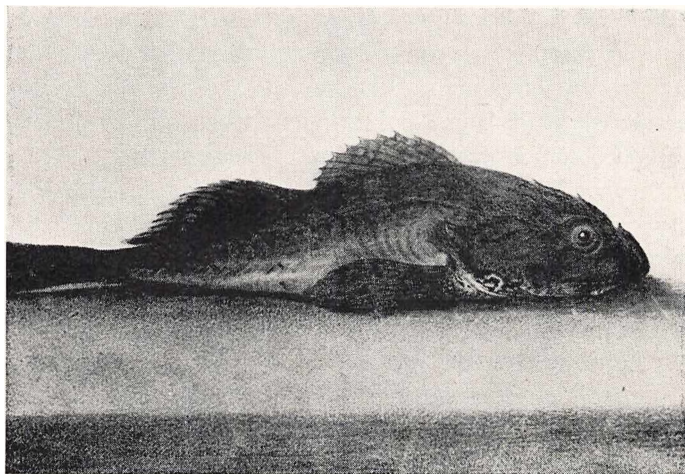

Fig. 4. Fisketegning. Kat. nr. 59.

Teilman. Herved får man et fingerpeg om, at Jeppe Stavn har virket som tegnelærer for etatsråd Teilmans børn, og formentlig har etatsråden også selv taget del i denne undervisning, da der fra hans hånd er bevaret nogle habile tegninger.¹⁷

Samtidig med påbegyndelsen af de zoologiske arbejder begyndte han at male miniaturemalerier på elfenben. Dette er en kunstgenre, der blandt herregårdskunstnerne kun har haft få udøvere, idet denne stedse har været dyrket i tilknytning til fyrstehofferne, hvor man siden renæssancens dage har bortgivet medaljer præget med fyrstens billede, senere hen et emaljeportræt og fra begyndelsen af det 17. århundrede et miniaturebillede som tegn på gunst.¹⁸ Malegrundlaget for miniaturebillederne var oprindeligt krideret karton eller pergament, der fra omkring 1750'erne blev afløst af elfenben, og efterspørgslen på dette materiale blev så stor, at man selv i Rom ikke var i stand til at fremskaffe den nødvendige mængde, hvorfor man i mange tilfælde benyttede ægyptisk nilheste-fortænder.¹⁹ Betegnelsen minia-

ture dækker ikke, som oftest antaget, over et bestemt lille format, men over en speciel maleteknik. Ordet er afledt af det latinske »minium« – dvs. mønje – og betegnelsen bør retmæssigt kun bruges i forbindelse med billeder malet i gouache og vandfarve med minutiøs penselføring.

Selv om teknikken ved de små malerier på elfenben er den samme som ved de zoologiske billeder, virker det forbløffende i det sydvestlige Jylland at finde en mand, der behersker en kunstart, hvis egentlige sted er blandt hofkunstnerne. Vel var Christian VII's regeringstid højdepunktet for miniaturemaleriet her i landet, idet kongen havde ikke færre end 2 hofminiaturemalere, Cornelius Høyer (1741-1804) og W. A. Müller (1733-1816), hvortil kom en del andre kunstnere, der i ny og næ leverede miniaturer til hofet. Med disse kredse ses Jeppe Stavn ingén kontakt at have haft, lige så lidt som han f.eks. kan ses at have været lærling eller svend i det relativt kendte Thorborgske værksted, hvor Andreas Thorborg (1730-80), assisteret af et større eller mindre antal svende levede af at afmale andre kunstneres arbejder, en produktion, der må betegnes som værende af jævn håndværksmæssig kvalitet. Naturligvis kan der nævnes eksempler på miniaturemalere uden for hovedstadens område, men disse er karakteristisk nok først og fremmest at finde i hertugdømmerne og herfra kan nævnes Carl Abelgaard (ca. 1749-95), Henrich Jacob Aldenrath (1775-1844), Friederich Carl Gräger (1765-1838) og Gottlieb Westphal (1775-1833).

Som den Stavnske miniatureproduktion på elfenben i dag foreligger, kan den ikke siges at være særlig omfattende (kat. nr. 19-23, 27-28), men her må man regne med, at tabet har været stort, idet det virker temmeligt påfaldende, at der i denne sammenhæng mangler billeder af Tøger de Teilman og hustru Else Hansen, af hofjægermester Teilman, hvorimod der foreligger billeder af herremandens moder, etatsrådinde Sophie Amalie v. Gersdorff, af sønnen

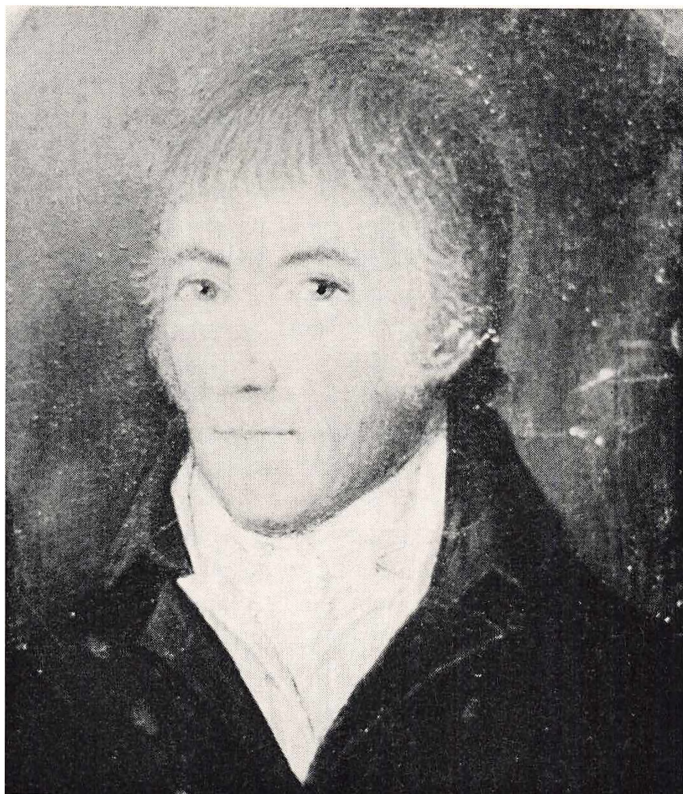

Fig. 5. Jeppe Stavn. Kat. nr. 19.

Tøger Reenberg de Teilman, af søsteren Ingeborg Christiane de Teilman og af hendes mand, pastor Peter Petersen fra Varnæs, der tidligere havde været hofmester på Endrupholm for etatsrådets børn og således daglig omgangsfælle med Jeppe Stavn.²⁰ Uden for den Teilmanske familiekræds har han desuden malet den tidligere omtalte akvarel af Friederich Arnth, af hvem han også vides at have malet en i dag forsvunden miniature. Desuden har han malet et miniaturemaleri af sig selv.

Bag selvportrættet (kat. nr. 19) (fig. 5), der er holdt i en leret kolorit, fornemmer man Andreas Brünniches mørke palet, hvis kunst Stavn har haft rigelig lejlighed til at studere på Endrupholm og de øvrige Teilmanske besiddelser, idet hele Teilman-slægten omkring 1765 var blevet portrætteret af denne kunstner. Selvportrættet er fortrinligt komponeret på billedfladen på en baggrund uden accessorier af nogen art og i en meget simplificeret farveskala, opbygget på en gråsort baggrund og med en intens brun farve i frakken; den hvide vest med en stribe gul og orange bringer en vidunderlig virkning i den ellers noget sonore farvesammensætning. Hertil kommer ansigtets rødbrune teint, de mørke øjne og det gråsprængte, mørke hår.

Portrættet af pastor Peter Petersen (kat. nr. 20) er udført som et profilportræt, hvis popularitet i datiden ikke så meget skyldtes, at det var let at male, men snarere et sværmeri for antikken, i hvis reliefskulpturer profilen var et tilbagevendende fænomen, og som var i overensstemmelse med fysiognomikerne, der lærte, at et menneskes karakter kan læses af hans ansigts omrids, hvilket bl.a. Goethe havde gjort sig til talsmand for.

Barnets bløde, pastelagtige farver har Jeppe Stavn formået at gengive i den smukke miniature af Tøger de Teilmans søn, Tøger Reenberg de Teilman til Endrupholm, St. Hebo og Søvigård (1805-52), der er holdt i de af kunstneren så yndede blålige toner (kat. nr. 23).

Begge de bevarede kvindeportrætter har haft en temmelig grim skæbne, idet billedet af Sophie Amalie v. Gersdorff (kat. nr. 22) har været antændt af et stearinlys og senere været underkastet en hårdhændet restaurering, således at den oprindelige lethed i farvernes blå-grønne toner er blevet ødelagt. Billedet af datteren, Ingeborg Christiane de Teilman (kat. nr. 21), er et fragment, idet kun halvdelen er bevaret, men dog tilstrækkeligt til, at man tør udtale, at denne vel nok er karnationen af hans kunstneri-

Fig. 6. Tøger de Teilman. Kat. nr. 25.

Fig. 7. Else de Teilman. Kat. nr. 26.

ske formåen. Miniaturens sarthed beror på udnyttelsen af elfenbenet, der kommer til syne under hudens farve, idet benets hvid-gullige toner har en blødhed og liv, som intet andet materiale har, når det skal gengive ansigtets naturlige farver. Forhøjet med lidt hvidt glanslys og skygget med lidt blåt giver det idealbilledet af den unge, forfinede herremandsdatter, hvis empiredragts blålige, pastelagtige farver røber en kunstner, der er mere end amatør.

Et er imidlertid, at Jeppe Stavn behersker gouacheteknikken og miniaturemaleriet på elfenben, et andet er, at hans benyttelse af elfenbenet som naturlig hudfarve vækker en betydelig interesse, idet dette viser, at han har haft et dybtgående kendskab til det internationale miniaturemaleri. Denne specielle teknik er først blevet benyttet af den italienske malerinde Rosalba Carriere omkring år 1700, hvis malerier forårsagede, at Cornelius Høyer optog denne malefacon.²¹ Det Stavnske kendskab hertil stammer efter alt at dømme fra Joseph Serène d'Acquèria (1764-1853), der som fransk emigrant i 1793 slog sig ned i Horsens som miniaturemaler og tegnelærer. Han må, som udannet i de franske malertraditioner, have haft kendskab

til denne teknik, og da han senere giftede sig med Tøger de Teilmans kusine, Gerhardine v. Gersdorff til Merringgård og Ussinggård, af hvem han malede en i dag forsvunden miniature, der fandtes på Endrupholm, er der herved dannet en vis naturlig forklaring på den viden og det kendskab, som Jeppe Stavn har haft til den internationale malerkunst. I det hele taget er det spørgsmålet, hvorvidt Jeppe Stavn ikke er kommet til Vestjylland fra Horsens-egnens gårde, hvor etatsråd Teilmans svogre residerede, den ene major Poul v. Gersdorff til Hanstedgård, der var indgifte i Lillien-skjoldernes familie, den anden, kammerherre Chr. Chrff. v. Gersdorff, der var gift med en datter af den bekendte stor-købmand Gerhard Hansen de Lichtenberg, der rundt om på sine gårde beskæftigede adskillige kunstnere, bl.a. den tidligere omtalte Mogens Thrane. Kendt er det i al fald, at den vestjyske muremester Mikkell Stobberup er kommet til Teilman-slægten fra Gersdorff'erne på Merringgård.²²

Nær op af miniaturemaleriet på elfenben ligger hans sølvstiftstegninger på karton, hvoraf der i dag haves kendskab til 3. De to er fremragende i deres omhyggelige udførelse og gengiver i profil Tøger de Teilman og hustru Else Hansen (kat. nr. 25-26) (fig. 6 og 7). Omkring de ovale billeder har Stavn tegnet en firkantet ramme med marmorering, som han har kopieret efter en ramme, der omgiver en pasteltegning fra anden kunstners hånd af hofjægermester Teilman.²³ Disse to tegninger bærer Jeppe Stavns signatur og årstallet 1810. Den tredje sølvstiftstegning, der ligeledes forestiller Tøger de Teilman, er usigneret, men denne gang i halvprofil; sidstnævnte tegning virker ældre, idet kunstnerens teknik ikke her har nået den fuldstændighed, som man vil kunne iagttage ved de to først omtalte (kat. nr. 24).

Året 1805 betegner afslutningen af byggearbejderne på Endrupholm, og fra dette år foreligger der et par smukke gouache-tegninger af den nye hovedbygning, malet i de

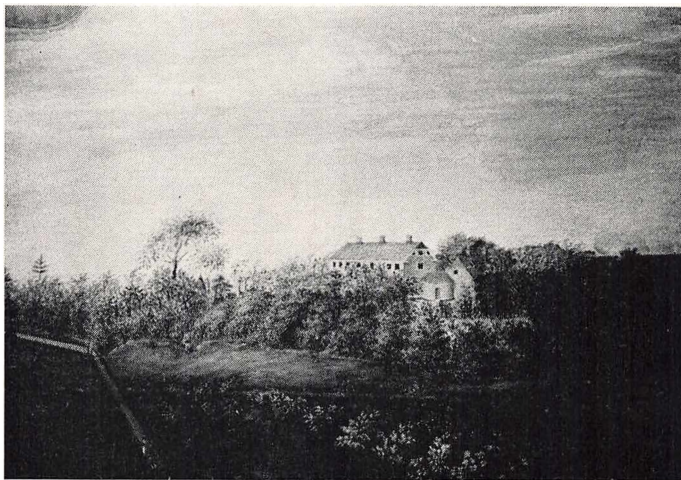

Fig. 8. Endrupholm 1805. Kat. nr. 14.

smukkeste blålige farver, således at himlen og havens træer toner sammen, og midt i denne symfoni ligger den harmoniske røde bygning med de hvide gesimser (kat. nr. 14 og 15) (fig. 8). I 1822 malede Jeppe Stavn på ny de samme motiver, men nu fornemmer man den efterhånden aldrende kunstner, idet lige så fremragende koloritten var i det første sæt tegninger, lige så svagt er den i det andet, men stadig er detaljerne udført med minutøs nøjagtighed; nu er farverne blevet grønne, næsten lysegrønne, således at disse billeder virker noget afblegede i forhold til dem fra 1805 (kat. nr. 16 og 17) (fig. 9).

Til denne serie af billeder henhører også et meget fornujeligt et, hvor man julemorgen ser Tøger Teilman med familie på vej til kirke. I forreste kane ser man herremanden med hustru varmt indpakket i kørepelse og tæpper og med en langhåret, gyldenbrun gravhund liggende for fødderne i kanen. Bagved ses en anden kane, som ligeledes er parat til afgang. Farverne er lette og festlige, og over billedet hviler en hyggelig stemning (kat. nr. 18) (fig. 10).

Fig. 9. Endrupholm 1822. Kat. nr. 16.

Sideløbende med de små billeder på elfenben gav han sig af med udskærings- og drejearbejder i samme materiale. Det ældste arbejde er formentligt et aflangt skrin (kat. nr. 69), hvor bunden er af træ, siderne elfenbensblade af samme tykkelse som dem, der er blevet knyttet til miniaturene; låget er polygomformet, hvor benpladerne er påsømmet en træklods, således at toppladen er udskåret i et gennembrudt mønster. Både siderne og låget er bemalet med grønbrunlige stiliserede blomster (fig. 11). Fra denne ret primitive konstruktion formåede han at udvikle sit elfenbensdrejeri til næsten det fuldkomne, hvilket kan iagttages ved de tre i øvrigt kendte æsker fra hans hånd. Disse er runde, hvor to af dem ligner hinanden meget, udført helt i elfenben, forsynet med et skruelåg, der er gennembrudt af skærringer (kat. nr. 70 og 71) (fig. 12). Den tredje, som har været en tabatiere, er indeni beklædt med skildpadde, og i låget har der oprindeligt siddet et miniaturemaleri, der senere er blevet erstattet med en af Jeppe Stavn skåret falk,

Fig. 10. Julemorgen. Kat. nr. 18.

ligeledes i skildpadde; herudenom er der graveret en à la grecqué-kant (kat. nr. 66).

Fra disse æskearbejder er der en naturlig overgang til hans øvrige elfenbensarbejder, der starter med en primitivt, groft skåret vestjysk bondekone med tophue og forklæde (kat. nr. 62), for ved det næste arbejde, der kendes, at nå en mere fuldkommen teknik, et arbejde, der er gået under betegnelsen »jagtens trofæer« (kat. nr. 63). Dette forestiller en hare og to agerhøns udskåret i et stykke ovalt elfenben, og har oprindelig været beregnet som et halssmykke. Nær dette arbejde ligger en overdådig skåren frugtkurv, ligeledes beregnet som halssmykke, men næsten dobbelt så stor i forhold til »jagtens trofæer« (kat. nr. 65). Men det mest fuldkomne af disse små billedskærerarbejder er imidlertid »Den romerske Gud« (kat. nr. 64), der forestiller en nøgen mandsperson, der drejer ansigt og krop ind mod væggen. I dette lille arbejde når Jeppe Stavn faktisk det fuldkomne, således at det egentlig godt tåler sammenlig-

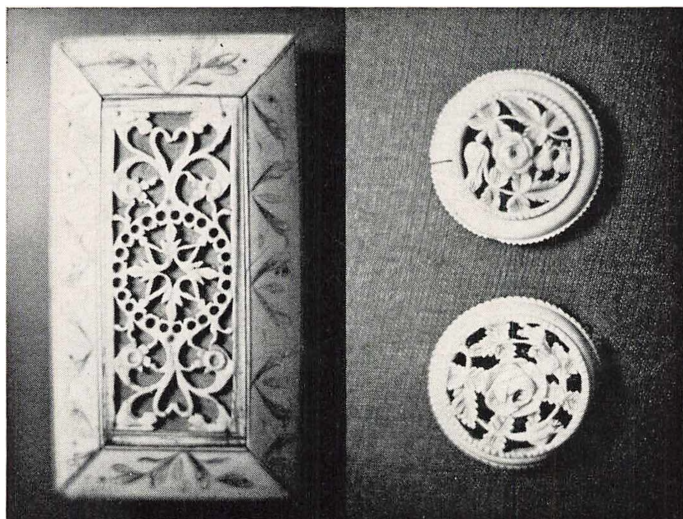

Fig. 11. Elfenbensskrin. Kat. nr. 69.

Fig. 12. Elfenbensæsker. Kat. nr. 70, 71.

ning med Lorenz Spengler (1720-1807), der vel nok er den bekendteste elfenbensskærer vi har haft her i landet, og hvis fornemme arbejder i dag opbevares på Rosenborg.

Ligesom Lorenz Spengler sleb Jeppe Stavn også rav, men her vanskeliggøres eftersøgningen noget ved, at medlemmer af den Teilmanske familie eller med dem indgifte familier har behersket denne kunst,²⁴ men af arkivalisk vej kan man i dag i al fald udpege to arbejder; det ene er et meget smukt hovedvandsæg (kat. nr. 74) (fig. 13), der er lavet i hjertefacon som en nøjagtig kopi af den gængse sølvform. Det andet arbejde er en gravstøtte over etatsråd Teilman (kat. nr. 75) (fig. 14); tre tilsvarende støtter fandtes på Gjellerupholm år 1900, men i dag er det kun muligt at finde et fragment af den ene af disse.

Også silhouetkunsten har Stavn beskæftiget sig med, idet bevaret er en silhouet af Tøger de Teilman på oprindelig hvid baggrund, der er gulnet med årene, og indfattet i en

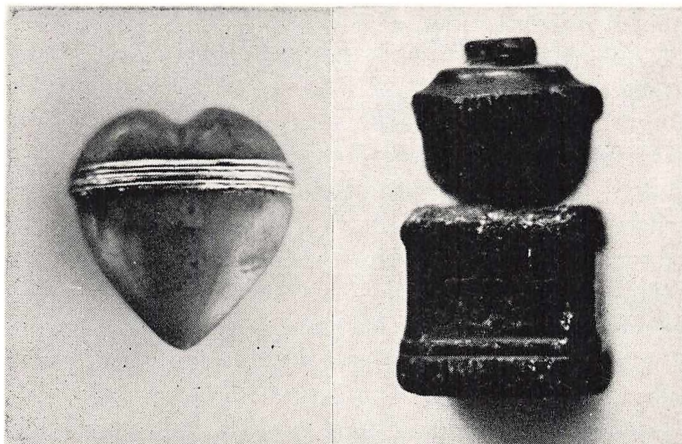

Fig. 13. Ravhovedvandsæg. Kat. nr. 74.

Fig. 14. Rav-»gravvase«. Kat. nr. 75.

ramme, der meget vel kan være sammenflicket af ham selv (kat. nr. 77). Derimod stiller det sig tvivlsomt, hvorvidt han har klippet silhouetten af Else Hansen, der er sort på grøn baggrund og indfattet i en firkantet mahogniramme med oval udskæring. Denne kan formentlig tilskrives Franz Liborius Schmidt (ca. 1762-1827), der levede som omrejsende silhouetklipper, og som i al fald vides at have klippet en garver Gotfredsen i Varde.

At Jeppe Stavn har skåret signeter lader sig ikke bestride, men en identifikation af de af ham skårne er ikke mulig, idet det vides, at slægten Teilman også har ladet andre skære deres signetstamper, der i dag forefindes både i sølv, messing og jern; alle de bevarede signeter gengiver våbenskjoldet i rokokkoform, således at det heller ikke er muligt af stilhistorisk vej at foretage en udskilning. Det kan i al fald anføres, at f.eks. Jochum Bötticher i Ribe har graveret Teilman-våbenet, således som det bl.a. kan ses i det i sølv udførte skilt til brug for herresædet Endrupholms jagt-betjent.²⁵

Når hofjægermester Teilman oplyser, at Jeppe Stavn har efterladt sig flere kobberstik, må det erkendes, at disse er sporløst forsvundet. Men der er en vis sandsynlighed for, at jægermesteren har tænkt på de kobberplader, som J. M. Preisler (1715-94) og Jonas Hass (ca. 1720-75) havde stukket til brug for det af etatsråd T. R. Teilman i 1769 udsendte værk: »Tøger Reenbergs Samlede poetiske Skrifter«, og som beroede hos broderen på Endrupholm. At en erindringsforskydning er mulig bestyrkes ved, at notitsen bag på selvportrættet opgiver, at Jeppe Stavn først kom til Endrupholm i 1789, selv om han faktisk havde været der fast siden 1776, altså ti år før hofjægermesterens fødsel.

Igennem 50 år virkede Jeppe Stavn på Endrupholm ikke som ansat, men som logerende,²⁶ der vel er blevet lønnet efter ydelse. Fra de første 20 år kendes kun med sikkerhed 3 rullegardiner, og selv om man antager, at han har været beskæftiget med anstryger- og malerarbejde på Endrupholm og egnens øvrige gårde, hvis byggeaktivitet stort set var afsluttet omkring år 1800, føler man, at selve baggrunden for hans livslange ophold på Endrupholm er blevet overset, thi jagten, bordets og vinens glæder kan umuligt have udfyldt den resterende tid, selv om herredsskriver G. M. Friis, Endrup mølle, i et brev til sin datter Sophie tydeligt lader skinne igennem, at Jeppe Stavns fordrukkenhed er almen kendt.²⁷

Den 29. september 1826 døde Jeppe Stavn og i 1827 Tøger de Teilman, og året efter holdt herregårdsarvingen Tøger Reenberg de Teilman en oprydningssauktion over overflødig inventar ikke blot fra Endrupholm, men også fra Kærgård, som hofjægermester Teilman opgav besiddelsen af i forbindelse med broderens død. Auktionskataloget²⁸ rummer et broget udsnit af gårdens inventar, lige fra to postvogne til en guldvægt og en »himmelkugle«, i alt 1378 genstande. Blandt disse numre noterer man sig med interesse en del effekter, der må stamme fra det Stavnske

atelier, der var placeret i øverste stokværk på Endrupholm. Således 3 staffelier, diverse kasser med farver og pensler, et dække til en drejelade, 6 sæt snittøj, 9 bundter drejehjern, 1 bundt ravfile, 1 pose med elfenben og diverse ravstykker. Endvidere er opregnet 32 oliemalerier og 22 akvareller, men desværre kan det ikke ses, om nogle af disse arbejder har noget med Jeppe Stavn at gøre. Endvidere udbydes til salg en mængde hamre, en marmorplade og 17 marmorstykker, og dette rejser spørgsmålet, om der har fundet stenhuggervirksomhed sted på gården. Elfenbensarbejdet »Den romerske Gud« lader ane, at Jeppe Stavn har haft en vis indsigt i billedhuggerfaget, og hans eget miniature-»gravmæle« lader forstå, at gravreliefkunsten ikke har været ham fremmed. Da skrifttyperne fra hans eget gravmæle går igen i det smukke senbarokke epitafie, som er sat over etatsråd Tøger Reenberg de Teilman og to hustruer i Vester Nykirke, hvor den flammende rødbrune marmorflade kun prydes af gyldne bogstaver og af 3 våbenskjolde. Og skulle Jeppe Stavns sidste arbejde blive den ejendommelige, men smukke terrakotta-gravsøjle, der efter Jeppe Stavns død blev rejst inde i Vester Nykirke over Tøger de Teilman og hustru? Det vides kun, at Jeppe Stavn har arbejdet i ler og formet skulpturer i dette materiale. Det skal ikke her tages endelig stilling til, hvorvidt en tilskrivning af f.eks. disse to gravmæler til Jeppe Stavn vil være forsvarligt, men med interesse noterer man sig, at hofjægermester A. C. de Teilman i en strid med oldtidforskeren M. F. Arnth om, hvorvidt etatsråd A. C. de Teilman, Nørholm, har kløvet gamle runesten til gårdens brolægning, saltkar med videre, kalder Jeppe Stavn til vidne på, at der kun er kløvet sten uden inskriptioner.²⁹

At Jeppe Stavn har været en munter og glad person, en kender af musikkens og bordets glæder, og en, der forstod at sprede latter og glæde om sig, lader sig ikke betvivle, hvilket også bekræftes indirekte af jægermesteren, der i en

notits i sin dagbog om et besøg hos broderen efter Jeppe Stavns død skriver: »Den 16. Juni (1827) til Endrupholm, men det glade, fordums muntre Liv var borte. Jeg mødte min kjære Broder i Gaarden efter en Jagt. Mit eget Humeur var tridst ogsaa, bidrog at jeg fandt alt saa alvorligt«. ³⁰

Katalog over Jeppe Stavns arbejder

MALERIER

1. Ca. 1780. Dekorationsrullegardin, forestillende rokokolandskab med sø, huse og jæger.
(130×90) – malet på tyndt, fint lærred – og foroven forsynet med 3 stroppe, der har muliggjort billedets opspænding foran vinduet. Opspændt på nyt lærred i 1974 og indsat i blindramme.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Stammer fra Endrupholm, hvorfra det kom til Gjellerupholm-samlingen.
Litt.: Om Gjellerupholm-samlingen og nuværende ejerforhold se: Carsten Teilman Hald: Vestjyske Adelsfolk, Den Teilmanske Portrætsamling på Gjellerupholm, Varde 1966.
2. Ca. 1780. Dekorationsrullegardin, forestillende rokokolandskab med hollandske huse, træer, jæger, hund og klapper.
(108×85), malet på tyndt, fint lærred. Har gennem mange år været opspændt på blindramme og indrammet af gyldne lister.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2255).
Proveniens: Stammer fra Endrupholm, hvorfra det kom til Gjellerupholm-samlingen, der 1919 afhændede det til Varde Museum.
Litt.: Fra Ribe Amt, XII, s. 20, hvor Jeppe Stavn dog ikke er opgivet som ophavsmand.
3. Ca. 1780. Dekorationsrullegardin, forestillende et rokokoskovparti. Jvf. oplysningerne nr. 2. Ejers af Varde Museum (kat. nr. 2256).
4. 1807. Peter fornægter Kristus.
(27×33), maleri på træ. Signeret J. Stavn, 1807.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2254).
Proveniens: Jvf. nr. 2.
5. 1808. Gravlæggelsen.
(27×33,5), maleri på træ. Signeret af J. Stavn, 1808, pendant til 4.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2253).
Proveniens: Jvf. nr. 2.
6. Korsfæstelsen. Maleri på træ.
Indsat i alterets topstykke i Vester Nykirke under en restaurering omkring år 1800.

- Tilskrivning til Jeppe Stavn er foretaget i forbindelse med denne artikel.
7. Nadveren. Maleri på træ.
Maleriet indsat i alteret i Vester Nykirke i forbindelse med en restaurering omkring år 1800.
Tilskrivning til Jeppe Stavn er foretaget i forbindelse med denne artikel.
 8. 1825. Borgruiner på klipper. (22×29), maleri på lærred.
På bagsiden følgende påskrift: »J. Stavn pinxit i Alders 78 Aar, 1825, efter D. Teniers«.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2250).
Proveniens og litt.: Jvf. nr. 2.
 9. 1825. Borgruiner på klipper, pendant til 8.
(22×29), maleri på lærred.
På bagsiden følgende påskrift: »J. Stavn pinxit i Alders 78 Aar, 1825, efter D. Teniers«.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2251).
Proveniens og litt.: Jvf. nr. 2.
 10. 1824. Stilleben bestående af æbler, citroner og druer.
(22×31), maleri på lærred. Signeret: J. Stavn, 1824.
Ejer: Ulla de Teilman Amby, Bornholm.
Proveniens: Jvf. nr. 1.
 11. En alkymist.
Billedet kendes ikke i dag, men fandtes på Gjellerupholm år 1900 som værende malet af Jeppe Stavn.
 12. Porten til Endrupholm.
Billedet kendes ikke i dag, men fandtes på Gjellerupholm år 1900 som værende malet af Jeppe Stavn.
 13. Flodparti. (9,5×11,5). Akvarel.
Flodlandskab med bygninger til højre i forgrunden; i midten forskellige personer og en hund. Gammel forgyldt ramme.
Ejer: Varde Museum (kat. nr. 2252).
Proveniens: Dette arbejde er ikke signeret, og museets katalog giver ingen oplysning om tidligere ejerforhold, men da det skønnes at være indkommet til museet samtidig med dette katalogs nr. 2, 3, 4, 5, 8, 9, er en tilskrivning til Jeppe Stavn formentlig forsvaret, selv om farveskalaen i billedet er noget lysere end i hans andre landskabsbilleder.

LANDSKABSBILEDER

14. 1805. Endrupholm. (24,5×32,5), gouache på papir.
Signeret: J. Stavn, 1805.
Indrammet i den originale mahogniramme med træbagklædning. Hele billedet er malet i blålige toner. Billedets venstre side domineres af et stort træ, der blev plantet af etatsråd T. R. de Teilman,

- om hvilket der i sin tid blev spået, at det ville falde, når den Teilmanske familie måtte opgive besiddelsen af Endrupholm. Træet faldt i 1834 – året efter at slægten havde forladt gården.
Ejer: Ulla de Teilman Amby, Bornholm.
Proveniens: Jvf. 1.
15. 1805. Endrupholm. Pendant til 14.
Proveniens: Stammer fra Endrupholm og har tilhørt afdøde fuldmægtig Holger Teilman, Hellerup.
16. 1822 (?) Endrupholm. »Jagt i Grimstrup krat«.
(22,5×32). Akvarel på papir. Signeret: J. Stavn, årstal mangler.
Billedet er holdt i grønne toner, og mellem havens træer ser man Endrupholm ligge. I forgrunden til hest Tøger de Teilman.
Billedets gamle betegnelse virker noget misvisende, da det just ikke foregår i Grimstrup, men forklaringen er vel den, at der har været et billede med angivne motiv, der nu er forsvundet, hvorfor betegnelsen er overført til dette.
Ejer: Ebba Hald, København.
Proveniens: Stammer fra Endrupholm, hvorfra billedet kom til Tøger de Teilman, Gjellerupholm, der forærede det til nevøen, apoteker H. C. A. Friis, Varde († 1933), hvis datter i dag ejer det.
17. 1822. Endrupholm. (23×33). Akvarel på papir.
Signeret: J. Stavn, 1822. Pendant til 16.
Ejer og proveniens: Jvf. 16.
18. Endrupholm. Gårdspladsen julemorgen.
(23×16). Akvarel på papir. Usigneret.
Foran en bindingsværksbygning ser man medlemmer af familien Teilman julemorgen i kane på vej til kirke.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniens: Har tilhørt Sophie Amalie de Teilman, g. m. pastor H. N. T. Friis, Hunderup og Vilslev, fra hvem det kom til sønnesønnen, apoteker H. C. A. Friis, Varde, hos hvis datter det i dag forefindes.
Litt.: Weilback's kunstnerleksikon III, s. 266, 1952.

PORTRÆTTER

19. Jeppe Pedersen Stavn, døbt 28. maj 1747, † 29. september 1826, søn af Peder Christensen og Karen Christensdatter. Ugift.
(12,5×10,5). Oval miniature på elfenben. Indrammet i en gylden ramme, der ikke er den originale. Vedr. indskrift på bagsiden henvises til ovenstående tekststafnit.
Ejer: Ulla de Teilman Amby, Bornholm.
Proveniens: Har tilhørt hofjægermester A. C. de Teilman til Kærgård, hvorfra den kom til Gjellerupholm-samlingen.
Litt.: Vestjyske Adelsfolk, s. 76, jvf. kat. 1.
20. Pastor Peter Petersen, Varnæs (1779-1849).

- Portrætbeskrivelse, proveniens samt ejerforhold se Vestjyske Adelsfolk, s. 76, hvor billedet er gengivet.
21. Ingeborg Christiane de Teilman (1780-1863), g. m. pastor Peter Petersen, Varnæs, jvf. nr. 20.
Portrætbeskrivelse, proveniens samt ejerforhold se Vestjyske Adelsfolk, s. 76, hvor billedet er gengivet i forstørret størrelse.
22. Sophie Amalie v. Gersdorff (1743-1801), g. m. etatsråd Tøger Reenberg de Teilman til Endrupholm († 1788).
Portrætbeskrivelse, proveniens samt ejerforhold se Vestjyske Adelsfolk, s. 38, hvor billedet også er gengivet.
Tilskrivning til Jeppe Stavn er sket i forbindelse med nærværende artikel, idet manglende kendskab til denne kunstners arbejder tidligere har hindret en endelig stillingtagen til ophavsmanden.
23. Tøger Reenberg de Teilman til St. Hebo og Søvinggård († 1852).
Portrætbeskrivelse, proveniens samt ejerforhold se Vestjyske Adelsfolk, s. 85, hvor billedet er gengivet.
24. Tøger de Teilman til Endrupholm og Hennegård (1776-1827).
Sølvstiftstegning på karton (4,2×3,8).
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Som nr. 18.
Litt.: Bjarne Teilman: Stamtavle over slægten Teilman(n) i Danmark og Norge, s. 28, 1928, hvor det er gengivet forstørret adskillige gange. I excursus til Vestjyske Adelsfolk er det fejlagtigt oplyst, at billedet er udført på elfenben.
25. Tøger de Teilman til Endrupholm og Hennegård (1776-1827).
Samme som 24. Sølvstiftstegning på karton (8,2×6,7).
Signeret: J. Stavn, 1810. Profilportræt i oval udskæring i firkantet indramning.
Ejer: Hellen de Teilman Wied, København.
Proveniens: Jvf. nr. 1.
26. Else de Teilman, f. Hansen (1780-1826), g. m. Tøger de Teilman, (jvf. 24 og 25), pendant til 25.
Sølvstiftstegning på karton (8,2×6,7). Signeret: J. Stavn, 1810.
Profilportræt i oval udskæring i firkantet indramning.
Ejer og proveniens: Som 25.
27. Martin Friedrich Arnth (1773-1823). Oldtidsforsker.
Akvarel fra før 1808. Den portrætterede er afbildet med en kartoffel i hånden.
Ejer: Det kgl. Bibliotek.
Proveniens: Har tilhørt Tøger de Teilmans datter, priorinde Anna de Teilman, Vemmetofte, der bortgav den til arkivar P. G. Thorsen, blandt hvis efterladte papirer tegningen forefindes.
Litt.: Arv og Eje, 1957, s. 80, hvor akvarellen er gengivet.
28. Martin Friedrich Arnth (1777-1823). Samme som 27.
Kendes ikke i dag.
Litt.: Arv og Eje, 1957, s. 84, hvoraf det fremgår i henhold til op-

lysninger fra hofjægermester A. C. de Teilman til arkivar P. G. Thorsen, at Jeppe Stavn har udført to portrætter af Arnth, der begge fandtes på Endrupholm, hvoraf det ene må være det under 27 nævnte.

DÅSEMALERI

29. Endrupholm (10,5×7,0). Miniaturemaleri på oval blikæske.
Billedet svarer til nr. 16.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. nr. 1.

DYREBILLEDER

30. Tornskade (han) – *Lonius Excubitor*.
1799 (23×24). Artsbetegnelse påskrevet forsiden. Usigneret.
31. Et sæt spurve.
1800 (21×31). »Skudt i Roust Mølle«. Usigneret.
32. Gærdesmutte – *Sylvia Troglodytes*.
1803 (12×13). Artsbetegnelse påskrevet forsiden samt ordene:
»Iagttaget i Giørvad«. Usigneret.
33. Skallesluger – *Mergus Albellus*.
1806 (23,5×29,5). Signeret: J. Stavn.
34. Kirsebærfugl (hun) – *Fringilla Coccothranstes*.
1807 (18×16). Artsbetegnelse påskrevet forsiden. Usigneret.
35. Skade – *Pica Varia*.
1809 (27,5×37). En påskrift oplyser, at skaden er skudt ved Nørre Farup af N. Skötte på Endrupholm. Signeret: J. Stavn.
36. Vandrefalk – *Falco Peregrinus*.
1809 (53×36). Signeret: J. Stavn.
37. Lærkefalken – *Falco Subbuto*.
1814 (26×31). Signeret: J. Stavn.
38. Præstekrave – *Charadrius Hiaticola*.
1818 (20×23,5). Signeret: J. Stavn.
39. Vagtelkonge – *Gallinus Grex*.
1819 (26×31). Signeret: J. Stavn.
40. Brokfugl – *Sylvia Throchilus*.
1821 (26×36). Signeret: J. Stavn.
41. Spurvekonge – *Sylvia Throchilus*.
1821 (12,5×15,5). Signeret: J. Stavn.
42. Kantisk terne – *Sterna Cantiaica*.
September 1822 (26×33). Usigneret.
43. Skæpper – *Sylvia*.
1822 (26×33). Signeret: J. Stavn.
44. Leahs stormsvale – *Thalassidroma Leachii*.
1825 (18×20).

45. Muddersnerpe – Totanus Hypoleucus.
(19×20). Usigneret og udateret.
46. Sort and – Anas Nigra (enårig).
(24×31,5). Usigneret og udateret.
47. Lynglærke – Alanda Arborea.
(20×25). Usigneret og udateret.
48. Natugle – Strix Aluco.
(43×29). Usigneret og udateret.
49. Måge – Sterna Nigra (enårig før høstfældning).
(19,5×28,5). Usigneret og udateret.
50. Vandstær – Cinclus Aquaticus.
(20×15). Usigneret og udateret.
51. Gul Pirol – Oriolus Galbula.
(23×16). Usigneret og udateret.
52. Grønspætte – Picus Viridis.
(35×25). Usigneret og udateret.
53. Glente – Falco Nibersito.
(29×31). Usigneret og udateret.
54. Due – Columbæ.
(25×29). Usigneret og udateret.
55. Ryle – Tringæ.
(20×25). Usigneret og udateret.
56. Fuglekonge – Regulus.
(12×14). Usigneret og udateret.
57. Gærdesmutte – Troglodytinæ.
(15×18). Usigneret og udateret.
58. 2 studietegninger af ørneklør.
1820 (20,5×32). Signeret: J. Stavn.
59. 3 fisketegninger, en fra 1805, en fra 1812 samt den 3. udateret.
60. Hermelinen i vinterdragt.
1797 (29×40). Signeret: J. Stavn.
61. Hermelin (brun).
1808 (47×60). Signeret: J. Stavn.

ad 30-61:

Tegninger er udført i gouache og vandfarve på papir.

Ejer: Ebba M. M. Hald og Edith M. M. Friis. (Nr. 56 og 57: Hellen de Teilman Wied).

Proveniens: Har tilhørt hofjægermester A. C. de Teilman til Kærgård († 1852), hvorfra de kom til broderens dattersøn, lægen og zoologen, dr. phil. Gabriel Michaël Friis, Tønder, hos hvis to søn-
nedøtre de i dag findes.

Litt.: Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger om Skads Herred, s. 138, 1862, hvor det fejlagtig oplyses, at fuglebillederne blev solgt, hvilket altså ikke har været tilfældet.

Ribe Stiftstidende, 1930, den 30. januar, s. 1.

Vestkystens kronik, 12. juli 1939, v. Lis Kjelst og Sophie Amalie Bratli: Endrupholm.

Fra Ribe Amt VI, s 610, note og XII, s. 20.

Weilback's kunstnerleksikon III, s. 266, 1952.

N. Kjærboelling: Danmarks Fugle, 1852. Heri omtales den såkaldte Endrupholmiske »olialede« Fuglesamling, som ved værket's udgivelse var anbragt i Kjærboellings »Naturaliecabinet« på Amalienborg – disse »olialede« billeder er dem her under 30-58 anførte. Om samlingens oprindelige størrelse har man intet kendskab, men da hovedparten har henligget uindrammet, vil det være rimeligt at regne med et vist tab.

ELFENBENSARBEJDER

62. Vestjysk bondekone (4,5×1,5). Elfenben, groft skåret.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniensi: Jvf. 16.
63. Jagtens trofæer (4,5×2,0). Elfenben; en hare og 2 agerhøns udsåret som en oval medaljon, der har været beregnet som hals-smykke.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniensi: Jvf. 16.
64. En romersk gud (4,5×1,8). Elfenben; forestiller en nøgen mandsperson, der drejer ansigtet og kroppen ind mod væggen.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniensi: Jvf. 16.
65. Frugtkurv (4,5×3). Elfenben; udsåret som oval halsmedaljon.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniensi: Har tilhørt Sophie Amalie de Teilman, g. m. pastor Hans Nicolai Tranberg Friis, hvorfra det kom til sønnedatteren, generalinde Sophie Kühnel, hvis brordatter ejer den i dag.
66. Tabatiere (5,2×2,0). En rund æske drejet i elfenben og indvendig beklædt med skildpadde. I låget en fordybning, hvor der tidligere har siddet et miniaturemaleri, der ikke kendes mere. I fordybningen er der i nyere tid blevet indsat en lille falk, der ligeledes er skåret af Jeppe Stavn.
Ejer: Ulla de Teilman Amby, Bornholm.
Proveniensi: Stammer fra Endrupholm, hvorfra den er indgået i Gjellerupholm-samlingen, jvf. 1.
67. Nålehylster (7,4×2,3). Cylinderformet elfenbensrør, der i enderne afsluttes af en plade i skildpadde.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniensi: Jvf. 65.
68. Nålehylster (4×3,5). Hylster i elfenben med afrundede hjørner og inden i foret med fløj.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniensi: Jvf. 65.

69. Aflang æske med polygomformet låg. Elfenben med træbund og træstiver i låget ($10,2 \times 5,3 \times 3,5$).
Lågets topstykke er en udskåret, gennembrudt elfenbensplade. Lågets og æskens sider er bemalede elfenbensplader med stiliserede grønne planter; hængsler og lukkemekanisme.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 18.
70. En rund elfenbensæske ($3,5 \times 2,3$). Denne er drejet i ét stykke, låget er gennembrudt af skæringer og skrues på æskens underdel, der er profileret.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 65.
71. En rund elfenbensæske ($3,4 \times 2,2$). Næsten identisk med 70.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniens: Jvf. 18.
72. En garnvinde af elfenben (8 cm bred), forsynet med skaft, der ender i manchete med bogstavet C og en hånd. På skaftet to »medaljon'er« med blålige sten.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 18.
73. Et udskåret stykke elfenben, Gjellerupholm-samlingen.
Kendes ikke i dag.

RAVARBEJDER

74. Hovedvandsæg ($5 \times 4,5$), tilslebet af ét stykke rav.
Ejer: Edith Friis, Varde.
Proveniens: Fra Endrupholm er det indgået i Gjellerupholm-samlingen, hvor cand. agro. Tøger de Teilman († 1936) gav det til sin kusine, generalinde Sofie Kühnel, hvis brordatter i dag ejer det.
75. Mindestøtte over etatsråd T. R. Teilman († 1788) til Endrupholm. På en firkantet profileret sokkel af rav er der anbragt en ravvase ($3,5 \times 1,7 \times 2,0$). Soklen bærer årstallet 1788, d. 21. dec. og bogstaverne TRT.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 65.
Tre tilsvarende mindestøtter fandtes på Gjellerupholm, hvoraf de to må antages at være gået til grunde, medens resterne af den tredje findes hos Ulla de Teilman Amby, Bornholm.
Udover de her anførte ravarbejder fandtes der på Gjellerupholm en stokkeknop, en flacon samt et signet med TRT, men disse arbejder har det ikke været muligt at finde frem til.
Endelig findes hos frk. Edith Friis, Varde, en lille ravtræsko samt et andet stykke udskåret rav, der kan være skåret af Jeppe Stavn – dog er træskoen vel snarere skåret af cand. jur. Frederik Nielsen (1847-74), jvf. Fra Ribe Amt 1970, s. 402.

ALABASTARBEJDE

76. Et gravrelief i Louis XVI stil (5,5×7,0).
Med hensyn til indskriften henvises til tekstafsnittet s. 66.
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 1.
Med hensyn til øvrige stenarbejder henvises til tekstafsnittet s. 85.

LERARBEJDER

Hos kgl. translator Asger Teilman-Friis, Herschendsgave, fandtes forskellige lærarbejder, der var udført af Jeppe Stavn.
Nuværende ejer ubekendt.
Proveniens: Fra Endrupholm kom de til datteren, Sophie Amalie de Teilman, g. m. pastor H. N. T. Friis, og herfra til sønnesønnen Asger Teilman-Friis.

SILHOUETTER

77. Sort silhouet på hvidt papir i den originale ramme, forestillende Tøger de Teilman til Endrupholm († 1827).
Ejer: Ebba M. M. Hald, København.
Proveniens: Jvf. 18.
78. Hos Asger Teilman-Friis, Herschendsgave, fandtes endvidere endnu et par silhouetter, der skulle være klippet af Jeppe Stavn.

KOBBERSTIK

79. Ingen af disse kendes i dag, jvf. tekstafsnittet s. 84.
Blandt de Stavnske fugletegninger har der imidlertid fra gammel tid henligget et kobberstik af en fisk med betegnelsen »Mallern silurus Glaris Lin under bugen«, der er stukket af den relative ukendte kobberstikker Andreas Heckel (1747-99). Det har ikke været muligt at finde nogen forbindelse mellem denne kunstner og Jeppe Stavn, hvorfor muligheden af, at den til grund for dette stik udarbejdede tegning skulle have Jeppe Stavn som ophavsmand formentlig kan udelukkes.

SIGNETER

Se tekstafsnittet s. 83.

Denne artikel er kun blevet muliggjort ved stor imødekommenhed og uendelig hjælpsomhed fra samtlige af de i ovenstående katalog anførte ejere, hvorfor jeg herved overbinger min hjerteligste tak.

En speciel tak til museumsinspektør S. Manøe Hansen, Varde Museum, og til cand. pharm. Steffen de Teilman Hald for de mange berigende diskussioner over emnet, for hjælp ved opmålingen og beskrivelsen, samt for fremskaffelse af det fotografiske materiale.

LITTERATUR:

- Carlander: Miniaturmålere i Sverige, 1897.
 Torben Holck Colding: Aspect of Miniature Painting, 1953.
 E. Lemberger: Bildnis-Miniatur i Skandinavien.
 F. Meldahl og P. Johansen: Det kgl. Akademie for de skønne Kunster 1700-1904, 1904.
 Rigsarkivet: En pakke vedr. elever ved kunstakademiet i perioden efter 1769.
 Bertel Chr. Sandvig: Collectanea til et dansk Kunstnerlexicon. Udg. af P. F. Suhm (ved F. Nyrup IV) 1775.
 Weilbacks kunstnerleksikon I-III, 1947-52.
 N. H. Weinwick: Maler-, Billedhugger-, Kobberstikker-, Bygnings- og Stempelskiærer Kunstens Historie i Kongerigerne Danmark og Norge samt Hertugdømmerne, 1811.

NOTER:

1. Carsten Teilman Hald, Vestjyske Adelsfolk, s. 56, 1966. Weilbacks kunstnerleksikon I, s. 166, 1947.
2. Trap Danmark, 5. udg. IX, 2, s. 826.
3. H. K. Kristensen: Estrup Hovedgård i Malt Herred, s. 75, 1968, hvor de Lautrepske billeder er gengivet.
4. Kirsten Agerbæk: Klassicismen i Sydvestjylland, 1970. At herremændene af Teilman-slægten selv i større eller mindre omfang har givet udkast til bygningerne beror på familietradition.
5. Oluf Nielsen: Historiske Efterretninger fra Skads Herred 1862, s. 138.
6. Den 30. januar 1930.
7. V. Richter: Jægermesteren på Kærgård, FRA VI, s. 610.
8. P. Halkiær Christensen: Herregårdsmøbler på Varde Museum, FRA XII, s. 20.
9. Arv og Eje, Årbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, s. 80, 1957.
10. Weilbacks kunstnerleksikon III, s. 265-66, 1952.
11. Landsarkivet Viborg; kirkebogen for Farstrup sogn, Slet herred, Alborg amt, 1747 fødte.
12. Nationalmuseets arkiv; Vester Nykirke, Skads herred, Ribe amt.
13. C. Dalgas: Ribe amt, bl.a. s. 183, 1830.
14. B. Løppenthin: Danske ynglefugle i fortid og nutid, 1967.
15. N. Kjærboelling: Danmarks Fugle, 1852. Skandinaviens Fugle (v. Jonas Collin).

16. Hos Ebba M. M. Hald, København.
17. En rødkridtstegning og 2 kultegninger er bevaret hos Ebba M. M. Hald, København.
18. Torben Holck Colding: Smykket og miniaturen, i »Smykket i dansk eje«. Det danske Kunstindustrimuseum, 1960.
Torben Holck Colding: Den lille portrætkunst, s. 25-60, 1949. (Under redaktion af Albert Fabritius og Louis Grandjean).
19. L. Spengler: Ny Samlinger af Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Skrifter II, s. 214, 1783.
20. Folketællingslisten fra 1801 omtaler ham som værende hofmester for etatsråd Teilmans børn.
21. Torben Holck Colding: Cornelius Høyer, s. 40, 1961.
22. Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, s. 201, 1942.
23. Carsten Teilman Hald: Vestjyske Adelsfolk, s. 32, 1966.
24. Apoteker A. C. Teilman-Friis, Nykøbing Mors, var bl.a. en habil ravsliber; jvf. endvidere efterskriften til kat. nr. 75.
25. Jagtskiltet findes hos Hellen de Teilman Wied, København.
26. Folketællingslisten fra 1801 oplyser, at der på Endrupholm fandtes to logerende, hvoraf den ene var Jeppe Stavn, hvis profession opgives som maler. Da folketællingen fandt sted i 1787, ses Jeppe Stavn ikke at have været på Endrupholm på mandtalsdagen.
27. Brevet er dateret den 24. april 1820 og beror hos Edith M. M. Friis, Varde. Om herredskriversen se endvidere: FRA, s. 445-466, 1962.
28. Auktionskataloget er trykt i Ribe 1828.
29. Jvf. note 7, s. 619.
30. Hofjægermester Teilman har efterladt sig 2 dagbøger, hvoraf den her citerede først og fremmest handler om ungdomserindringer og rejsebeskrivelser; denne findes hos Ebba M. M. Hald, København. Den anden, der især rummer meteorologiske og ornitologiske oplysninger, findes hos Hellen de Teilman Wied. København.

Gamle skovnavne i Ribe amt

Af *Kristian Hald*

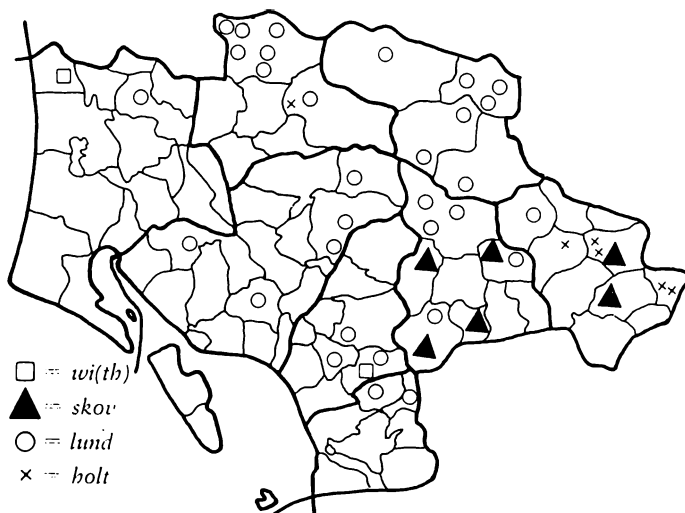
Før de store hedeplantningers tid var det meste af Ribe amt meget skovfattigt, hvad man let kan forvisse sig om ved at kaste et blik på Videnskabernes Selskabs to kort fra 1803 og 1804; kun de østlige dele af amtet rummede skov af nogen betydning. I oldtiden og middelalderen var forholdene anderledes, og mange gamle bebyggelsesnavne har til vore dage bevaret mindet om ældre tiders skovbevoksning.

Nogle af disse navne ender i de middelalderlige kilder på *-with* »-ved«, der forekommer i oprindelige skovnavne mange steder i landet. Det har især været brugt om større skovstrækninger: på Sjælland indgår det således i de middelalderlige navne Hornswith, navn på den store skovstrækning i det nordlige Hornsherred, der endnu i vore dage for en stor del er skovbevokset, Stenswith i Sydsjælland og Ørwith, en stor skovstrækning i det nordlige Sjælland mellem Esrum Sø og Kattegat.

Et af navnene på *-with* er købstad- og sysselnavnet *Varde*. Det skrives *Warwithsyslæ* 1234 i et brev i Ribe Oldemoder,¹ *Warwith*, *Warwithsysæl* i Valdemars Jordebog, *Warythsysil* i et originalt brev, udstedt på Varde sysselting 1355,² men allerede *Warthsysel* i et originalt brev på nedertysk, udstedt af grev Johan III af Holsten i 1336.³ I originale dokumenter fra 15. årh. findes skrivemåder som *Warde*, *Warth*. Som man ser, svinder det oprindelige *w* i sidste led allerede i det 14. årh., og man får tidligt den sammentrukne form af navnet, som svarer til den moderne, og også former, der svarer til den moderne dialektudtale »*Wår*«, hvor den udlydende vokal er svundet. Navnet forklares af Marius Kristensen⁴ med tvivl af det gammeldanske ord *wara* »overdrev«, et ord, der normalt bliver til *woræ*, *oræ* i ældre middeldansk tid, sandsynligvis ved den særlige udvikling, der kaldes kombineret *u*-omlyd. Ved den

bliver et oprindeligt a labiliseret (rundet) til o under indflydelse af et u i endelsen i forbindelse med en labial konsonant.⁵ Formen (w)oræ må da antages at udgå fra et ældre waru, ordets oprindelige form i de andre kasus i singularis, der svarer til nominativsformen wara. Hvorfor er denne udvikling ikke indtrådt i navnet Varde, og hvorfor har forleddet altid enstavelsesform i de gamle skrivemåder? Ja, forklaringen herpå må, under forudsætning af at tolkningen er rigtig, være den, at i et oprindeligt Waruwith, hvis første led er genitiv af wara, vil u-et svinde foran den labiale konsonant i efterleddet, før den kombinerede omlyd indtræder, således at sammensætningens normale gammel-danske form netop vil være Warwith. Men forklaringen af 1. led som wara »overdrev« er næppe den eneste mulige. Det kunne også tænkes at være et ord svarende til gammel-svensk vara (»sandet) strandbred«. Dette ord er antagelig beslægtet med bl.a. oldengelsk waroth »strand« og med det gammeldanske warth, der indgår i bl.a. Rødovre og Hvidovre, i middelalderen skrevet Awarthæ, Aworthæ »åbred«. ⁶ Wara må, ligesom warth, antages også at kunne bruges om bredden af et vandløb, sådan at Warwith kunne betyde »skoven ved åbredden«. Regner man med betydningen »strandbred« ville det forudsætte, at Warwith oprindeligt var navne på et meget stort område, der strakte sig helt ud til Vestkysten, hvad der næppe kan forenes med, at Warwith tidligt er blevet navn på en bestemt bebyggelse i syslet. Endelig må nævnes den mulighed, at Wara kunne være det gamle usammensatte navn på Varde Å. Et usammensat elvenavn af denne form har man formodet i gamle norske stednavne, bl.a. som det oprindelige navn på det moderne Varåen.⁷

En anden sammensætning på -with er sognenavnet *Jernved* i Gørding herred. Det skrives i R.O. 1291 iarnwi, i kirkelisten ca. 1325 Jærnwy og i et originalbrev 1338, udstedt af en borger i Ribe, Iærnwith.⁸ Selv om formen uden

-th- er overleveret lidt tidligere, synes der ikke at kunne være tvivl om, at efterleddet oprindeligt er with, og at navnet er af samme oprindelse som *Iarnwith*, det danske navn på det nuværende Dänischwohld, det gamle grænselandskab mellem daner og sakser, som sakserne kaldte *Isarnho*, af det til gammeldansk iarn svarende oldsaksiske isarn (tysk Eisen) og et ord ho med betydningen skov.⁹ Af samme oprindelse er desuden det nuværende *Jernit* i Hammel sogn, Gjærn herred.¹⁰ Første led i navnene er ordet jern, der her næppe sigter til jernudvinding. Da sammensætningen Iarnwith forekommer tre steder på den jyske halvø, skal man snarest søge en overført betydning i forleddet, og man kan tænke sig, at navnet »jernskov« betyder sådan noget som den mørke, uigennemtrængelige skov. Járnrvidr forekommer også i Eddadigtet *Völuspá* og er ifølge *Lexicon Poeticum* et navn, der bruges om store, tætte og mørke skove.¹¹ Også Oluf Nielsen opfatter Jernved som den »uigennemtrængelige skov«.¹²

Da -wi og -with veksler i de gamle stavemåder af navnet Jernved, ligger det nær at formode, at også et par navne,

der i de ældste kilder skrives -wi, kunne være oprindelige -with. Det drejer sig om *Hejnsvig* i Slavs herred, i kirkelisten ca. 1325 Hinghælswi, og *Lønne* i Vester Horne herred, R.O. 130-20 Wæstærlinwi, kirkelisten Lynwi, 1406 Lyny, 1440 Lønæ. Samme navn som Lønne er det sønderjyske *Øster Lindet* i Frøs herred, kirkelisten Lynwy, 1431 Linwyt.¹³ At efterleddet i disse navne kunne være et ældre -with er formodet af Oluf Nielsen,¹⁴ og også Marius Kristensen har stillet sig noget skeptisk over for tanken om, at -wi skulle være oprindeligt.¹⁵ Oluf Nielsen giver ingen forklaring på, at th-lyden eventuelt kan svinde i -with, men en sådan forklaring er for Sveriges vedkommende givet af Jöran Sahlgren.¹⁶ Sahlgren regner med, at -vi i en række svenske stednavne er et ældre -vidher (svarende til gammel-dansk -with), idet th-lyden (det spirantiske, »bløde« d, i gammelsvensk oftest skrevet dh) er svundet enten i den gamle dativ singularis form -vidhi eller i en neutral sideform vidhi til masculinumordet vidher; der er tale om et tidligt svind af th-lyden i tryksvag stilling mellem to vokaler, der kan konstateres allerede i svenske runeindskrifter, hvor et oprindeligt -stadhum (dativ plur. af stadher) kan optræde som -stam.

For Danmarks vedkommende kan som parallel nævnes, at th tidligt kan svinde i efterleddet -thorp, når første led oprindeligt ender på en vokal.¹⁷ En særlig rolle for det danske svind må det antages at spille, at th i dativ-formen står mellem to i-er. Formodningen om, at efterleddet i de nævnte navne fra først af er -with og ikke et oprindeligt wi »hedensk helligdom«, stemmer med, at forleddene åbenbart hverken er gudenavne eller andre ord, der kan tænkes at have med hedensk kult at gøre.

Navnenes tolkning må i øvrigt betegnes som temmelig usikker. Den gamle form af *Hejnsvig*, *Hinghælswi*, synes vanskeligt at kunne forenes med den moderne, og Oluf Nielsen formoder, måske med rette, at formen i R.O.

kunne være fejlskrevet for Highnæls-.¹⁸ Under denne forudsætning kunne det tænkes, at 1. led var genitiv af et ord beslægtet med norsk dialekt *higl* »meget fin regn«,¹⁹ her måske med betydningen »fugtighed« eller lignende. Hvad Lønne (og Øster Lindet) angår, synes den omstændighed, at navnet skrives med *n* i de gamle kilder og udtales med »almindeligt« *n* og ikke med den jyske palatale *n*-lyd, der svarer til gammeldansk *nn*, *nd* eller *tn*, at vise, at første led må være et gammeldansk ord med enkelt *n*. Derved udelukkes trænavnet *lind* med gammeldansk *nd* og ældre dansk *lind*, oldnordisk *linnr* »slange« (jfr. *lindorm*). I Sønderjyske Stednavne²⁰ er det formodet, at første led i Øster Lindet kunne være et gammeldansk *lin-* (med kort *i*) i aflydsforhold til norsk *lein* »skråning«. Byen ligger på stærkt bakket terræn, og også Lønne kirke ligger ved et bakkeparti (Kirkebjerg og Gravenbjerg).²¹

Sammensat med *-ved* er muligvis også *Oved* i Øse sogn, Skast herred, der ikke er overleveret fra middelalderen. Bebyggelsen ligger ved Holme Å, og navnet kunne være et oprindeligt *Åved*.

Navnene på *-wi(th)* må – bortset fra det tvivlsomme *Oved* – være gamle. Allerede svindet af *th*-lyden forudsætter, at de navne, der skrives *-wi* i de gamle kilder, går tilbage i alt fald til den ældste periode af middelalderen, men deres høje alder viser sig også ved, at de synes at indeholde ord, som tidligt må være forsvundet af sproget. På høj alder tyder det også, at navnene på *-wi(th)* er sognebyer og i et enkelt tilfælde sysselcentrum.

De almindelige navne på *-lund* er som helhed yngre end sammensætningerne på *-ved*, selv om nogle af dem må antages at gå tilbage i alt fald til vikingetiden, idet danske navne på *-lund* er ret almindelige i Danelagen. Af kortet fremgår det, at de – bortset fra en gruppe på 6 navne i Ølgod sogn – først og fremmest findes i de østlige egne af am-

tet. De betegner som oftest mindre skovstrækninger, og navnene er i de fleste tilfælde etymologisk gennemsigtige. Forleddene er i mange tilfælde plante- eller dyrenavne, f.eks. i *Torlund* i Ølgod sogn (1461 Thornlwnd), af torn, *Hyldelund*, *Hessellund*, *Donslund* (ældre *Dunslund*, måske af dun som plantenavn eller simpelt hen »lund, hvor man har samlet dun«), *Billund*, vel af bi, *Kragelund* og *Puglund*, af pugge »tudse« eller måske af puge »nisse«. Sogne- og herredsnavnet *Kalvslund* (R.O. 1291 *Calslundhæreth*; kirkelisten ca. 1325 *Kalfslund*, *Kalfslundhæreth*) er på grund af den genitiske sammensætning blevet tolket af mandsnavnet *Kalf*,²² men er efter al sandsynlighed sammensat med dyrenavnet kalv, her i betydningen »hjørtekalv«; det er således en parallel til navnet på nabosognet *Hjortlund*. Af samme oprindelse er i øvrigt det sjællandske *Karlslund* (1326 *Caalfslundæ*). *Tislund* er sammensat med gudenavnet *Ti*, oldnordisk *Tyr*, og navnet må altså gå tilbage til hedensk tid. Det findes også andre steder i landet og er en parallel til *Thise*, *Tiset*, begge af oprindeligt *Tiswith*. Et navn, der har relation til gamle landbrugsforhold, er *Løvlund* i Grene sogn. Da det ikke er særlig påfaldende, at der findes løv i en lund, må navnet sigte til, at man her har samlet løv til kreaturerens vinterfoder. Indsamling af løv har spillet en meget stor rolle i de andre nordiske lande og anvendes nogle steder endnu.²³ Til skovens anvendelse turde også sigte navne som *Hjullund* og *Vognslund*, steder hvor man har hentet hjul- og vogntømmer, og til samme kategori hører vel navnet *Plovslund*, hvor man kan have fået materiale til ældre tiders træplove. En formel mulighed er også det gammeldanske mandsnavn *Plogh*, der indgår i *Plovstrup* i Jernved sogn, men der er tilsyneladende ikke andre eksempler fra denne egn på, at -lund er sammensat med et personnavn. Ordet lund forekommer også usammensat i *Lund* og – i pluralisform – i sognenavnet *Lunde*, der utvivlsomt hører til de ældre navne af typen.

Skønt skov er sprogets almindeligste ord for skovbevoksning, er det ikke særlig hyppigt i gamle bebyggelsesnavne. I Ribe amt indgår det i landsbynavnet *Lunderskov* og sognenavnet *Lejrskov*, desuden bl.a. i et par gårdnavne *Sønderskov* og *Nordenskov*, der nævnes i henholdsvis 14. og 15. århundrede, og som næppe er ældre end middelalderen. Navnet *Lunderskov* må antages at være forholdsvis gammelt, fordi første led har bevaret den oprindelige genitivform *lundar* af ordet *lund*. *Lejrskov* er blevet sammenstillet med navnet *Lejre*, men de senmiddelalderlige former (1490 *Lerskov*) tyder på, at første led er ordet *ler*; jordbunden i sognet er ifølge *Trap*⁵ hovedsagelig moræneler. *Favrskov* er snarest sammensat med ordet *fager*, der også indgår i *Favrholt* ndfr. En enkelt skrivemåde *Farskov* fra midten af 16. århundrede kunne dog tyde på, at navnet var af samme oprindelse som det østjyske *Favrskov* i Sabro herred, 1277 skrevet *Farscogh* i Århusbogen, der er sammensat med ordet *far* »vej, spor«,²⁴ som senere er omtydet til *fager*.

Holt er sidste led i flere navne, der med en enkelt undtagelse ligger i amtets østligste del. Ordet, der har levet i jysk dialekt i betydningen »åben plads i skov, lille samling af træer«, synes i stednavne at være brugt om små skovstrækninger. Navnene er formentlig gennemgående noget yngre end *-lund*; i modsætning til *lund* indgår ordet ikke i danske stednavne i Danelagen. Forleddene er i de fleste tilfælde gennemsigtige. *Eg* indgår i *Egholt*, *hund* i *Hundsholt*, *lam* i *Langholt* (1688 *Lamholt*), *lærke* i *Lærkeholt*, *fager* i *Favrholt*. I *Tandholt* er første led antagelig af samme oprindelse som i det alsiske sognenavn *Tandslet*, der er forklaret af et ord *tand-*, beslægtet med verbet *tænde* og muligvis med betydningen »areal ryddet ved brænding«.²⁵ Et enkelt navn fortjener nærmere omtale: *Ravnholt* i Gesten sogn. Tilsyneladende er det sammensat med ordet *ravn*, men i en notits i R.O. har det efter Oluf Niensens læsning

formen Rauelholth. Den pågældende notits er ifølge Erik Buus²⁶ fra tiden ca. 1490-1500 og er »næsten ulæselig«. Derfor er det måske tvivlsomt, hvor megen vægt man kan lægge på den.²⁷ Under forudsætning af formens rigtighed er der i første led sket en overgang fra Ravl- til Ravn-, der muligvis kunne have en parallel i det himmerlandske sognenavn *Ravnkilde*. Dette skrives 1511 Raffwelkell, men dette er dog ikke navnets ældste form, 1462 skrives det Raffnkielhdh. Oluf Nielsen²⁸ forklarer første led i de to navne af det jyske dialektord ravl »siv«.

Foruden navne af de ovenfor omtalte typer findes der enkelte andre, der minder om skovbevoksning, således *-ris*, bl.a. i *Egeris*, og *-kær*, der i mange gamle stednavne synes at være brugt i betydningen (»sumpet) kratskov«. Glemmes må det heller ikke, at også forleddene i mange navne sigter til stedets bevoksning. Eg indgår således i *Jegum* og forekommer også usammensat som stednavn (i Grindsted sogn, 1480 Egh). Hessel er første led i *Hesselho*, *Hessellund* og *Hesselmed*. Asp indgår i *Asbo* (1462 Asphowet) og forekommer usammensat i Horne sogn (1585 Asp). Navnene viser, som man ser, også noget om skovens sammensætning.

I det foregående er der ikke tilstræbt fuldstændighed, og de mange skovnavne, der ikke er blevet til navne på bebyggelser, men kun kendes som natur- eller marknavne, er slet ikke omtalt.²⁹ Alligevel turde det klart fremgå, at navne der sigter til tidligere skovbevoksning spiller en betydelig rolle i amtet, og – som det fremgår af kortet – især i dets østlige halvdel. Her viser navnene, at skoven i ældre tid i høj grad må have præget landskabets udseende.

NOTER:

1. Ribe Oldemoder, i det følgende forkortet R.O., er citeret efter O. Nielsens udgave 1869. – Kirkelisten er affattet ca. 1325, men indført i R.O. med en hånd fra ca. 1380-1410 (Erik Buus i Corpus Codicum Danicorum VIII, indledn. p. XXIV).

2. Dipl. Dan. 3. rk. IV nr. 217.
3. Dipl. Dan. 2. rk. XI nr. 331.
4. Fra Ribe Amt VIII 581.
5. Se Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik § 88, § 137.
6. K. Hald: Vore Stednavne, 2. udg., p. 43.
7. O. Rygh: Norske Elvenavne, pr. 290f.
8. Dipl. Dan. 2. rk. XII nr. 105.
9. Formen Iarnwith forekommer bl.a. i Valdemars Jordebog og i et diplom fra 1259 (afskr.; Dipl. Dan. 2. rk. I nr. 294). Formen fra den sidstnævnte kilde er i Trap⁵ fejlagtigt henført til Jernved i Ribe amt.
10. Danmarks Stednavne XII 121.
11. 2. udg. p. 327. På den måde opfattede allerede Müllenhoff (Deutsche Altertumskunde V:1 p. 123) navnet; jfr. også E. Hellquist: Svenska sjönamn p. 287f. Eddaens Járnvidr er i øvrigt, men sikkert med urette, ligefrem blevet identificeret med Iarnwith = Dänischwohld.
12. Blandinger udg. af Universitets-Jubilæets danske Samfund I, 248f.
13. Danmarks Stednavne IV 501.
14. Blandinger udg. af Universitets-Jubilæets danske Samfund I, 248f.
15. Fra Ribe Amt VIII, 580: »kan man stole på de ældste skriftformer . . . var her et vi«.
16. Namn och Bygd 1923, p. 110ff.
17. Forholdet er omtalt flere steder i Gammeldansk Grammatik, bl.a. § 287, anm. 1.
18. Blandinger etc. I, 249.
19. Således Nudansk Ordbog; om higl se Torp, Nynorsk etymologisk ordbog under higlā.
20. Danmarks Stednavne IV, 501.
21. I Nudansk Ordbog antages forleddet i Lønne at være et andet aflydstrin lin- med lang vokal, der også kan tænkes at indgå i det midtjyske Linā.
22. Danmarks Stednavne III, 153.
23. K. Hald: Stednavne og Kulturhistorie, p. 31f.
24. Danmarks Stednavne XII, 30.
25. Danmarks Stednavne VII, 183.
26. Corpus Codicum Danicorum VIII indledn. p. XXXII.
27. Trap⁵ daterer med urette formen til 1317.
28. Blandinger etc. I, 338. Jfr. Johan Lange: Ordbog over Danmarks Plantenavne II, 558.
29. Som eksempel kan nævnes de talrige skovnavne, som anføres i H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, p. 15ff. H. K. Kristensen gør også opmærksom på de mandske små skovrester i form af krat og egepur, der stadig findes i herredet.

Lærer Kristen Jensen i Strellev

EN LANDSBY LÆRER OG
HANS FORHOLD

Af S. Manøe Hansen

Den 17. marts 1869 tiltrådte lærer Kristen Jensen skolelærerembedet ved skolen i Strellev by. Indstillingen blev foretaget af skoledirektionen for Hind m. fl. herreders provsti under daværende provst J. C. Kjær i Skjern. Som skik var, var embedet suppleret med stillingen som kirkesanger ved Strellev kirke, hvilket også var en økonomisk forudsætning for at kunne leve af skolelærerembedet.¹

Kristen Jensen var født i Nordenbro i Magleby sogn på Langeland den 18. juli 1845. Hans far var husmand Jens Andersen Jensen og moderen Inger Henriksdatter.² Kristen var den tredje yngste af en søskendeflok på 10, hvoraf 3 døde som små. Kristen Jensen begyndte sin skolegang i Nordenbro, men da forældrene i foråret 1857 flyttede fra Langeland til Vestjylland og bosatte sig i Tistrup sogn, fortsatte han sin skolegang i Hauge skole. Konfirmationen fandt sted palmesøndag 1859, og da Kristen Jensen havde gode evner, blev han fra samme efterår lærer ved Østergård biskole i Lyne sogn. Her var han omtrent et år, for derefter at virke som vinterskolelærer i Stoustrup i Ådum sogn vinteren 1860-61. Fra september 1861 blev han lærer i Havsted skole i Ravsted sogn, Tønder provsti, hvor han var i godt to år. Vinteren 1863-64 og 1864-65 blev han lærer ved sin barndomsskole i Hauge. Jensen ville nu forsøge at skaffe sig en seminarieuddannelse og søgte ind på Blågård seminarium i København, og efter et års ophold her blev han dimitteret juni 1866. Af hans dimissionsattest fremgår det, at han har været en flittig og velbegavet elev, idet han opnåede hovedkarakteren: duelig. I religionskundskab og geografi opnåede han: udmærket godt, for

praktisk færdighed, læsning, regning, skrivning og historie: meget godt. På Jelling seminarium tog han året efter eksamen i sang med karakteren: meget godt.

Han flyttede så igen til Vestjylland, og de næste to år var han lærer ved Vestkjær skole i Ølgod sogn. Sommeren 1868 blev han indkaldt som infanterist og aftjente sin værnepligt i Fredericia.³ Han vendte så igen tilbage til Vestkjær, men denne gang til højskolen, som var blevet opret-

tet her.⁴ Opholdet varede 5 måneder fra 1. nov. 1868 til 1. april 1869. Da stillingen som skolelærer ved Strellev skole i nabosognet blev ledig, søgte han den. Han var da 24 år, og det blev her, Jensen gennem 40 år fik sin store gerning.

Skolen i Strellev lå på sydsiden af bækken neden for Strellev by, hvor vejen fører til Adsbøl og Horne. Skolen ligger der endnu omtrent uændret af ydre, men benyttet til privatbeboelse, efter at der i 1909 blev bygget en ny skole nærmere byen.

Gennem hele sin tid som lærer i Strellev førte Jensen dagbog, der med sin sirlige skrift og grundighed giver et godt indblik i landbyskolen og landsbylærerens vilkår i slutningen af sidste århundrede. Skolen i Strellev havde ligesom biskolen i Østtarp to klasselokaler »lilleskole« og »storeskole«, foruden at der var fire værelser i lærerboligen: dagligstue, spisestue, sengekammer, gæsteværelse foruden en forstue, køkken og et spisekammer, fortæller Jensen.

Skoleordningen var den specielle vestjyske ordning, hvor man f.eks. i 1899 i nederste klasse havde 905 timer årligt fordelt på følgende fag: Læsning: 320 timer, skrivning: 136 t., regning: 160 t., sang: 41 t., bibelhistorie: 176 t., fædrelandshistorie i udtog: 36 t., fædrelandets geografi: 36 t. Desuden undervistes drengene i gymnastik: 32 t., medens pigerne havde 58 t. med håndgerning. Om vinteren var der 19-24 skoledage om måneden, fortæller Jensen, lørdag var jo normal skoledag, mens der fra maj til 15. juli var sommerskole, hvor nederste klasse havde 2 dage ugentlig à 4 timer, medens øverste klasse kun undervistes 1 dag. Sommerferien varede fra 15. juli til september, hvorefter sommerordningen varede til midten af oktober. Øverste klasse opnåede derved kun 841 timer årligt.

Også undervisningens målsætning anfører Jensen i dagbogen, eleverne skal »kunne læse flydende og med forstå-

else op af en bog«, have »nogenlunde omfattende kendskab til Guds folks historie« . . . »samt at kunne en del skriftsteder og salmer« . . . »at kunne skrive nogenlunde smukt og flydende« . . . »at kende fædrelandets historie og lidt af verdenshistorien«.

Vedrørende hans undervisning har tidligere elever fortalt, at han var en velbegavet, dygtig og nidkær underviser, der lagde hovedvægten på læsning, regning, skønskrift og sang. Hans gymnastikundervisning var strengt militærisk, hvilket var typisk for tiden. I sit private hjem havde han i stuen et glasskab med udstoppede fugle, noget for den tid ganske uhørt i landsbyskolen, denne samling blev nogle gange om året vist frem for børnene. Han kunne blive hidsig, og når det skete, brugte han at jage den stive finger, han havde, mod vedkommendes pande, hvilket var ret ubehageligt, og hjalp det ikke, fortsattes med et par »flade«. Når han havde tjenester i kirken, der brød ind i undervisningstiden, fik børnene til deres utilfredshed ikke fri, men datteren Erika overtog undervisningen; hun blev senere selv lærerinde. Den sidste skoledag tog han afsked med hver enkelt elev, der skulle udskrives, og gav dem hver især – uden andres påhør – deres skudsmål, der kunne være såvel rosende som dadlende.⁵

Gennem optegnelserne får man også et godt indtryk af den økonomiske side af kirkesangerens og skolelærerens embeder. Som kirkesanger havde han indtægter ved offer og accidenser. Offer bestod i beløb, som blev erlagt ved højtiderne jul, påske, pinse, og som alle fastboende havde pligt til at erlægge.⁶ I 1875 indbragte påskeoffer: 33,92 kr., pinseoffer: 33,19 kr. og juleoffer: 36,65 kr., medens høstoffer ikke synes at figurere. I gennemsnit indbragte højtidsofferne fra 1888-97: 154,53 kr.

Accidensoffer var betaling for kirkelige handlinger såsom vielse, barnedåb, kirkegang (moderens første kirkegang efter en fødsel), begravelse.⁶ Hertil anfører Jensen, at

for året 1870 havde han f.eks. fået: barn i kirke: 1 rdl. 3 mark; begravelse: 5 mark; barnedåb: 2 rdl. 1 mark og 8 skilling; bryllup: 10 rdl. 4 mrk.; begravelse: 1 rdl.; kirkegang: 2 mrk. De varierende takster skyldes, at der ikke var indført »faste priser«. Dette forhold har sikkert givet anledning til megen mislyd mellem præst og degn. Da man i 1875 gik over fra rigsdaler til kroner, anfører Jensen bl.a.: begravelse: 2 kr. 66 øre; barnedåb: 6 kr. 54 øre; bryllup: 42 kr. 20 øre; det sidste må nok have været et større bryllup. Fra 1888-97 lå hans indtægter på accidenser på gennemsnitlig 159 kr. om året. For 1875-1909 opgiver han, at indtægten for såvel offer som accidenser lå i gennemsnit på 250 kr. til 375 kr. om året.

Som skolelærer havde han ifølge loven fra 1814 og af 8. marts 1856 en årlig kornløn på minimum 6 tdr. rug og 10 tdr. byg in natura, samt 25 tdr. byg efter kapiteltakst (en art offentlig aut. gennemsnitspris for kornsorterne). Hertil kom fri bolig med brændsel eller »anstændigt husrum for sig og sin familie«. En jordlod hørte ligeledes med til embedet, en jordlod som tillod ham at holde køer og får.⁶ Til dette skal bemærkes, at Jensen boede i skolen, og at han på sine ældre dage bortforpantede jorden, og »æ kjøres« blev indrettet til et ekstra klasselokale »mellem-skole«.⁵

På initiativ af lærer Jensen oprettedes der omkring 1884-86 »Strelluf Sogns Mistforening«, en slags forsikringsselskab byggende på gensidighed, som skulle dække tab, når medlemmer mistede kreaturer og heste som følge af sygdom i besætningerne. Jensen udformede lovene, hvoraf kan ses, at sognet inddeltes i tre distrikter, hvor 9 vurderingsmænd tre gange årligt skulle gennemgå besætningerne og vurdere dem. Til erstatning for mistede dyr betalte man ved sygdom tre fjerdedele af vurderingssummen, og ved dødsfald som skyldtes tuberkulose, kun halvdelen. Da foreningen ikke havde nogen kassebeholdning,

blev det anmeldte tab opgjort måned for måned, og hvert medlem skulle så betale efter assurancesummen. Optræningen fandt sted ved, at kassereren opholdt sig på mejeriet i Strellev. Under 1. verdenskrig blev sognets besætninger samlet vurderet til over 1 mill. kr. Foreningen havde ca. 86 medlemmer, der udgjorde en stabil medlemskreds, idet ingen meldte sig ud. Omkring 1945 ophævedes foreningen, da staten ydede et større tilskud til urene besætninger.⁵

Efter loven af 1856 blev der sikret landsbylærerne skolepenge af forældrene: 1 kr. pr. barn, dog højst 100 kr. om året, hertil kom et alderstillæg på 50 kr. årligt efter 25 års tjeneste og efter ca. 33 år 100 kr. årligt.⁶

Da kapiteltaksterne faldt på grund af landbrugskriser, forringedes lærerlønningerne stærkt, men først ved loven i 1899 synes en bedring at afhjælpe manglerne.⁶ Denne lønforbedring er nok skyld i forhandlingen med skolekommissionen den 28. juli 1899, der resulterede i ordningen med, at offer og accidenser blev ændret, således at de indkomne beløb fragik i hans grundløn. For 1901 blev hans løn følgende: begynderløn: 800 kr., kirkesangerløn: 100 kr., løn som kirkebylærer: 50 kr., i alt: 950 kr., hvorfra skulle trækkes gennemsnittet af de sidste 10 års offer og acciden- ser, indtægt af jordlodden, hvilket udgjorde 434 kr. 20 øre, hvilket vil sige, at hans løn blev på 515 kr.; hertil kom et alderstillæg til første- og enelærer samt tillæg for 34 års tjeneste: 700 kr. Ordningen trådte i kraft fra 1. januar 1901. Fra tiden før 1901 kan nævnes, at Jensen i 1870 i løn som lærer og kirkesanger opnåede: 165 rdl. 2 mrk. 8 skilling, i 1873: 273 rdl.; 1874: 424 kr.; 1880: 528 kr. og i 1899: 422 kr.

En måned efter ansættelsen ved Strellev skole giftede han sig med Erika Kathrine Jensen fra Vestkjær i Ølgod sogn. Hun var født den 11. jan. 1850 og datter af gdr. Jens Strandbygaard Andersen og hustru Gunder. Den 19. okt.

1870 fik de sønnen Viggo Ingemann Jensen, der imidlertid døde 14. jan. 1877. Jensen havde forinden haft den store sorg, at hans kone døde den 20. okt. 1872. Efter en tid som enkemand giftede han sig den 23. okt. 1877 i Lyne kirke med Hansine Dorthea Thomsen, født i Lyne Kirkegaard den 4. marts 1850. Hun var datter af gdr. Thomas Jensen og hustru Kirstine Madsdatter. I 1882 den 7. okt. fik de datteren Dagmar Erika Jensen, der senere blev lærerinde og en tid passede faderen. Hun tilbragte sine sidste år i Ølgod præstegård, hvor hun døde den 15. dec. 1913.⁷ Lærer Jensen overlevede også sin anden kone, der døde den 6. sept. 1907, hvorefter datteren bestyrede hjemmet. Den 21. marts 1909 blev han i Ølgod kirke viet til Mette Horsbøl fra Yderik i Thorstrup sogn. Hun var født den 18. febr. 1856 og datter af gdr. Frederik Horsbøl og hustru Mette Kirstine Marie Urup af Yderik.⁷

Ud over sine embeder tog Jensen del i landsbylærerens mangeartede virke, og det kan nævnes, at han gav privatundervisning til sognets unge, der ønskede at søge videreuddannelse.⁵ Fra 1874-78 var han sognerådsformand for Strellev sogneråd, en tid formand for værgerådet, samt medlem af menighedsrådet.

Lærer Jensen skilte sig ud fra hovedparten af samtidens landsbylærere, idet han også blev skolebogsforfatter. I disse år var fællessangen blevet en naturlig del af livet i skolen og hjemmet, men også i oplysningsarbejdet i de mange foredragsforeninger og forsamlingshuse, der oprettedes ud over hele landet, og med sin store interesse for sangen følte Jensen et behov for udgivelsen af sangbøger. I 1881 udgav han sangbogen »Sangbog til brug i skoler og ved folkemøder« med i alt 200 sange omfattende morgen- og aftensange, historiske og nationale sange. Hans anelser slog til, der var virkelig brug for denne, som Jensen selv skriver i forordet, «rige skat af sange i forskellige retninger», idet bogen i 1886 blev optrykt i et nyt oplag på 9000

eksemplarer og tillige suppleret med »Anden samling« omfattende 170 sange. Prisen for dem begge var 1 kr. 40 øre. I 1889 fremkom et nyt sangregulativ, og lærer Jensen udgav da »Sangbog for skolen og hjemmet«, der allerede i 1890 udkom i anden udgave indeholdende 245 sange. Senere kom »Ny sangbog til brug i skole, hjem og ved folkemøder« med 300 sange (pris 85 øre). Men også danskundervisningen havde hans interesse, og 1887 udsendte han »Dansk læsebog for folkeskolens mellemklasse«, der i 1890 udkom i anden udgave og i 1902 i tredje (pris 1 kr. 40 øre). 1891 udkom »Dansk læsebog for folkeskolens øverste klasse«, anden udgave år 1900 (pris 2 kr. 50 øre), og 1893 udsendte han »Dansk læsebog for mindre børn (pris 1 kr. 40 øre). En trilogi der dækkede danskundervisningen i læsning for hele folkeskolen.

Disse lærebøger blev udbredt over hele landet og gjorde lærer Jensens navn velkendt i store kredse, og hans bøger brugtes langt op i første halvdel af dette århundrede. Årsagen var nok, at bøgerne udfyldte netop det behov, man stillede fra såvel skole som fra folkelig side. Hans læse-bøger bærer præg af stor alsidighed i stofvalget, såvel klassisk litteratur som geografiske og naturhistoriske emner, og især historiske emner er mangfoldige og velvalgte. Desuden tog Jensen også del i den daglige debat og skrev artikler til Ribe Amtstidende, Højskolebladet og Husvennen.

For sin store indsats blev han den 24. marts 1908 udnævnt til Dannebrogsmænd. 64 år gammel døde han den 6. august 1909 af kræft. Ved begravelsen, der havde samlet 3-400 mennesker, talte ungdomsvennen fra Vestkjør højskole forstander N. Hansen i Ål, samt højskoleforstander Kr. Kristensen, Hoven seminarium. Pastor Andersen talte ligeledes, og hans meget nære ven gennem mange år provst E. K. Thyssen talte og forrettede jordpåkastelsen.⁸ På hans grav ved indgangen til Strellev kirke satte sognets beboere

i taknemmelighed over en dygtig og vellidt lærer en mindesten med følgende vers:

Barnesyn og barnesind
Barnetro og barnefred
skuer i Guds himmel ind,
giver livets herlighed.

NOTER:

Artiklen bygger hovedsagelig på oplysninger fra Strellev skoles embedsbog og en kronik i »Vestkysten« den 14. jan. 1942 af forfatteren P. Tolderlund Hansen, som bringer uddrag af lærer Jensens håndskrevne dagbog. Dagbogen befandt sig i stiftsprovst Thyssens bogsamling, der efter hans død købtes af »Bogens højskole« i Toftlund. »Bogens højskole« indgik senere i Toftlund bibliotek, der for få år siden overlod samlingen til Refugiet i Løgumkloster. En efterlysning af dagbogen har ikke givet resultat, og det må frygtes, at den er gået tabt. Provst Thyssen var gennem en årrække præst i Ølgod-Strellev, hvorefter han flyttede til Ribe.

1. Biskoppens collats af 17. april 1869.
2. Jens Andersen Jensen, f. 1808 og død 1892. Inger Henriksdatter, f. 1808 og død 1893, begge ligger begravet på Tistrup kirkegård.
3. 10. bataillon 2. kompagni.
4. Vestkjær højskole flyttedes senere til Østbæk ved Ølgod og omdannedes senere til efterskole og sidst til ungdomsskole.
5. Meddelt af gdr. Niels Peder Nielsen, Adsbøl.
6. »Lærerne og Folkeskolen gennem 100 år«, Danmarks Lærerforening 1874-1974, side 47-51, 59-63.
7. Meddelt af pastor Kr. Holm, Ølgod, der oplyser, at der for konfirmander er oprettet et legat »Dagmar Erika Jensens Legat«.
8. »Ribe Amtstidende« august 1909.

Om Strellev skole og sogn henvises til H. K. Kristensen: »Nørre Horne Herred« 1975.

Dansk, frisisk og tysk i Kær herred og Tønder amts marskherreder 1811

Af Johan Hvidtfeldt

Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland har aldrig været beboet af danskere helt ned til dets grænse mod syd. Nord for Ejderen var der oprindelig store skovområder, og navnet Dänicher Wohld er den dag i dag et minde herom. Det blev tyske bønder, som tog den jomfruelige jord her under plov. Ovre mod vest på øerne i Vesterhavet syd for Rømø og i de sogne, som lå nærmest vestkysten, boede der fra gammel tid frisere.

I løbet af middelalderen skete der betydelige ændringer i disse forhold. De tyske bønder trængte frem mod nord, og områder, som engang havde været danske, blev helt eller overvejende beboet af mennesker, som talte plattysk. Det gjaldt f.eks. halvøen Svans syd for Slien. Omkring 1500 var den nordlige grænse for den samlede tyske befolkning stort set Slien og linjen Husum-Tønder.

De frisere, som havde boet i Vestslesvig fra gammel tid, på Vesterhavsøerne og i marsken, var »frisere under frisisk lov«, mens de, der herfra var kommet ind på de højere liggende områder, på gesten, var »frisere under dansk lov«. Denne frisiske fremtrængen formodes først at være sket efter 1100 og at have strakt sig over en lang periode. Der var dog ikke her på gesten noget skarpt skel mellem danskere og frisere, ofte boede de blandet mellem hinanden. Omkring 1500 synes sognene Skøbøl, Hatsted, Breklum, Bordelum, Bargum, Stedesand, Lindholm, Nibøl, Nykirke og Aventoft at have været de østligste sogne, hvori der var en alt overvejende frisisk bebyggelse, mens sognene Sve-

sing, Fjælde, Hjoldelund, Nr. Haksted, den østligste del af Læk sogn, Karlum sogn, den østlige del af Brarup og Humtrup sogne udgjorde vestgrænsen for den overvejende danske befolkning. Herimellem fandtes en del byer og egne, som hverken var frisiske eller danske, men et udpræget blandingsområde. Det var Trelstorp sogn, Enge sogn, den vestlige del af Brarup og Humtrup sogne.¹

Plattysk var i middelalderens senere århundreder blevet kultursproget i den største del af hertugdømmet. Der er mange grunde hertil, politiske, sociale, økonomiske og kulturelle. Der er næppe tvivl om, at dette forhold fik betydning, da man efter reformationen på forskellig måde nåede frem til at fastlægge det officielle kirkesprog i Nord- og Sydslesvig. Skillelinjen mellem dansksproget og tysksproget – først plattysk, senere højtysk – gudstjeneste fulgte i 1600-årene og senere i det store og hele Ribe stifts gamle sydgrænse syd for Tønder, derefter herredsskellet mellem Kær og Slogs herreder og længst mod øst mellem Vis og Lundtoft herreder. På enkelte undtagelser nær var det denne linje, som i 1920 blev statsgrænsen mellem Danmark og det tyske rige.²

Grænselinjen mellem kirke- og skolesproget på den ene side og folkesproget på den anden side faldt altså ikke sammen. I store dele af Slesvig var der egne, hvor befolkningen havde dansk eller frisisk hjemmesprog, men højtysk som kirke- og skolesprog. Det gjaldt først og fremmest i hele Angel, og dette forhold er en af årsagerne til, at det plattyske folkesprog i sidste halvdel af 1700-årene begyndte at trænge frem fra egnen ved Sli mod nord. Fra omved 1500 til henimod 1800 havde den folkelige grænse mellem plattysk- og dansktalende i det store og hele været uforandret, men med det plattyske sprogs fremtrængen i Angel begyndte den proces, som førte til, at den største del af Sydslesvig skiftede sprog, og at plattysk her næsten overalt blev det dominerende sprog.

Udsnit af A. Schreibers kort over Slesvig fra 1829. Rigsarkivet.

Hvordan forholdene var i de områder i marsk og gest, hvor det var dansk og frisisk – længere mod syd også plat-tysk – som mødtes, blev belyst, da generalsuperintendent Conradi i 1741 skulle visitere i Tønder provsti. Der blev da stillet et meget stort antal spørgsmål om forholdene i de enkelte sogne. Besvarelsen heraf ville kaste lys hen over de kirkelige forhold og skolevæsnets tilstand. Et af dem var: på hvilket sprog prædiktes og synges der? Ses der bort fra købstaden og flækkerne, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, var der dansk kirke- og skolesprog i de sogne, som i dag ligger nord for statsgrænsen, undtagen i Ubjerg, det meget lille sogn syd for Tønder og syd for Grønå og Vidå. Det havde hørt under Ribe stift indtil omkring 1578, da det kom under Slesvig stift og provsten i Tønder.³

I sognene i Kær herred, altså i gestherredet syd for den nuværende grænse, var der udelukkende tysk kirkesprog i Klægsbøl, Læk, Enge og Stedesand. I de øvrige sogne var gudstjenesten blandet. I Medelby var der dansk prædiken og tysk salmesang, i Ladelund blev der sædvanligvis prædiket på tysk, dog blev der »en søndag med den anden prædiket tysk og dansk«. I Sønder Løgum var der dansk prædiken og tysk salmesang, på den første dag ved de store kirkehøjtider blev der prædiket på tysk. I Humtrup og Brarup var der mest tysk prædiken, men også dansk. Salmesangen var altid på tysk. Prædikenen i Karlum var som regel på tysk, men undertiden også på dansk.⁴

Frederik d. 6. havde allerede som kronprins været stærkt optaget af udviklingen i hertugdømmerne, og han ønskede gennemført visse ændringer, så der på en række områder, f.eks. lovgivningen, blev større lighed mellem forholdene i de to hertugdømmer og i kongeriget. Det var denne politiske linje, der blev betegnet som en danisering, hvilket ikke er ensbetydende med en folkelig fordanskning, selv om der også hos enkelte var tanker herom. Kronprinsen ville i hvert fald hævde det danske sprog ligeret over for det

tyske, og den 3. december 1807 udgik der fra kronprinsens hovedkvarter en skrivelse til kollegierne i København om, at Tyske Kancelli skulle sørge for, at alle forordninger, patenter og bestemmelser, som udgik for hertugdømmerne, skulle være skrevet på såvel dansk som tysk, »dels til bedste for beboerne i den del af hertugdømmerne, hvori det danske sprog allerede er sædvanligt, dels for at skaffe kendskabet til dette sprog større udbredelse i hertugdømmerne«. ⁵ Bladet »Skilderiet« skrev herom, at det var med glæde og taknemmelighed, at »den danske patriot« så regeringens bestræbelser for at udbrede kundskaber om det danske sprog til de dele af riget, hvor det forhen enten har været helt ukendt eller i hvert fald mindre kendt. Det var bladets håb, »at fremtidig vil retten i det nordlige Slesvig blive plejet på dansk, det sprog, der ene tales og forstås af almuen«. ⁶

Frederik d. 6.s ønske om at sikre det danske sprog bedre vilkår i hertugdømmet Slesvig er baggrunden for det reskript, som kongen sendte Tyske Kancelli den 15. december 1810. Det var skrevet på dansk, og det hed heri, at i hertugdømmet Slesvig er »foruden nogle af øerne også størstedelen af amterne og distrikterne på fastlandet beboet af dansktalende folk«. Det var kongens vilje, at det tyske sprogs brug »ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skal ophøre, og det danske sprog træde i sammes sted« på de øer og i de amter, »hvor det danske sprog er allemands sprog«. Kancelliet skulle overveje sagen og gøre forestilling om, hvad det måtte anse for nødvendigt til »at forberede og i muligt kort tid at fremme en successiv indførelse af det danske sprogs brug i alle offentlige anliggender i »Vort hertugdømme Slesvigs forskellige amter, distrikter og underliggende øer«. ⁷

I overensstemmelse med sædvanlig forretningsgang blev Overretten på Gottorp afkrævet en udtalelse i sagen. Det skete ved et reskript af 19. januar 1811, og Overretten bad

derefter i en skrivelse, der fik samme dato som kancelliets reskript, amter, landskaber, kirkevisitatorier, købstæder, generalsuperintendenten m.fl. om at indsende de nødvendige oplysninger. Mange af amternes og kirkevisitatoriernes indberetninger blev ledsaget af udtalelser fra de lokale embedsmænd, præster, retsbetjente og andre. Materialet blev videresendt til kancelliet,⁸ og her blev der udarbejdet betænkninger af kancellipræsidenten J. S. Møsting og i hvert fald af to af deltagerne i kancelliets overvejelser A. B. Rothe og J. O. Fr. Spies.⁹

Bortset fra enkelte aktstykker har hele sagen i over 125 år været forsvundet fra kancelliets arkiv. Indberetninger fra amtmænd og andre højere embedsmænd er dog bevaret, idet de blev indsendt til Overretten i to eksemplarer, og det ene forblev hos Overretten. Derimod kendes nu ikke mere – på få undtagelser nær – udtalelserne fra de underordnede embedsmænd, og kun to af kancelliembedsmændenes vota er bevaret, Spies' i koncept, A. B. Rotheres i en afskrift. De to kendte vota er udateret, men må begge være fra tiden efter 7. september 1812.

I øvrigt gik sagen efterhånden i stå i kancelliet. Der er nok flere grunde hertil. Årene 1813 og 1814 var fyldt med så mange og store problemer, at det ikke ville være underligt, om sprogproblemet – for en tid – kom i baggrunden. Medvirkende kan det måske også have været, at Otto J. Kaas i 1813 fulgte efter Møsting som præsident i Tyske Kancelli.¹⁰ Møsting havde været tilhænger af vidtgående ændringer i sprogforholdene. Hvis hans ønske var blevet gjort til virkelighed, ville det danske sprog være kommet til at spille en langt større rolle i begge hertugdømmer end før.

Indberetningerne fra 1811 m.m. har aldrig været udgivet, men C. F. Allen har i andet bind af sit værk *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland fra 1858* givet uddrag af og refereret en del af beretningerne. Allen var i denne sag dog mere advokat for den dan-

ske sprogsag end den objektive forsker, og hans behandling af det fyldige historiske kildemateriale er ikke tilfredsstillende.

Indberetningerne har vel ikke mindst betydning ved de oplysninger, de giver om selve folkesproget og om kultursproget i grænseområderne, dvs. kirke- og skolesprog. Dette gælder selvfølgelig specielt for indberetningerne fra grænseområderne, i Vestslesvig ikke mindst i den sydlige del af Tønder amt, altså gestherredet Kær herred, de to marskherreder Bøking og Viding herreder og Vesterhavsoerne Sild og Før syd for Rømø. Amrum hørte under Ribe amt. Her er det tilmed så heldigt, at en del af indberetningerne fra herredsfogder, landfogder og lensfogder er bevaret i Tønder amts arkiv,¹¹ idet de må have været indsendt til amtet in duplo.

I sin beretning af 7. marts 1811 oplyste landfoged Dröhse på Sild, at øen ikke hørte til de områder, hvor der tales dansk. Indbyggerne har deres særlige sprog, det gammelfrisiske eller det såkaldte »Syltische«. I det daglige liv tales dette sprog af alle de indfødte i de tre sogne. Den eneste undtagelse er byen List, som i kirkelige forhold holder sig til Keitum sogn, men i øvrigt hører under Ribe amt. Kun når beboerne på Sild taler med folk, som ikke er født på øen, benytter de et andet sprog end deres modersmål. I almindelighed kan kvinderne på øen ikke tale andet end »Sylterisch«, men de forstår dog tysk, da der undervises på tysk i skolen, og det tyske sprog bruges ved alle kirkelige handlinger og ved gudstjenesten. En del af mændene kan tale dansk, fordi beboerne ved deres rejser til søs let har lejlighed dertil, og ofte er nødt til at lægge sig efter dette sprog, ligesom der også er mange, som taler hollandsk, engelsk og fransk. Det ville være vanskeligt at indføre dansk sprog på øen.

Dröhse omtaler derefter præsternes og skolelærernes kendskab til dansk og oplyser, at der på List sædvanligvis

tales dansk, men skoleundervisningen foregår på tysk. Til slut udtaler han, at det er en almindelig anerkendt iagttagelse, at en dansker ikke gerne vil bruge det tyske sprog, således som det f.eks. viser sig i Angel, mens en friser derimod vel kan bekvemme sig til at anvende det tyske, men ikke er så parat til at bruge det danske sprog, hvoraf man må slutte sig til en naturlig antipati mod de respektive sprog, og indførelse af det danske sprog vil ikke kunne blive nogen succes.

Lensfoged Thayssen oplyste, at i de to sogne, Klangsbøl og Rodenæs, som hørte under hans fogderi, tales i almindelighed frisisk, bortset fra, at der her er nogle jyder, jylændere kalder man dem, der er blevet bosiddende som arbejdsmænd. Nogle af dem går også over til at tale frisisk. Dette sprog bruges hverken til læsning eller skrivning, men de indfødte frisere elsker deres modersmål meget og taler det gerne. Dette sprog begynder i nord med Rodenæs sogn og tales langs vestkysten til Husum, en strækning på 7-8 mil i længden og 2-3 mil i bredden. Tysk bruges her som skolesprog, ved gudstjenester, i retten og i alle offentlige anliggender.

Lensfoged Offersen i Toftum oplyste i sin beretning, at i sognene Emmelsbøl og Horsbøl var det kun frisisk, der taltes i det daglige liv, men det danske sprog er dog ikke helt ubekendt her. Begge præster og begge degne har kendskab dertil. Hvis der foreløbigt blev prædikeret på dansk hver tredje søndag, og der hver uge i et par timer blev undervist i dette sprog i hovedskolerne, og nogle nyttige bøger på dansk blev sat i cirkulation, så er han overbevist om, at den »allerhøjeste intention« i det store og hele ville kunne opfyldes i løbet af fem år.

Fra Bøking herred, det østligste af de to marskherreder, foreligger der tre beretninger. Lensfoged Jessen i Nibøl oplyste, at i hans område er det frisiske sprog det almindelige, og gudstjeneste og skoleundervisning foregår på tysk. Ind-

byggerne her kan dog tale noget »gebrochen Dänisch«, da de er naboer til gestområdet. Men de kan ikke rigtigt forstå dette sprog eller læse det, og det forekommer ham at være ganske uigennemførligt her at indføre det danske sprog, og ingen af lærerne ville kunne undervise i dansk.

Lensfoged Carstens i Lindholm og Fårtoft sogne kunne berette det samme. Frisisk var det almindelige sprog i dagliglivet, tysk var gudstjeneste- og skolesprog, dansk var ikke sædvanligt, og det ville være vanskeligt at indføre dansk. Præsten i Lindholm var det danske sprog mægtig, mens hans kollega i Fårtoft ikke var det, degne og lærere kunne enten kun lidt eller intet dansk. Hertil kom, at »friserne hænger stærkt ved deres gamle skikke, sædvaner og sprog, og det ikke vil være let at bringe dem derfra«.

Fra Risum, som var det sydligste af lensfogderierne i Bøking herred, kunne lensfoged Nissen oplyse, at frisisk var »det almindelige og det daglige sprog, modersproget«, og tysk er det sprog, der bruges ved gudstjeneste, i skoleundervisningen, ved retten og i alle offentlige anliggender. Efter hans mening hører Risum ikke til de områder, hvor der efter det kongelige reskript skal indføres dansk sprog. Han fortæller, at hvis der kommer folk udefra til sognet, som ikke kan tale frisisk eller tysk, så taler de dansk med dem. Det gælder især mænd, som bedre kan tale dansk end kvinderne.

Amtmanden i Tønder, Ernst Albrecht von Bertouch,¹² var født i Norge, hvor hans fader gjorde tjeneste. Han var vokset op i Danmark og blev tidligt ansat ved hoffet. Efter eksamen fra universitetet i København gik han ind i centralforvaltningen og kom senere til at gøre tjeneste i diplomatiet. Han blev udnævnt til amtmand i Tønder 1789 og beklædte dette embede med stor dygtighed til sin død i 1815. Hans modersmål har været højdansk, og i sin beretning¹³ udtaler han da også, at herredsfogden i Lundtoft herred, Th. Thomsen, der var fra Rinkenæs, hvor hans far

var smed,¹⁴ var født i herredet »og vant til det fordærvede sprog«. Som københavner forstod Bertouch ikke, at det jyske folkemål, der taltes i en stor del af hans amt, var et lige så rent og lige så godt dansk som det, han selv talte. Hans manglende forståelse af folkesproget og dets værdi skyldtes imidlertid ikke nogen tysk eller antidansk indstilling, men helt og udelukkende en fordom, han delte med så mange andre i sin egen tid. Han fortæller i øvrigt, at herredsfoged Thomsen og tingskriveren i Tønder og Højer herred – det var Nicolai Petersen, der var født i Søllingvrå, Bylderup sogn¹⁵ – begge havde haft ophold i hans hus og dér havde haft lejlighed til at lære »det gode dansk«. Bertouch, der var gift med en datter af admiral Fontenay, har altså haft dansk hussprog, og dette sprog må han vel også have anvendt i omgangen med de medarbejdere, der var vokset op i de slesvigske egne, hvor folkesproget var dansk.

Bertouch giver i sin beretning et bidrag til forståelse af de vanskeligheder, der kunne være i de områder, hvor der taltes dansk, men hvor man ikke var vant til at høre høj-dansk, fordi kultursproget ikke var dansk, men tysk. Det var forekommet under »amtsforhør«, at han havde oversat tyske indlæg fra en advokat til dansk, når der var tale om en »beboer i det danske område«, og så til sin største forundring på spørgsmålet, om man havde forstået ham, havde fået det svar, at »man forstod kun dansk, men ikke mit sprog og således var kommet dertil, at man måtte benytte en tolk for at få oversat mit sprog til deres provincialsprog«.

Om Kær herred oplyser Bertouch, at herredsfogden har berettet, at her er det tyske sprog det egentlige, og dansk tales kun ved siden af. De fleste af beboerne forstår vel at mærke dette sprog, »for så vidt man kan lade den herværende jargon gælde derfor«, men mindre end i de andre herreder, og mange er fremmede over for denne »mundart«. Der er sogne i dette herred, nemlig Enge og Stedesand

og en del af det store sogn Læk, hvor frisisk er hovedsproget, og hvor det danske sprog for størstedelen er fremmed. Tysk er kirke- og skolesproget i hele herredet, »så man ikke har lejlighed til at lære det danske sprog«, hvormed altså menes det højdanske kultursprog.

Om sprogforholdene i Viding herred siger Bertouch, at selv om frisisk er nationalsproget, og dansk er fremmed for mange, så har man dog her et bedre kendskab til dette sprog end i Bøking herred. Det er amtmandens almindelige opfattelse, at indførelse af det danske sprog i dette øjeblik vel ikke er muligt. Skal det ske, må det forberedes, og man måtte under alle omstændigheder gøre begyndelsen her med kirke og skole.¹⁶

Også kirkevisitoriet, dvs. amtmand og provst, skulle afgive beretning om forholdene i forbindelse med det kongelige reskript, og amtmanden skrev til provsten herom. Provst på dette tidspunkt var Peter Prahll, der var født i Svaneke, blev student fra Helsingør og tog embedseksamen ved universitetet i København.¹⁷ Den beretning, som Prahll og Bertouch afgav i fællesskab, er ført i pennen af provsten, som adskillige formuleringer klart viser.¹⁸ Det oplyses i beretningen, at selv i de skoler, hvor dansk er skolesprog, bruger man mest kun tyske regnebøger, og i sådanne skoler kan man også træffe en tysk ABC. Der undervises også i nogle af de danske skoler i tysk, men det er og bliver en bisag, og læreren er ikke forpligtet til at give en sådan undervisning uden særlig betaling.

I Kær herred er dansk gennemgående modersmålet, bortset fra enkelte landsbyer, hvor man taler frisisk. Det samme gælder i Ubjerg sogn. Men her som dér er kirke- og skolesproget tysk. Tidligere har man i enkelte sogne, som f.eks. i Karlum, prædikedet på dansk, men dette har nu ikke fundet sted gennem mange år, og dansk bruges kun i ganske få tilfælde, f.eks. ved kopulationer og parentationer, når det drejer sig om danske familier, som for kort tid siden har

slået sig ned i sognet. Men da sådanne familier sætter en ære i at forstå tysk, og det modsatte anses som et bevis på uvidenhed, så forlanges sådanne taler på dansk kun i ganske få tilfælde. I skolerne læses eller skrives ikke et dansk ord.

Præsterne i Kær herred og i Ubjerg forstår alle dansk, når man ser bort fra Humtrup og Stedesand sogne, og det ville næppe være vanskeligt for dem helt ud at benytte dansk. Det samme gælder ikke for skolelærerne, og det må endda indrømmes, at selv ved de danske skoler i provstiet er der flere, hvis kendskab til det danske sprog er yderst nødtørftigt, så de knap er i stand til at skrive et ordentligt, korrekt dansk brev. Det hænger sammen med, at undervisningen på seminarierne i Tønder og i Kiel er på tysk. I Tønder får de dog en vis tilskyndelse til dansk sprogkundskab, men ikke nok til, at de kan undervise i dette sprog, hvis de ikke selv er født dansker. De, der vil være lærere og kommer fra de danske sogne, behandler deres modersmål som et stedbarn. De foretrækker det tyske sprog, som de anser for hovedsproget, fordi det er det officielle sprog og tales i alle mere fornemme kredse, ja selv i deres præsters huse, »ja i huset hos enhver, der vil være mere end almindelig bondemand«.

Skal det danske sprog indføres i overensstemmelse med den kongelige vilje, så må begyndelsen gøres i skolerne, lærerne må kunne mestre dette sprog, og det må have været grundlaget for deres uddannelse. Det er klart, at amtmand og provst er af den opfattelse, at undervisningen – vel først og fremmest på seminariet i Tønder – må ændres.

De mener, det vil være en velgerning, hvis der kan indføres dansk gudstjeneste og dansk skolesprog i Ubjerg og i Kær herred med undtagelse af Stedesand sogn og et par landsbyer i Enge sogn, hvor der tales frisisk. Thi brugen af tysk i skole og kirke lægger store hindringer i vejen for børnenes fremgang. Så snart de er ude af skolen, taler de

kun dansk, hjemme hører de overhovedet ikke tysk, og ofte forstår de ikke et tysk ord, når de kommer i skole. Også præsterne beklager sig over vanskelighederne i forbindelse med religionsundervisningen.

Visitoriet gør opmærksom på, at folk vil anse en sådan forandring som indgreb i deres gamle rettigheder og af al kraft sætte sig imod indførelsen af dansk sprog ved gudstjeneste og i skolen. Hvis man ikke går yderst forsigtigt til værks, vil der kunne blive den samme uro som ved forsøget på at indføre den Slesvig-holstenske Kirkeagende.

Derefter omtales forholdene i de to marskherreder og på øerne, hvor der tales frisisk. Det nævnes, at der i en del af Aventoft sogn tales »en slags dansk«. Om sprogforholdene i Tønder by fortælles det, at den lavere klasses sprog er en slags dansk sprog, men at de mere dannede blandt borgere og magistrat såvel som de kongelige embedsmænd taler til dels højtysk, dels også plattysk. Alle præsterne taler dansk, men ingen af skolelærerne vil være i stand til at kunne undervise på dansk.

Skal det danske sprog indføres i Ubjerg og i Kær herred, må man ved kommende udnævnelser af præster og lærere sørge for, at de, der ansættes, mestrer såvel dansk som tysk. Man bør først indføre skiftende danske og tyske gudstjenester, og i skolen måtte tysk nok være hovedsproget i begyndelsen, men børnene skulle også undervises på en sådan måde, at de fik et rigtigt kendskab til deres modersmål.

Om sprogforholdene i Bredsted og Husum amter, som lå syd for Tønder amt, oplyste amtmand Levetzow, at i de syv af de ni sogne i Bredsted amt blev der talt frisisk, som dog var meget blandet med dansk. I alle landsbyerne i Fjolde og Joldelund taltes dansk, og det samme gjaldt sognene Olderup og Svesing i Husum amt. Kirke-, skole- og retssprog er her tysk, uanset at mændene kun forstår lidt af dette sprog og kvinderne slet intet. Amtmanden mener, at i disse fire sogne bør der straks indføres dansk kirke-, skole-

og retssprog, hvorved også den nuværende dialekt kunne blive rensat og forbedret. I de øvrige syv sogne i Bredsted amt, på Pellworm og Halligerne tales frisisk; det samme er tilfældet i Skovbøl og Hatsted i Husum amt, mens der på Nordstrand og i de fire øvrige sogne i Husum amt, Mildsted, Ostenfeld, Svabsted og Simonsberg såvel som i Ejdersted, tales frisisk. Provsten i Bredsted amt nævner kun Fjølde som dansktalende. Hans kollega i Husum, J. T. Hartz, var ikke ganske enig med amtmanden. Han gennemgår de enkelte sogne, og om forholdene i Svesing oplyser han, at sproget her er en blanding af plattysk, frisisk, »provincialen-selbstgemachten und einige verdrehten und verkrüppelten dänischen Wörtern«. Knap 10 – måske ingen – ville kunne forstå en dansk prædiken. Om Olderup sogn beretter han, at der ikke tales dansk i *hele* sognet, idet sproget er tysk på Arlevad Hede og Mark.¹⁹

Sammenligner man oplysningerne om de kirkelige forhold i beretningerne fra 1811 med dem, der findes i generalsuperintendent Conradis visitationsberetning fra 1741, er der en slående forskel. Mens der tidligere kun havde været ublandet tysk gudstjeneste i fire af sognene i Kær herred, omtales der i 1811 ikke blandet kirkesprog i noget af sognene, bortset fra at det nævnes, at der tidligere, bl.a. i Karlum, også har været prædikeret på dansk. Nu var sådanne danske gudstjenester vel i nogen grad afhængig af den enkelte præst og af hans forudsætninger for at prædike og tale på dansk, og det er muligt, at forholdene har været lidt mere differentierede, end beretningerne fortæller.

Af en undersøgelse, som blev foretaget i 1846 i forbindelse med den omfattende diskussion om sprogforholdene, fremgår det, at der på den tid var en del sogne i Kær herred, hvor der foruden tyske også var danske gudstjenester. Præsten i Medelby har oplyst, at han, efter at være tiltrådt i 1837, har genindført de danske gudstjenester, fordi der blev fremsat ønske herom. De fandt sted den første søndag

i hver måned. Der var i alle fem landsbyer en del folk, som var kommet nordfra og slet ikke forstod tysk. Mange af dem, der havde gået i tysk skole, forstod lettere en dansk end en tysk prædiken, og der var flere tilhørere til hans danske end tyske gudstjenester. I Karlum og Ladelund var der dansk gudstjeneste hver 4. søndag. Pastor Hans Carstensen, der var præst i Sønder Løgum fra 1798 til 1836, havde indført dansk prædiken den første søndag i hver måned, formodentlig af hensyn til de mange jyllændere, der boede eller tjente her. Der var dog ønske om at få den danske prædiken afskaffet, fordi man ikke kunne forstå den. I Brarup var der dansk gudstjeneste hver 3. søndag, og i Klægsbøl blev der to gange om året holdt kommunion på dansk af hensyn til de mange jyske tjenestefolk, hvoraf nogle i tidens løb havde slået sig ned i sognet. I Ubjerg i Tønder herred holdtes der dansk gudstjeneste hver fjerde uge.²⁰

Det er således klart, at der siden 1811 var sket en ændring i Kær herred, således at der i 1846 blev holdt danske gudstjenester i de fleste af de sogne, hvor modersmålet var dansk, men ikke i de tre sogne Læk, Enge og Stedesand, som var frisiske eller blandet frisisk-dansk.

NOTER:

1. Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen i Sønderjyske årbøger 1950, s. 161-206.
2. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, Troels Fink i Fortid og Nutid XV, 1943, s. 107-119, og i Sønderjyske årbøger, 1964, s. 275-285.
3. Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske årbøger, 1941, s. 54ff.
4. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 18. A. VI. 41a.
5. Chronologische Sammlung, 1807, s. 214f.
6. Skilderiet 22. nov. 1808; her efter Marcus Rubin: 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie, 1892, s. 410.
7. Reskriptet findes i RA. Kabinetsarkivet. Kopibog over reskripter 11/12-31/12 1810. Det er trykt hos C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland II, 1858, s. 43f. Dets historie er udførligt behandlet i Allen I, s. 118f. og II,

- s. 41-109. Allens fremstilling er yderst ensidig og med helt urime-
lige angreb på Tyske Kancelli og dets mænd, således som det også
er vist i Knud Fabricius' afhandling om kancelliet og reskriptet i
Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 27-47. Det kan føjes til, at
Allens fremstilling ikke blot er præget af hans lidenskabelige en-
sidighed, men også af hans ukendskab til almindelig forvaltnings-
mæssig procedure.
8. RA. Tyske Kancelli. I. A. C. Pk. 95 I. 1811-49. Akter vedr. brugen
af det danske sprog i hertugdømmet Slesvig. Tidligere Dänische
Sprache. Smst. Overrettens arkiv. Pk. 6. 1811-13. Sager vedr.
Sprogreskriptet af 15. dec. 1810 og embedsmændenes kendskab
til dansk. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 65.2. Nr. 7608.
Tyske Kancellis supplikprotokol 1810; nr. 7609: supplikprotokol-
len 1811; nr. 7917: relationsprotokol 1811, nr. 1. Abt. 18, nr. 3:
koncepter til generalsuperintendent Adlers to vota.
 9. Møstings votum kendes kun fra omtale hos Spies og Rothe. Kon-
cept til Spies' votum i RA. Tyske Kancelli. I. A. Pk. C. 2. 1772-
1837. Indberetninger, betænkninger, udkast m.m. Det er udgivet
af Knud Fabricius i Danske Magazin 6. rk. VI, 1933, s. 377-395.
Rothes votum findes i afskrift i Ny kgl. samling 894h, fol. og er
publiceret af Johan Hvidtfeldt smst. 7. rk. IV, 1943, s. 27-45.
 10. Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848,
1889, s. 94f., 134.
 11. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Tønder amtsarkiv rubrik 21, nr.
591. Denne del af Tønder amtsarkiv findes nu i Abt. 161, nr. 16.
 12. Udførlig biografi af E. A. von Bertouch i Rud. Bertouch-Lehn: Ef-
terretninger om Slægten Bertouch i Danmark og Norge, 1944, s.
36-62.
 13. Bertouchs beretning i RA. Overrettens arkiv Pk. 6. Koncept hertil
i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 161, nr. 16. Visitoriets
beretning findes i samme pakke i Overrettens arkiv.
 14. Th. Thomsen døde i Gråsten 1. juni 1842, hans fader i Rinkenæs
8. marts 1816 (kirkebogen). Han blev herredsfoged 1805.
 15. Nic. Petersen døde 2. april 1824 i Tønder (kirkebogen).
 16. Bertouchs beretning er ganske kort refereret hos Allen II, s. 50f.
 17. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten II, s. 172.
 18. Den væsentlige del af visitoriets beretning er gengivet hos Allen
II, s. 46-50.
 19. Beretningerne fra amtmand og provster i Bredsted og Husum am-
ter i RA. Overrettens arkiv. Pk. 6. Uddrag af amtmandens beret-
ning hos Allen II, s. 76f. Provsternes udtalelser er her ikke omtalt.
 20. RA. Tyske Kancelli. I. A. Pk. C. 95. Beretningerne er ret udførligt
refereret hos Allen II, s. 375ff. I H. N. A. Jensen: Versuch einer
kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig er der udførlige
– og pålidelige – oplysninger om sprogforholdene; sognene i Kær
herred er behandlet I, s. 462-499, jfr. s. 19f.

Sognedegn Hans Joachim Bornholtz i Møgeltønder

EN RIBE-DRENGS TESTAMONIUM

Af *Peter Kr. Iversen*

Ligprædikener eller parentationer kendes først fra reformationstiden og kulminerede på godt og ondt i 1600-tallet. I kongeriget søgte man ved kirkeritualet af 1685 at gennemføre en vis regulering, især gaves der retningslinier for den del af ligprædikenen, der kaldes testamentet eller testamoniet, og som omfatter oplæsningen af afdødes levnedsløb. I dette, der som regel var forfattet af degnen, skulle man herefter vogte sig for »panegyriske snak« på hedensk vis, og man burde undgå at sige ufordelagtige ting om den afdøde, andre til forargelse og de pårørende til beskæmmelse; »men hvis (hvad der) sandt er og vitterligt i menigheden, det må de med måde og god maner beskedeligen udsige andre til afsky og advarsel«. ¹ Der var vel i og for sig ikke så stor fare for, at der skulle blive refereret alt for ufordelagtige ting om den afdøde, eftersom degnen havde en ikke uvæsentlig indtægtskilde ved udarbejdelsen af testamonierne, og han kunne ikke være interesseret i at save den gren over, som han selv sad på. Ingen kunne jo være interesseret i at betale dyrt for et dårligt testamonium over en afdød slægtning. Det var i den anden retning, at skamrose den afdøde, faren lå. Testamonierne kunne brede sig ud over alle rimelige grænser, så at de ikke blot indskrænkede sig til at nævne afdødes forældre, men også bedste-forældre og oldeforældre. I nogle ligprædikener, særlig de trykte, kan man derfor blive præsenteret for hele anetavler. ² Der nævnes eksempler på, at ligprædikener kunne

vare 3-4 timer, og prisen har vel været derefter. Som nævnt blev en del af disse ligprædikener trykt, især sådanne der var holdt over adelige og andre standspersoner, men i de fleste tilfælde måtte de efterladte nøjes med manuskriptet, som man kunne lade kaligrafere og indramme.³ Disse manuskripter gemmes ofte som klenodier i familien, de kan findes på museer og biblioteker, men vel navnlig spredt i arkiverne, såvel de statslige som de lokalhistoriske. En af de største samlinger af sådanne testamonier eller nekrologer, som de også kaldes, er forfattet af pastor Johann Ryde, der var præst i Vonsild, Tyrstrup herred, 1659-1707. Han har indskrevet dem i kirkebogen, og alle afdøde sognebørn, uanset om rig eller fattig, har her fået deres skudsmål med på vejen til det hinsidige – en enestående kulturhistorisk kilde, hvis udgivelse er nært forestående.⁴ En anden og endnu større samling findes i Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld, hvor der er opbevaret nekrologer over afdøde brødre og søstre fra menighedens grundlæggelse i 1773 til vore dage. I denne forbindelse kan endvidere nævnes, at kirkebøgerne i de sogne, der hørte under Slesvig stift, fra 1763 bringer dødstilførsler, som ofte kan fylde halve eller hele tætskrevne sider med personalhistoriske oplysninger.

Spredt i de sønderjyske præste- og privatarkiver findes testamonier eller nekrologer, bl.a. opbevares i Møgeltønder præstearkiv et lille oktavhæfte med 12 levnedsløb fra tiden 1733 til 1752.⁵ Disse levnedsløb vedrører med en enkelt undtagelse fremtrædende personer inden for sognet eller deres familiemedlemmer, men selv ved denne ensidighed i udvælgelsen er de dog en ikke uvæsentlig kilde til belysning af forskellige sider af sognets historie i 1700-tallet. De skal ikke her primært ses i denne sammenhæng, men et enkelt testamonium vil blive fremdraget som et eksempel på form og indhold, og i fortsættelse heraf vil dets oplysninger blive sammenholdt med, hvad der i øvrigt vides om

den afdøde: Hans Joachim (eller Jochum) Bornholtz, der var født i Ribe 1696, og som efter et omskifteligt levned var landet som organist og sogne­degn i Møgel­tønder. Han døde her d. 31. maj 1736 og be­gravedes d. 7. juni. Ved denne lejlighed oplæstes følgende:

Personalia over sal. H. J. Bornholtz

Belangende dend ærlig velagt­bare vellfor­nemme og vell­viise mand nu sal. hos Gud Hans Joachim Bornholtzes ærlige herkomst og oprindelse, christelige lifs og levnets fremdragelse og salig afsked og fraskillelse da er hand fød i Ribe ao. 1696 d. 18. dec. af meget vellfor­nemme forældre. Hans fader var den vellagt­bare vellfor­nemme og vellviise mand Christian Friederich Borenholtz vellfortiente organist i Ribe, hans moder dend hæderbaarne Gud- og dyd­elskende matrone Karen Bornholtzes, som for rum tiid siden salige nu i Herren hensovede. Der nu denne sal. mands kiere forældre med denne deris unge søn var bleven vel­signet, haver de først og for alt Herren deris Gud hannem igien opofret og hafft høyeste omsorg hannem ved vand­baddet udi ordet at lade igienfødes og indlives udi sin frelser Christo Jesu til det rette lifs begyndelse udi Gud, og som hand udi Christo er bleven indpodet, haver hand og udi hannem bekommet krafft sin Christendom udi alt sit lev­nits forhold klarligen at lade fremtee og kiende, effter­som hand tiltog udi alder saa og merckeligen fremvoxe udi naade og hos Gud og ynde hos alle hannem saae og kiendte. Hans kiere forældre haver siden med største omsorg og fliid effter hans alders maade udi Guds sande frygt og christendoms fundamenter ladet hannem optugte, hvilcket er skeet baade hiemme i huuset saa og ved offentlig skolegang uden huuset, da hand i læsen, skriven og regnen er bleven vel underviist og forfremmet. Men der hans kiere herr fader fornom, at hand af Gud og naturen var med et got og færdige nemme begavet, og hand self havde

megen lyst til musiqven, haver hand baade self og ved andre med største fliid ladet hannem derudi informere, hvorudi hand og blev meget perfectioneret, og forblev saa hiemme hos sine kiere forældre, indtil hand blev begieret af sin hr. grosvatter, som da var capell-mester ved hertzogen af Glycksborg for at hielpe hannem i hans svaghestiid at dirigere musiqven, hvor hand og nogle aarstiid forblev, og var der meget æret, elsket og afholdet. Dereffter blev hand tilsinds at forsøge sin lykke ved krigsvæsenet, hvorved hand nogle aar forblev, og forhvervede sig sine forresatte officerers godhed og yndest. Anno 1719 blev hand af det naadigste herskab her ved stædet kaldet til at være organist og sogne degn for Møgeltønder meenighed, hvilcken tieniste hand og med ære og berømmelse indtil sin dødsdag har forestaaet. Imidlertiid er hand effter Guds forsiun, eget hiertis tilgenegelse sampt gode moders og venners raad kommen i ægteskab med dend da ærbaarne Gud og dydelskende pige Engeborg Hansdatter og stod deris brøllup her i Møgeltønder Anno 1722 i høyanseelige og fornemme venners glædelige overværelse. Med denne sin kiereste hustrue haver hand levet indtil sin dødedag i saa christelig og kierlig et ægteskab, i saa yndig og fornøyelig omgiengelse, saa at hans fraskillelse ved døden er nu hende dismeere smertelig som hans levnet med hende vaar tilforn ynkelig og behagelig. Trøstens Gud ved sit ord og aand forleene hende overflødig trøst og huusvalelse, at hun med taalmodighed maae overvinde den hende af Gud tilskikkede bedrøvelse og i alt dette skikke sig effter Guds faderlige villie. Hvad hans christendom vedkommer, da haver hand inderligen og af hiertet frygtet og elsket Gud og hans hellige ord, haver flitteligen og altiid med største andagt holt sig til det hellige Christi legemets og blods sacramente, som skeede sidste gang paa hellig trefoldigheds søndag. Udi sit huus haver hand iligemaade forholt sig som en ret og sand christen, saa at hand ikke allene med sin kiereste

hustrue haver levet meget venlig og kierlig, men haver endogsaa baade imod hans egne saavell som hans elskelige hustrues slegt og venner ladet see sit trofaste venskab, og haver æret og gierne tient enhver af dennem. Med hans ligemænd haver hand omgaaet med ald venlighed, fornuf-tighed, troskab og oprigtighed, saa hand af alle var meget yndet og elsket. Den salige mands sygdom og endeligt an-gaaende, da har hand udi nogen tiid klaget over styngne un-der brystet, hvormed hand har striidet oven sengen, indtil forleden løverdag 8te dage effter at hand havde været udi skriftestolen, da sygdommen natten derpaa saa heftig an-greb hannem, at hand anden dagen ikke med andre Guds børn i kircken kunde nyde det høyværdige alterens sacra-mente, mens blev dermed betient paa sengen. Imidlertiid haver hans elskelige kiereste været over denne sin hulde mands svaghed meget bekymret, og ald kierligheds tieneste hannem beviist og baaret allerstørste omsorg til hans liif og helbredelse, lod hente adskillige medicamenter fra Tønder, som hannem bleve meddeelte, men gjorde dog ingen virck-ning, thi ingen urte er saa sterck, at dend kand fordrive dødsens værck. Imedens sygdommen varede, har den salige mand, som altiid tilforn, trøstet sig af Guds hellige ord, og nu i sæhr ved den naade, hand paa den hellige trefoldig-heds søndag ved sin frelseres Jesu hellige legemis og blods deelagtighed var forsikret om og ellers skriffens dyrvær-dige sprog, som hand i forrige sygdomme havde funden stor trøst og husvalselse udi, trøstede da ogsaa sin høy-bedrøvede kiereste og bad hende, at hun vilde være tilfreds og glæde sig ved deris glædelige samling hos Gud i himme-len, tog saa trøstelig og kierlig afskeed med sin kiereste hustrue, sagde hende tusinde tak for hver . . . tiime, hand havde levet med hende, og nydt hendis behagelig om-giengelse, tog og afskeed med hosværende venner, takkendis dem for ald kierligheds beviisning, samt ære, trofasthed og medlidenhed, lagde saa hen i gudelig beredelse og trøstig

taalmodighed, forventendis vor herres Jesu naadige tillkommelse ved en mild forløsning, og er hand i saadan troe og trøst og fulde forsikring om en glædelig opstandelse sødeligen i Herren hensovet i fornemme venners nærværelse forleeden torsdag som var d. 31 may klokken 9. formiddag, effter at hand havde levet i denne verden [39] aar.

Dette testamonium er – som de andre i samlingen – skrevet i tidens svulstige stil med lange, snørklede sætninger. Man får det indtryk, at Bornholtz har været en begavet musiker, der ganske vist har prøvet lidt af hvert i denne verden, men som dernæst var faldet til ro i sin ikke alt for lukrative stilling som organist og sognedegn i Møgeltønder. Af reelle oplysninger indeholder testamoniet afdødes fulde navn, hans fødselsdag og fødested, samt forældrenes navne. Han angives at være født i Ribe d. 18. december 1696, men i Ribes kirkebøger mangler denne oplysning,⁶ og det er derfor nærliggende at formode, at han er født, før forældrene, organist ved Skt. Kathrine kirke Christian Friedrich og hustru Karen Bornholtz, er tilflyttet Ribe. Måske kan han være født i det lille lyksborgske hertugdømme, hvor bedstefaderen ifølge testamoniets oplysninger var hofkapelmester. Denne sidste stillingsbetegnelse må nok anses for at være en overdrivelse, idet der ikke i Lyksborg-arkivet⁷ er fundet spor af, at der skulle have været et hofkapel dér. Derimod omtales blandt hofpersonalet en unavngiven organist, og mon det ikke er ham, der henvises til? Hans Joachim Bornholtz uddannedes som musiker og assisterede og vikarierede derefter hos bedstefaderen, inden han nogle år i den store nordiske krigs tid forsøgte sin lykke inden for militæret. Men 1719 ansættes han så af herskabet på Schackenborg som organist og degn i Møgeltønder, og et par år senere, 1722, giftede han sig med en pige fra sognet, Ingeborg Hansdatter. Denne vielse har dog ikke kunnet verificeres, idet vielsesregistret mangler for

dette år. Ifølge testamoniet har han derefter levet et forbilligt kristeligt liv, afholdt og værdsat af alle, både sognebørn og kolleger.

Undersøger vi imidlertid ved hjælp af andre kilder hans forhold lidt nærmere, mister glorien noget af glansen. Fra i hvert fald 1726 var han i et ikke videre pynteligt modsætningsforhold til sin nærmeste foresatte, sognepræsten, og kort tid efter også til en stor del af sognet. Ifølge en indberetning af 11. juni 1727 fra sognepræst Johan Henningsen til biskop Laurids Thura i Ribe havde Bornholtz 1726 mellem nytår og fastelavn optrådt på en højst uheldig og for en degn uværdig måde. Han havde en søndag ladet »en flint bortspille« i kroen, dvs. han havde bortloddet en flintebøsse. Om formiddagen den pågældende søndag havde han, da han iførte præsten messekjolen foran alteret, spurgt, om præstens søn måtte være med til at spille om hans flint. Dette afviste præsten imidlertid og spurgte Bornholtz, »om han var sindet at lade sligt i dag forrette, og da jeg fornåm af hannem, at det skulle ske, beføl jeg hannem på mit embedes vegne, at han skulle lade af fra sådan hans onde forsæt og lade det blive, såfremt han ikke derfor ville tilføje sig ulejlighed og ulempe«. Denne formaning hjalp dog ikke, og præsten fik det svar, »at det skulle endda ske, hvilket han med en stor ed, den Onde skulle tage hannem, det Gud i nåde afværge, for Herrens alter bekræftede og tillige med hans næve slog på alteret«. Han gik så senere vred og med knurren og murren op til orglet. Trods en ny formaning efter prædikenen om, at flinten ikke måtte bortspilles en søndag »til Guds navns og sabbatens vanhelligelse« gennemførte Bornholtz dog sit forehavende. Selv om Johan Henningsen ikke var pietist, men tværtimod på en for ham lidet flatterende måde havde søgt at skade den fremspirende pietisme i sognet og endog derfor havde måttet gøre offentlig afbigt over for Enevold Ewald, så søgte han dog bestemmelserne vedrørende søndagens hellighol-

delse strikte overholdt, således som forordnet i Danske Lovs 6. bog, kap. 3. Sagen er i sig selv vel næppe synderligt mere belastende for Bornholtz end for præsten, som også havde ord for at være en stridens mand.⁸ Men der kom andre klager over Bornholtz. Fem af de store gårdmænd Ved Åen er 1729 utilfredse med degnen og hans substituents undervisning og har ansøgt herskabet på Schackenborg om at få tilladelse til at lade deres børn undervise hos en skolemester i det nærliggende Rudbøl. Børnene har i rum tid ikke lært det allerringeste, men endog glemt det, som de i forvejen vidste, hævder de fem bønder. De fik derfor med sognepræstens anbefaling herskabets tilladelse til på egen bekostning at lade deres børn undervise af en dygtig lærer. Samtidig indløb der klage til biskop Thura fra Bornholtz over, at en mand ved navn Jens Richertsen til hans skade gav undervisning i Møgeltønder for to eller tre mænds børn, omendskønt disse ifølge Bornholtz aldeles ingen anledning havde til at besvære sig over degnen og hans substituents, Christen Petersen Osterns undervisning. Degnen er selv mødt op i Ribe sammen med substitutten, for at biskoppen kan undersøge hans duelighed, og meddeler, at skulle det vise sig, at prøven ikke falder ud til biskoppens tilfredshed, ville han gerne bede om dennes hjælp til at finde frem til en ny og bedre. I øvrigt oplyser Bornholtz, at de øvrige bønder støtter ham, men dette synes kun at være en halv sandhed, for endnu hen på efteråret 1729 er der uro i sognet om Bornholtz' embedsførelse. I en skrivelse til biskoppen, dateret den 25. oktober 1729, fra inspektør på Schackenborg J. Matthiæ, tages klagerne mod Bornholtz op igen og uddybes yderligere. For det første nævnes den føromtalte sag om overtrædelse af helligdagslovgivningen, men dernæst klages over, at degnen trods advarsler og irettesættelser har græsset sine kreaturer på kirkegården. Indberetningen til biskoppen suppleres yderligere med oplysningerne om, at degnen opholder sig meget på kroen, at

han har en skadelig indflydelse på substitutten, og at de begge ofte møder berusede i skolen. Det tilrådes, at degnen suspenderes et halvt år for at se, om han kan bringes til besindelse. Om suspensionen er gennemført får stå hen, men så meget turde være klart, at degnens moralske habitus efter tidens målestok ikke har været allerbedst, og at han er kommet i et modsætningsforhold til i hvert fald betydelige og betydningsfulde dele af befolkningen.⁹ Dette modsætningsforhold har sikkert været medvirkende til, at beboerne i Bønderby, Kannikhus, Stokkebro og Nørretoft 1732 for egen regning opførte et skolehus i Bønderby og ansatte en skoleholder, medens det er tvivlsomt, om der i 1734 opførtes et skolehus i Toghale.¹⁰

Uro og utilfredshed med degnen og skolevæsenets tilstand i sognet har der i hvert fald været, men den, der har forfattet Bornholtz' testamonium, hvem det så end måtte være – den pietistiske præst Godske Møller,¹¹ der havde efterfulgt Johan Henningsen 1730, eller Bornholtz' substitut – har set gennem fingrene med hans menneskelige svagheder. Testamoniet giver nogle, og formentlig korrekte, oplysninger, der ikke kan findes andetsteds, men sammenholdt med andre kilder, der ikke er udtømt her, viser det, at det, såvel som andre testamonier, må behandles med varsomhed.

NOTER:

1. Kirkeleksikon for Norden III, s. 56f.
2. Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 1943, s. 18ff.
3. Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede, bd. I, s. 59.
4. LA Åb, Vonsild PræArk.
5. LA Åb, Møgeltønder PræArk H 1733-52 Personalialia.
6. Venligst meddelt af arkivar Henning Paulsen, Viborg.
7. RA, Lyksborgarkivet. Forskellige regnskaber, hofreglementer m.v. er gennemset (nr. 50, 59, 81 og 90).
8. Se Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, s. 95.

9. Ang. stridighederne med H. J. Bornholtz se: LA Åb, Ribe bispearkiv. Indkomne breve, Møgeltønder hrd. 1583-1778.
10. RA Danske Kancelli. Kommissionen 1737 ang. skolevæsenet på landet i Danmark og Norge, pakken [1735] – 37. Det kgl. kommissorium med bilag. Indberetn. fra sognepr. G. Møller 9.5.1737 og G. Japsen: Det dansk-sprogede skolevæsen i Sønderjylland, 1968, s. 189 og 412.
11. Sjy Arb. 1953, s. 45.

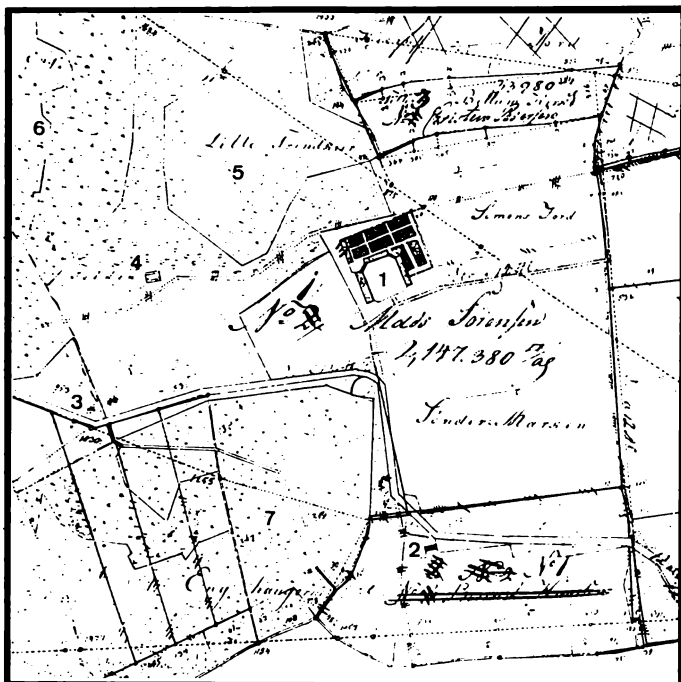
En fårefold

Af *Knud Jensen*

I matrikelarkivet i København opbevares et »Copie« kort over Hannevanggårds jorder i Billum sogn, Vester Horne herred. Det er tegnet i 1817 af premierløjtnant C. G. Schmidt. Da det er omtalt som kopikort, må det være tegnet på grundlag af et endnu ældre kort, som ikke eksisterer mere. Kortet er forsynet med målestok i alen, med orienteringspil og med signaturer for kær, eng, lynghede m.m. Agerjorden er benævnt »Sønder Marken«, »Øster Marken« og »Simons Jord«. Omtrent midt på kortet ligger Hannevanggård, en trelænget ejendom med have mod nord og øst. Gården er anført med Mads Sørensen som ejer. Syd for gården, på grænsen mellem hede og agerland, er der indtegnet et lille hus. Her står navnet Bennet Hansen, men det er senere streget over. Andre bebyggelser findes ikke på kortet. Nordvest og sydvest for Hannevanggård findes signaturer for eng- og kærrområder, der benævnes »Trindkier Eng«, »Lille Trindkier« og »Enghaugerne«. Hele det store vestlige område på kortet er lynghede, og det er benævnt som »Vester Heden«. På kortet er indtegnet en vej, der fra Hannevanggård tager retning mod vest. Den er betegnet som »Vei til Jegum«. Ca. 500 alen vest for Hannevanggård har vejen et knæk, og dér passerer den hen over et vandløb, der går i nordlig retning, ind på »Kierup Byes Jorder«.

Men det mest interessante ved dette kort er nok en lille rektangulær signatur med dobbelte linjer, der er indtegnet i et hedeareal vest for Hannevanggård, ca. 300 alen fra gården, og ved denne signatur er skrevet ordet »Folden«. Tæt ved fører en markvej fra gården ud i heden vestpå.

Hvad er det for en indretning? Et hus kan det ikke være, for husene på samme kort er tegnet på anden måde. Det er

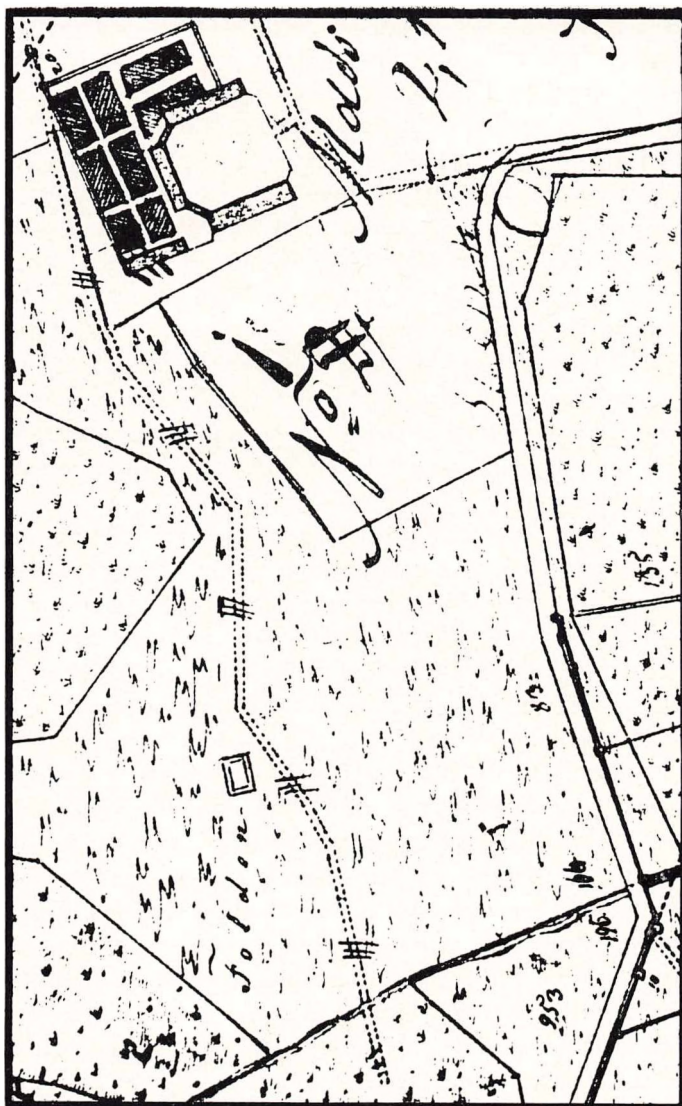

Udsnit af Hannevang-kortet 1817. De trykte tal angiver steder, der har særlig interesse: 1. Hannevangsgård. 2. Bennet Hansens hus. 3. Jægumvejen med knæk'et, hvor vandløbet passerer under vejen. 4. Fårefolden. 5. Lille Trindkjær. 6. Trindkjær Eng. 7. Enghaugerne.

sikkert en fårefold! Nærmere undersøgelser viser, at sådanne ikke var ualmindelige i Vestjylland i sidste halvdel af forrige århundrede.

I sin bog om Outrup sogn skriver H. K. Kristensen under omtalen af Bahlgård, at Jens Sørensen, der havde gården fra 1836 til 1863, plejede at have ca. 150 fremmede får i græs om sommeren. Det gav megen gødning til gårdens mark, idet fårene om middagen og om natten blev drevet ind i en fold på gårdspladsen.¹ Bahlgård lå ligesom Hannevangsgård ret ensomt ved store hedearealer.

I midten af forrige århundrede enedes bønderne i Toft-

Forstørret udsnit af kortet. Folden ligger i et areal, der har signatur for lynchede. Områderne over og under dette areal har signatur for kær, eng («grønner»). Bemærk Hannevanggårds tre længer med forbindelsesmure og den ret store have med dige om.

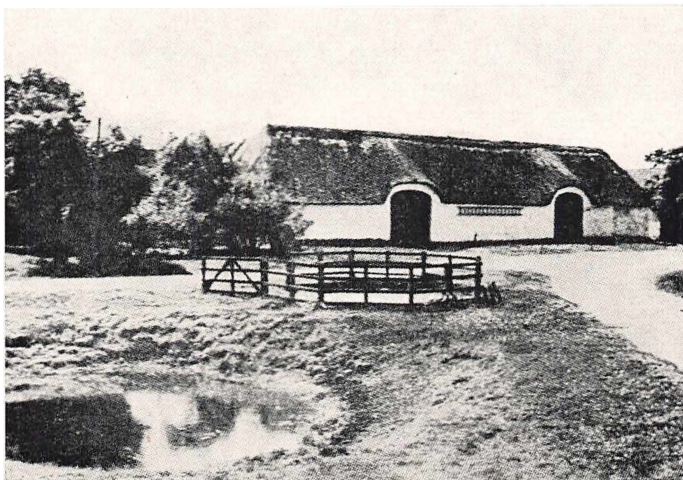
næs, Alslev sogn, Skads herred, om at holde en byhyrde. Om foråret drev han fårene ud på heden. Hver middag og aften blev dyrene indelukket i en stor fårefold, der var opført i nærheden af Folbjerg, sognets højeste punkt. Hyrden søgte så hjem til byen, hvor han fik kosten skiftevis hos gårdmændene. Ved efterårstide blev byhyrden afskediget, og gødningen (fra fårefolden) blev solgt ved grandestævnet. De høje diger fra fårefolden var endnu synlige i 1920.²

Disse to fårefolde var begge fra Varde-egnen og ikke længere fra Hannevang, end at traditionen stort set må have været den samme dér. I det ene tilfælde (Toftnæs) nævnes det, at folden var omgivet af høje diger, men i øvrigt nævnes der intet om form, indretning og størrelse. Der findes imidlertid mere detaljerede oplysninger om fårefolde fra andre egne.

Omkring 1865 lå der en mægtig fårefold, fælles for de fire Rabækgårde ved Tarm, ude på heden. Denne fold var i firkant med en ca. 3 alen høj mur af hedetørv og en dør for, men der var intet tag over. Den kunne rumme et par hundrede får. Man havde i ældre tid haft en gammel mand til at passe fårene dér. Resterne af folden kunne endnu ses i 1930-erne.³

I slutningen af 1920-erne fortalte ældre folk lærer John Kvist, at der har ligget en stor, rektangulær fårefold på de østlige områder af Skødegårds jorder i Bække sogn. Ethvert spor af denne fold var dengang forsvundet.

Derimod var der omkring 1930 endnu tydelige spor i terrænet ca. 1 km sydøst for Kragelund by i Bække sogn efter et anlæg, der tilsyneladende har været en fårefold. Anlægget lå tæt ved Kragelund mose. Det var firkantet, nærmest kvadratisk, vel ca. 30 meter langt og omgivet af en ca. 1 meter høj jordvold. Der var en åbning i volden i det nordvestre hjørne. På det tidspunkt var der ikke mere nogen dér på egnen, der vidste, hvad anlægget havde været brugt til.⁴

Markmandsfold ved gadekæret på bypladsen i Hillerup, Farup sogn. Heri indsattes de udenbys kreaturer, der blev fundet på byens marskenge. (Foto: Nationalmuseet).

Om kreaturfolde i almindelighed og fårefolde i særdeleshed giver Kai Uldall gode oplysninger.⁵ Han fortæller følgende: »I udmarkerne forekommer gamle digefolde, hvori kreaturerne indsattes om natten, undertiden også i midt-dagsstunden. Der fandtes dels større folde til større kreaturer (studefolde), og disses diger var meget ofte cirkelrunde, dels *fårefolde*. To studefolde nordvest for Hjortlund ved Filskov (Nørvang herred) har indre diameter af godt 20 meter, mens det sammensunkne dige nu er 3,5 meter bredt i bunden og 1 meter højt. En ligeledes rund fold på Lønborggårds hede syd for Vostrup (Nørre Horne herred) målte indvendig 18 meter. En anden ved Ilskov (Hammerum herred) 13 meter inden for det nu 3,75 meter brede og 0,80 meter høje dige. I nærheden deraf er nedpløjet to fir-sidede, noget større studefolde. – Af hensyn til de store studedrifter sønderud var store folde undertiden lagt ved

bedestederne på de gamle stude- eller okseveje. – *Fårefoldene* er mindre og kan være runde; firsidet form synes dog at have været almindeligst. En rund fårefold ved Viumgård (Rind sogn, Hammerum herred) havde 10 meter i indre diameter og et nu 4 meter bredt og 1 meter højt dige. En firsidet ved Kræmmertose (Skærlund sogn, Nørvang herred) målte $9,5 \times 8,5$ meter indvendig, og diget var 3 meter bredt og 1 meter højt. En anden firsidet ved Sønder Ås (Sunds sogn, Hammerum herred) målte indvendig $4,5 \times 2$ meter, og en tredje ved Nørre Bork Østerby (Nørre Horne herred) havde samme mål. – Til foldene, navnlig fårefoldene, udkrævedes en absolut tør grund, hvorfor bunden, især i små folde, ofte er hævet ret stærkt over det omgivende terræn og har fald mod indgangen. De små folde kunne være forsynede med primitivt tag og kaldtes derfor ofte fårehuse. – Interimistiske folde til isolering af kreaturer under kvægsyge omtales ofte som afsidesliggende. – Endvidere indrettedes hist og her læhuse, svinestier eller folde i skovene til svin, der gik på olden. Svinefolde var ofte brolagte. – Foruden disse i overdrev eller udmark beliggende folde byggedes folde i eller ved landsbyerne til optagne eller bissende kreaturer. Ofte lå de midt i landsbyen«. ⁶

Kai Uldall oplyser, at fårefoldene oftest var firsidede, og de mål, han opgiver, viser, at foldene var rektangulære i grundarealet. Det er nok en fårefold af den type, der i 1817 fandtes på Hannevang hede. De dobbelt optrukne linjer på tegningen skal sikkert antyde diget, der omgav folden, formentlig et dige, der var stablet op af lyngtørv. Ved anvendelse af målestokken på kortet kan det konstateres, at folden i Hannevang har været ca. 17×22 alen i ydre mål. Når digernes areal trækkes fra, giver det en indre grundflade på ca. 65 m^2 . Der må således have været god plads til ca. 100 får i folden. I øvrigt var den tids hedefår mindre end de fåreracer, man holder nu om dage.

*F. Vermehren: Fårehyrde på Heden. 1855.
(Statens Museum for Kunst).*

Om fårehold og -folde skriver Ole Højrup bl.a.: »Havde gården et stort hedeareal med mange »grønner«, det vil sige pletter, hvor der stod vand om vinteren, og som derfor var græsbevoksede, så var der betingelser for et stort fårehold. Endnu kan man hist og her støde på en lav ringvold i lyngen med frodigt græs bag volden. Her står man over for en af de folde, hvor fårene blev lukket ind om natten. Som regel lå folden nær agerjordens yderkant, således at man var fri for at drive fåreflokken ind mellem de dyrkede afgrøder, og i folden samledes der gødning, som var let at få kørt til de yderste marker, som det godt kunne knibe at få gødet hjemme fra gården«. ⁷

Netop sådan var forholdene i Hannevang. Kortet viser, at folden ligger ret tæt ved gårdens yderste agerjord, og at den samtidig er placeret i nærheden af flere »grønner«, nemlig »Lille Trindkier«, »Trindkier Eng« og »Enghaugerne«. Desuden havde gården ret store hedearealer som bagland.

I januar 1975 besøgte jeg Hannevanggård. Den førnævnte vej, der i øvrigt af beboerne kaldes Jegum Kirkevej, findes endnu som markvej, og vandløbet, der kaldes Bådsø Bæk, passerer stadig under vejen ved det nævnte knæk. Ud fra dette fikspunkt kunne jeg nogenlunde fastslå, hvor folden har været. Det er et forholdsvis højt sted i terrænet, der nu er helt under kultur, og der findes ingen som helst spor efter en fårefold. Beboerne på gården, hvis slægt har ejet denne i et par generationer, kender heller intet til en sådan. Men allerede det første geodætiske målebordsblad fra 1870 viser også, at det område, hvor folden lå, da var agerjord!

Det areal, hvor fårefolden er anbragt i 1817, tilhører Hannevanggård, der i 1787 ejedes af Peder Sterm. Han var af herremandsslægt og var en broder til Thøger Reenberg Sterm, Søviggård, der før den tid blandt meget andet gods havde ejet Hannevanggård, som han lod nyopføre og »indrette for en honnet Familie, alt sammen af Bindingsværk og Tavelmur«. ⁸ Det er nok denne gård, der vises på kortet fra 1817. Gårdens anlæg med skrå forbindelsesmure mellem længerne og den store have virker »honnet«! Peder Sterm døde i 1800, og i 1816 døde hans hustru, Anne Marie Biørn, »Eier af Hannevanggaard«. Det var sikkert ganske kort tid derefter, at Mads Sørensen overtog gården; han havde den i hvert fald i 1820. Han var gårdmandssøn, født 1788 i Kærup. Med ham gik Hannevanggård over til almindelige bønder.

Hvem af gårdens ejere der har anlagt folden, har jeg ikke kunnet fastslå.

Som nævnt tidligere, er der ved huset syd for Hannevanggård skrevet navnet Bennet Hansen. Denne mand er født 1763 i Billum, og han boede i 1801 i Hannevang og var »Boels Mand med noget Jord«, dvs., han var ikke »jordløs« husmand, men stedet kunne næppe ernære ham, for da han døde i 1845 i Hannevang, var han almisselem.

Hans plejedatter blev i 1827 gift med Peder Lauridsen fra He sogn, og dette yngre par boede hos Bennet Hansen indtil omkring 1841. I 1831 fødtes her deres søn Bennet Pedersen. Fra 1847 og til sin død i 1876 boede Peder Lauridsen på Janderup hede. Han kaldtes »Pe Pewer«, fordi han gik rundt og solgte krydderier. Huset, han boede i, var ringe, og han var en fattig mand, der af og til fik hjælp af fattigvæsenet. Traditionen siger, at han – men vistnok mest hans søn, Bennet Pedersen – passede får for gårdmændene i Janderup, og at disse får blev lukket ind i en fold, opført af lyngtørv. Denne fold skal have ligget umiddelbart syd for den nuværende ejendom, matr. 11-L af Janderup. Den kan ikke mere erkendes i terrænet, men i begyndelsen af dette århundrede var jorden særlig frugtbar på dette sted. Som betaling for sin vogttertjeneste skal Bennet Pedersen have haft ret til at udnytte den gødning, som fårene lagde i folden.⁹

Mon det ikke kan tænkes, at den gamle Bennet Hansen har passet fårefolden i Hannevang. Som nævnt under beskrivelsen af folden i Rabæk var det somme tider ældre mænd, der var fårehyrder, og Vermehrens kendte maleri af en fårehyrde på heden viser jo netop en ældre mand. Desuden kunne Bennet Pedersens senere virksomhed som fårehyrde på Janderup hede vel tyde på, at han havde erfaring i et sådant arbejde, og han havde jo netop tilbragt sin barndom hos den gamle Bennet i Hannevang!

Men hvorom alting er, hermed er der fundet ret klare vidnesbyrd om, at der var en fårefold på Hannevang hede så tidligt som i 1817. Dette eksempel viser igen, hvilke kulturhistoriske skatte, der findes i de gamle matrikelkort.

NOTER:

1. H. K. Kristensen: »Ovtrup Sogn i Vester Horne Herred«, Varde 1933-35, s. 356.
2. H. P. H. Novrup: »Alslev Sogn«, i »Fra Ribe Amt« 1920, s. 222.

3. H. P. Hansen: »Hyrdeliv paa Heden«, 1941, s. 71. (Rabækgårdene ligger i Ådum sogn).
4. Meddelt i januar 1975 af pens. lærer, forfatteren John Kvist, Egtved. Se også August F. Schmidt: »Byhyrder«, Kbh. 1928, s. 24.
5. Kai Uldall: »Dansehøj, Pinsebod og Gildesvold« i »Fortid og Nutid«, bind 8, 1929-30, s. 141f.
6. Det er sådanne byfolde – markmandsfolde – til fremmede husdyr, der nævnes alle steder i Danske Vider og Vedtægter. I viden for Helsingør (1715) bestemmes det, at byens folde skal være 6 favne i bredden og 6 favne i længden, at de skal opsættes af »grå kampesten«, og at der skal være et led med »lås og nøgel«. – En markmandsfold af træ kendes fra Hillerup by, Farup sogn. Heri indsatte markmanden udenbys kreaturer. – I »Ovtrup Sogn«, s. 238, nævner H. K. Kristensen, at der tæt syd for krydset mellem Bækhus- og Lundtangevejen var et sted, som kaldtes »æ foerløj« (fårelejet). H. K. antager, at der har været en *fårefold* på dette sted.
7. Ole Højrup: »Landbrug i Vestjylland for 100 år siden«, i Den Vest- og Sønderjydske Kreditforenings jubilæumsskrift, Ringkøbing 1960, s. 81f.
8. H. K. Kristensen: »Ovtrup Sogn i Vester Horne Herred«, s. 220f.
9. Meddelt omkr. 1960 af Marie Jensen, f. 30. nov. 1899 i Janderup sogn.

Vorbassedrengene

Af *John Kvist*

Hvem og hvad var Vorbassedrengene? Dette spørgsmål vil der i det følgende blive gjort forsøg på at besvare, dels ud fra lidet fyldestgørende oplysninger indsamlet på åstedet og dels ud fra fund af oldsager indkøbt af museet på Koldinghus, udgravet og solgt af Vorbassedrengene, og endelig fra meget oplysende meddelelser fra Nationalmuseet, visende en hård kamp med Vorbassedrengene.

Ved indsamling af stof til en bog om Bække sogn først i 1920-erne stødte man, når det gjaldt oldtiden, stadig på navnet Vorbassedrengene, der fik skyld for at have udgravet en masse høje og udtaget oldsagerne. Deres gravemetode kunne man endnu se i de få bevarede højrester som et dybt nedgravet hul i toppen af højen.

Det første og eneste personlige møde med en af Vorbassedrengene fik undertegnede efter aftale med en historieinteresseret mand, gdr. Hans E. Andersen, »Hedelykke« i Kragelund, Bække sogn. Han havde da en af Vorbassedrengene, Søren Kjær, som daglejer. Vi fulgtes alle tre ad ud for at undersøge en meget lav højtomt. Søren Kjær tog sin skovl, målte højens bredde fra øst til vest og halvvejs tilbage til midten, gravede hurtigt ned gennem højfylden og kom straks ned i et meget hårdt allag. Det eneste fund var et spidst tilhugget flintstykke, vel et bor. Da jeg forundrede mig over den sikkerhed og hurtighed, hvormed han fandt graven, sagde han: »Jo, jeg har været med til at udgrave 600 høje!«, og han tilføjede, at de andre gravende i Vorbasse havde udgravet mange, mange flere.

Det er siden hen lykkedes at finde navnene på hovedmændene for Vorbassedrengene og en del bipersoner. Ud

fra disse navne har Nationalmuseet kunnet give mere fyldestgørende oplysninger om deres færd.

Til omkring 1900 boede der i den lille landsby Gilbjerg i Hejnsvig sogn en mand, Niels Nielsen, kaldet Niels Gilbjerg, der blev særlig kendt, fordi han opnåede den høje alder af 107 år. Han begyndte så småt at grave i de nærliggende høje. Hans to sønner, Jens og Niels, delte fødegården. Jens Nielsens søn, Kristian, og hans svoger, Jeppe Enemark, der boede nærved, skal efter sigende have udgravet flere hundrede høje. Niels Nielsen skal også have været med til at grave, men det blev hans søn, Niels Knudsen Nielsen (der sammen med sine søskende antog navnet Arentoft), som blev den absolutte hovedmand for de gravende. Søren Kjær fra Slauggaards mark og Anders Pedersen i Lille Almstok, Vorbasse sogn, har selv foretaget mange »undersøgelser« af høje.

Gravearbejdet foregik mest om vinteren, og da lejedes en række tjenestekarle som hjælpere, særlig fra nærmeste omegn, men også så fjernt som fra Egtved og Jordrup sogne.

Mens det er lykkedes at finde navnene på de betydeligste af Vorbassedrengene, er det ikke lykkedes at klargøre, hvor langt omkring de har færdedes, eller hvad de har fundet på deres færd, der efter sigende skal have strakt sig over store dele af Jylland. I et opråb fra Nationalmuseet i 1892 skrives, at der var foretaget store højplyndringer på strækningen mellem Lunderskov over Bramming til Esbjerg og ligeledes ved Nr. Snede, hvor gravhøjene samlede sig særlig tæt om Hærvejen. Der er ikke noget, der tyder på, at Vorbassedrengene har været med dér. I det følgende afsnit er nævnt otte sogne, hvorfra der er indbragt oldsager til Koldingmuseet. Efter Søren Kjærs udsagn er der udgravet mindst 1200 høje. I de otte nævnte sogne blev der af Nationalmuseet 1906-08 optegnet og nummereret følgende: Veerst 60 høje eller højtømter, Bække 140, Lindknud 205, Randbøl 288, Vorbasse 257, Hejnsvig 230, Grindsted 104, Egt-

ved 262, i alt 1546. Da ikke alle disse høje er udgravet af Vorbassedrengene, kan det skønnes, at de har været i andre egne, men hvor? Selv var de yderst tavse med, hvor de færdedes og med, hvad de havde fundet. Det forblev nærmest i mørke, ligeledes hvor de solgte det fundne, undtagen det, der kom til Koldinghus eller afleveredes til Nationalmuseet. Desuden solgtes til opkøbere. Der fortælles, at de fineste og dyreste fund solgtes til liebhavere også syd for grænsen.

Der var store penge at tjene på oldsager. Det dyreste stykke, en flintdolk, solgtes til museet på Koldinghus for 104 kr. I nutidspriser vel 100 gange dyrere.

Hvornår de store gravninger begyndte her er ikke klart, men de kulminerede i årene 1895 og 1896 og var på det nærmeste ophørt o. 1900; efter stedlige folks udsagn graves der dog lidt 1906-07.

Vorbassedrengene betegnes ofte som gravrøvere. Det var dengang en lidt for hård betegnelse, da der ikke var nogen lov, der forbød at grave i de jordfaste oldtidsminder. En fuldstændig fredning kom først i 1937. Selvfølgelig skulle de have jordejerens tilladelse. Hovedmanden købte engang retten til at udgrave en snes høje for en pris fra 50 øre til 2 kr. pr. høj. Ejerne ønskede som regel at få højene fjernet, da de lå i vejen for dyrkingen. Stenene i højene tilfaldt ejeren og kunne give en gevinst. Tillige blev der lovet ejeren halvdelen af de eventuelt fundne oldsager. De gravende blev beskyldt for, at de medtog værdiløse oldsager fra tidligere gravninger og gav disse til jordejerne, mens de selv beholdt de værdifulde fund.

I »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« 1897 skrives: »Det konstateredes i 1896, at der i den nærmeste omegn om Vorbasse nylig var blevet tømt 200 høje. Alene en enkelt udgraver havde til et bestemt salgssted leveret oldsager for 600-700 kr. I selve Vorbasse sogn var der i august 1896 endnu levnet 7 høje. I maj 1897 viste disse sig at være opbrudte«. Efter oplysning fra Nationalmuseet fik

hovedmanden i 1898 en bøde på 20 kr. for at have udgravet fire fredlyste høje i Rankenbjerg, Vorbasse sogn.

Mange mennesker var dengang imod gravning i højene, men Vorbassedrengene mente, at de var i deres fulde ret til at grave. Der var nok dem, der syntes, at de virkede noget hårdkogte, men som mennesker og borgere var de som andre. Indtil midten af 1800-tallet var der i Vorbasse sogn ret mange mænd, der – vel i arv fra det berømmelige marked – drak tæt og sloges bravt. Ja, der var dem, der mente, at en markedsdag uden masser af brændevin og et eller flere gevaldige slagsmål var en spildt dag. Vorbassedrengene kunne nok være med i et drikkelag, men følgende beretning viser, at der var karakttermennesker mellem dem. Engang havde hovedmanden og nogle af hans fæller været til Holsted marked, hvor de drak, sloges og fik klø. Først næste dag begav de sig på hjemvejen, øre i hovedet. I den tilstand søgte de ind i købmandshandelen i Donslund mølle for at få noget rigtig stærkt at gnave på. De købte »beddeost«, som de spiste i vejgrøften. Som de sad dér, sagde hovedmanden til sig selv: »Vi er nogle store narre. Vi har drukket os fulde og har fået klø. Nu skal det være slut!« Han lovede sig selv ikke at drikke mere, og han holdt sit løfte.

Søren Kjær slap ikke så vel anset fra det. Mens han boede i Vorbasse, drak han masser af brændevin. Siden, da han flyttede ud på Bække mark, meldte han sig ind i Indre Mission, hvis stedlige medlemmer dog aldrig fik tillid til ham, skønt han for at styrke denne gik til maleren i Bække og bad ham male et par engle på fodenderne af sine senge. Maleren mente, han nemt kunne »gramse« et sådant par, og det gjorde han.

I meget sammentrængt form gives her nogle oplysninger om vel nok størsteparten af de opgravede oldsager, optegnet efter en indleveringsprotokol på Koldinghus-museet, velvilligst tilladt af museumsinspektør Sigvard Skov. Der

er i årene 1895 og 1896 indkøbt 150 numre, ofte med flere genstande under samme nummer. Findestedet er kun angivet med by- eller lokalitetsnavn og intet om fundenes placering i højen, hvorfor oplysningerne er af ringe værdi for oldtidsforskningen.

Sammentalt: 177 retøksker, deraf 50 med skaftehul. (Økserne og alle andre fund er senere målt og beskrevet af museumsdirektør *Mackeprang*). Økserne er målt i længde og to mål i bredde (bredeste og smalleste). Den korteste økse er 108 mm lang, den længste 276 mm \times 46 og 28 mm, fundet i en høj i Vittrup, Lindknud sogn. Et særligt smukt eksemplar af en økse, rigt ornamentet på nakken og langs siderne er fundet i Kragelund, Bække sogn.

En hammer 110 mm lang, 45 og 35 mm bred samt 15 store, gennemborede ravperler, fundet i Hejnsvig sogn. En køllehammer 74 mm og 60 mm; en flintdolk brudt i to stykker, længde 268 mm, fundet i en høj i Vittrup. En meget smuk dolk, 159 mm lang og 49 mm bred er fundet i Vorbasse, betalt til N. Knudsen Nielsen med den højeste pris, nemlig 104 kr.; en anden dolk 164 mm lang 40 mm bred er fra samme. En dolk med skede, fundet i Hejnsvig sogn; en dolk fra Veerst; en dolk 114 mm lang 27 mm bred fra Esbjerg-egnen (altså et bevis for handel med oldsager). Af andre stenredskaber kan nævnes: en stor flækkeskraber 155 mm lang 27 mm bred, to ildsten 50 \times 50 mm, en retmejsel 110 mm lang 18 mm bred, fundet i en høj i Vorbasse; en pålstav af lignende dimensioner; en harpunspids 80 mm lang 30 mm bred fra Hejnsvig; seks pilespidser, alle fundet i en høj i Vorbasse.

En urne 65 og 93 mm i diameter; et lerkar 74 mm høj 115 mm i diameter 80 mm i bund 112 mm i top, fundet i Rygbjerg, fra samme sted en urne 92 mm høj 92 mm i bund 115 mm i top; et stort romersk lerkar med streg- og punktornamenter på den øverste halvdel, med lille øre, 103 mm i bund 139 mm i top, heri indeholdt ben. En urne fra jern-

alderen, folkevandringstiden, 112 mm høj 65 mm i bund 139 mm i top, fundet i en lille høj i Lille Almstok. En urne fra folkevandringstiden 88 mm høj 94 mm i midten 54 mm i top samt fragmenter af en ditto. En urne 86 mm fundet i Frederikshåb. En urne meget beskadiget og en urne 86 mm høj fra en høj i Lille Almstok. En urne, overkanten meget beskadiget, 126 mm høj og en ditto, meget beskadiget fra en høj i Hejnsvig 125 mm høj samt en ditto 185 mm høj. En urne 115 mm høj, fundet i en høj i Vittrup, en ditto urne med låg dannet af sandsten 74 mm høj, fundet i en høj i Knurborg, Vorbasse sogn.

Ravsmykker, glasperler: I tre høje i Kragelund, Bække sogn, er der fundet nogle få perler. 110 ravperler og 312 ravperler i et ganske usædvanlig stort smykke blev meget omhyggeligt optaget af N. Knudsen Nielsen og solgt til museet for den store pris af 80 kr. Nogle ravperler er fundet i Skinderhøj i Veerst, 22 ravperler fundet i en høj i Almstok, og som allerede nævnt 14 store ravperler fundet i en høj i Vorbasse. Et større ravsmykke fundet i en høj i Vittrup (betalt med 46 kr.), 15 store gennemborede ravstykker fundet i en høj i Hejnsvig; 14 svære ravperler fra en høj i Vorbasse. 88 glasperler fra jernalderen, heraf de 7 store, fundet i en høj i Lille Almstok sammen med en bronzering. 23 ravperler fra Almstok. Nær Frederiksnåde fandtes 9 gennemborede ravstykker, en ravskive med udrevet hul, hvorefter der er boret to mindre huller. Desuden 2 skiveformede ravperler.

Bronze- og jernsager: Et bronzesværd, 377 mm langt, fundet i en høj i Vollund, Egtved sogn. En bronzering med to huller på forsiden med en afstand på 25 mm, 94 mm i diameter, 12 mm tyk, fundet sammen med 4 urner i Rygbjerg. Skjoldbukler, 24 mm høj, 165 mm i diameter, fundet i en høj i Almstok sammen med to jernfragmenter, rimeligvis skjoldrande, det ene 94 mm langt, 24 mm bredt. Det andet 69 mm langt, 15 mm bredt. En jernkniv 65 mm lang,

20 mm bred; et jernsværd, sammenbøjet, tveægget med angel, 62 og 46 mm. En jernspydspids 212 mm lang, 50 mm bred, fundet i en høj i Almstok. Et jernfragment af ukendt brug med to nittenagler; en bronzering, 56 mm i diameter, 10 mm bred, samt en ditto 66 mm i diameter fra Almstok. En ragekniv samt fragmenter af bronze fundet i Vorbasse.

I mindst 400 år har folk, der søgte kundskab om oldtiden, gravet i højene. En tid var der flere private og offentlige foreninger, der gravede og indsamlede oldsager. En smule af det er indgået i det i 1807 oprettede Nationalmuseum, resten er spredt og tabt. Nationalmuseet modtog indsendte oldsager ledsaget af ufyldstgørende oplysninger. Til videnskabelige undersøgelser gaves der aldeles ingen penge. Det skete først i 1893, da rigsdagen bevilgede 10.000 kr. i årlig understøttelse, og fra da af har arkæologien, især ved Nationalmuseets indsats, nået et meget højt stade.

Den nævnte årlige bevilling blev ikke alene givet for at fremme forskningen, men også for at standse det stærkt tiltagende gravrøveri. Også her på egnen er der beretninger om ældre gravninger. Engang fandtes en guldsål i en høj ved Guldbjerggårdene i Bække. I Veerst blev der i 1762 ved gravning i en høj fundet en gulds spiralring, og for mindre end 200 år siden gravede bønderne i Bække ivrigt efter bjergfolkenes skatte. Gravrøveriet tiltog stærkt, efter at de nysnævnte forskningsforeninger ved deres gravninger var kommet til at interessere sig også for flintredskaber, rav, bronze, urner m.m. De opfordrede bønderne til at fremskaffe sådanne sager og til stadig stigende priser, der gjorde gravrøveri til en lønnende beskæftigelse. De tiltagende uheldige gravninger kulminerede med Vorbassedrengenes færd, der fik Nationalmuseets direktør, dr. Sophus Müller, til at føre en hård kamp mod Vorbassedrengene. Han sendte bud til hovedmanden om at standse arbejdet, og han nægtede at modtage oldsager, der var fremdraget for vindings skyld. Sophus Müller forbød andre museer at købe

samme slags oldsager, og han lod en høj ved Slauggård i Vorbasse sogn udgrave efter videnskabelig metode og med et godt udbytte, alt for at vise, hvorledes en gravning skulle foretages, for derved at vinde »fjende til ven«. Til sidst henvendte han sig i gentagne opråb i 1892 og 1897 til egnens bønder og opfordrede dem til at skåne og værne om fædrenes grave. Rundt om i landet blev der i tale og skrift protesteret kraftigt mod ødelæggelsen af fortidens minder, og alt dette førte omsider til, at gravplyndringen hørte op.

Blandt det materiale, som Nationalmuseet har leveret til nærværende arbejde, findes et brev fra en opkøber af oldsager, dateret Eg, den 9. febr. 1896:

»Hr. dr. Müller. Ved nærværende tillader jeg mig igen at indsende nogle oldsager: 3 hamre fundet for ca. 8 dage siden af Niels Skanderup, Knurborg hede, Vorbasse sogn; 4 hamre fundet af Jens Nielsen, Gilbjerg, Hejnsvig sogn; 2 urner, et spyd, nogle ravperler, fundet af Anders Pedersen, Ll. Almstok, for fire dage siden; en kile, 11 tommer, samt en pilespidt fundet i Grindsted. Jeg har tilladt mig at gøre så mange bemærkninger, fordi jeg tror, at det kan have interesse for museet. Der findes nemlig på denne egn en ualmindelig mængde høje, og der bliver i denne tid gravet høje ud hver dag af en del ukyndige folk, blandt andet findes der unge mennesker (sønner af Niels Nielsen, Gilbjerg), som har købt ca. 20 høje, og som graver høje ud hver dag i denne tid, og mange flere graver ligeledes i disse dage. Jeg tror derfor, at det ville have interesse for museet at undersøge nogle af disse høje eller at få dem fredlyst. Der har været bud fra museet i Kolding til Niels Niensens søn om denne sag, men han har vistnok svaret benægtende. – Angående disse fund, som jeg skrev om sidst, da kunne jeg ikke komme overens med manden om prisen. De er fundet af gdr. Jens Pedersen, Rygbjerg, og består af en stor rød samt en mindre gul urne, 6 hamre og en kile. En broder til denne mand, Peder Pedersen, Almstok, har i sidste uge

fundet 3 hamre og en del ravperler i en høj, som jeg heller ikke kunne komme overens om prisen med. Niels Niensens søn har for tiden nogle hamre og en ravgenstand, han får sandsynligvis nok mere snart, da han graver hver dag. Jeg har meddelt alt dette, for om det skulle have interesse for museet, da jeg nemlig ikke selv kommer på denne egn mere i år. For de hermed følgende sager tillader jeg mig at bede mig tilsendt 135 kr. til Herning under nedenstående adresse. Med højagtelse V. Rasmussen, antikhandler«.

4. marts 1896 sendte kæmner I. O. Brandorf, Kolding, der var en af de ivrigste forkæmpere for Kolding-museet, følgende brev til Nationalmuseet: »Efter at det var kommet mig for øre, at gdr. Anders Pedersen i Ll. Almstok havde fundet tvende guldringe i en gravhøj på sin mark, og at han lå i underhandling med en samler eller opkøber sønden for grænsen om salget af dem, skrev jeg til ham og meddelte, at guld var danefæ, der skulle indsendes til Nationalmuseet i København, samt at han udsatte sig for straf ved at afhænde, hvad han havde fundet. Samtidig opfordrede jeg ham til at indsende de fundne sager gennem amtet eller øvrigheden, ligesom jeg tilbød ham, om han ville foretrække dette, at jeg indsendte fundet. Dette nævnte jeg, da en stor del af bondestanden nærer en vis skyhed for, hvad der kaldes øvrighed. I går kom han personligt ind til mig og bad mig besøge indsendelsen, og jeg har dermed den glæde at kunne tilsende museet 2 guldspiralringe, en bronzearmring, en fibula af bronze (begge itubrudd af finderen). Det hele fundet samlet i en høj i Ll. Almstok«. Om fundet forklarede han: »Gravhøjen var ca. 5 alen høj, tværmålet kunne han ikke opgive. På bunden fandtes en aflang grav eller kiste, dannet af granitsten, i retning øst-vest. Graven var efter hans skøn ca. 4 alen lang og ca. 1¹/₂ alen bred og var dækket af store sten, udkragede fra sidestene. Bunden var belagt med større og mindre granitsten. Den vestre ende var sunket sammen, den øvrige del var ubeska-

diget. Graven indeholdt en del brændte ben, og de fundne guld- og bronzesager lå omtrent midt i kisten ved den nordre side«.

9. november 1897 skrev Søren Kjær til Nationalmuseet: »Forleden dag, da jeg gravede i en høj, fandt jeg et skelet og ni ravperler halvanden alen nede i højen og 6 tommer under jordens overflade, og da jeg syntes, det var en skam, at det ikke skulle opbevares, så vil jeg altså sende det til museet, det skal koste 5 kr.« 21. febr. 1898 skriver Søren Kjær igen til Nationalmuseet. Brevet indledes med: »Forleden dag, da jeg kom til at grave i en høj, fandt jeg en genstand, som jeg hermed tillader mig at indsende . . .« Det fundne var et bronzesværd og nogle ravperler, som han ventede en stor belønning for. Et par dage efter fik han et kraftigt svar fra Nationalmuseet sålydende: »De har tilsendt museet et itubrudt bronzesværd og en række ravperler til købs. Da vi ved, at De tidligere har tilbudt disse sager andet sted, og det således formodes, at De handler med oldsager, muligt også driver udgravninger for at skaffe oldsager til salg, må museet meddele, at det ikke ønsker at træde i forbindelse med Dem. Således tilbagesendes bronzesværdet. Det samlede smykke af ravperler formener museet at kunne fordre udleveret som danefæ«. Ravsmykket betalte museet siden med 15 kr.

I. O. Brandorf skrev til Nationalmuseet: »Fra drengen Niels Knudsen Nielsen i Gilbjerg har jeg modtaget medfølgende guldspiralring, fundet i en høj på Mariane Kristensens mark i Randbøl, med anmodning om at indsende den til Nationalmuseet. Endvidere en urne af en særegen form, smukt ornamenteret, fundet samme sted. For sidstnævnte forlanger finderens 5 kr. (Danefæ blev altid betalt med guldets værdi). Det synes således, at han vil fortsætte med sine udgravninger trods direktørens advarsel, og skønt der ikke er købt noget herfra siden samtalen med direktøren. Hvor han nu afhænder sine fund, ved jeg ikke. At førnævnte gen-

stande er blevet mig tilsendt tyder sikkert på, at han, efter mine tidligere udtalelser, er bange for at beholde guldsager, eller føler han sig vist i sin ret«.

Det mest virkningsfulde kampmiddel, som Nationalmuseet brugte til at standse højødelæggelsen med, er antagelig de opråb, som udsendtes til jordejerne. Det første kom som nævnt allerede i 1892 med baggrund i de store ødelæggelser på strækningen fra Lunderskov til Esbjerg; det blev trykt i 2000 eksemplarer og ved lærerne spredt over hele Ribe amt. Vorbassedrengene var skyld i, at der i 1897 kom et nyt opråb:

»Enhver, som er kendt i egnen omkring Hejnsvig, Vorbasse og Bække, vil vide, at der i de sidste år er foregået ødelæggelser i vidt omfang af egnens minder, idet mangfoldige høje er blevet opgravet og udplyndret. Ingen anmodning eller advarsel har hidtil kunnet standse denne færd. Vi er således nødsaget til at henvende os til befolkningen selv og da navnlig til alle større og mindre brugere af jorder med opfordring til at virke for, at disse ødelæggelser bliver standset. I som råder for jorderne, I har også pligt at værne de fortidsminder, som ligger på jeres grund. I bør overgive dem til efterkommerne, som I har modtaget dem fra fædrene. Højene er fortidens minder. De fortæller om de slægter, som i fjerne tider levede, hvor I nu bor og færdes. Enhver som elsker sin egn, bør ære og værne om disse minder fra de ældste tider. Højene er forfædrenes grave. De gemmer benene af mænd, som dyrkede jorden og græssede deres kvæg, hvor I nu lever. Ingen bør forstyrre fædrenes grave, lad de afdødes ben få lov at hvile i fred. Men skal endelig højene sløjfes for agerbrugets skyld, er det ganske nødvendigt at fjerne de gamle grave, som ligger skjult under overfladen eller dækket af høje, lad det da foregå således, at de bliver omhyggeligt undersøgt. Lad der ske henvendelse til Nationalmuseet i København eller til museet på Koldinghus. Højen vil da blive udgravet under

sagkyndig ledelse. De afdødes ben vil blive behandlet på hensynsfuld måde, og hvad højen rummer af oldsager eller andet til kundskab om oldtiden, vil blive fundet og opbevaret på rette sted i vore offentlige samlinger. Selv dem, der alene tænker på værdien af de fundne oldsager, gør bedst i at henvende sig i de offentlige samlinger, idet disse bedst kan bestemme værdien af fundene«.

Det sidste, man hører om gravning på de her omhandlede egne, er, at hovedmanden som nævnt i 1898 får en bøde på 20 kr. for at have udgravet 4 fredlyste høje. Bedre forståelse og pietetsfølelse fik efterhånden striden om forfædrenes grave til at stilne af. Denne forståelse og pietet havde Vorbassedrengene ikke, men søgte kun efter de håndgribelige værdier. En formildende omstændighed måtte det dog være, at de fik kontakt med museerne, så der nu findes betydelige samlinger, som skyldes Vorbassedrengene.

Føj for pokker

TRÆK FRA RIBE I DET 16. ÅRHUNDREDE EN SÆDESKILDING

Af *Bue Kaae*

I maj 1495 måtte den unge og indtil da sejrberuste kong Karl VIII af Frankrig opgive sin leterhvervede og tilsyneladende faste besiddelse af Neapel, da hans hær under opholdet i og uden for den rige og smukke havneby blev angrebet af en ny og – som det synes – hidtil ganske ukendt sygdom, der var af så heftig en karakter, at det var yderst tvivlsomt, om den stærkt eftertragtede by fortsat kunne forblive i kongens hånd.

Franskmændene kaldte sygdommen *morbus neapolitanus* – den neapolitanske syge – men som den gennem den opløste hær, der bestod af lejetropper fra forskellige europæiske lande, ligesom en voldsom steppebrand bredte sig over Europa, blev den kaldt *morbus gallicus* – den gallske syge – eller frantzoser, men også andre navne som det vidt-udbredte pokker blev bragt i anvendelse.¹

I 1530 udgav en af tidens berømteste læger, veroneseren Girolamo Fracastro, i sin hjemby digtet *Syphilis sive de morbo gallico*, der handler om den unge hyrde Syphilus, der fortørner solguden og derved bevirker, at denne sender en ny pest ud over hele menneskeheden, og denne pest fik derefter navnet *syphilis*, hvis sygdomsbillede digteren i allegorisk form beskriver indgående og nøjagtigt.²

Den nye sygdom ramte med frygtelig kraft en fuldstændig uforberedt befolkning og havde symptomer som høj feber, stærke smerter i hoved og lemmer, udtalt og omfattende hududslet, sår med tilbøjelighed til koldbrand, ofte med døden til følge. Først ind i det følgende århundrede

tog disse voldsomme udslag af sygdommen af; men rædslen for den var naturligvis stadig væk stor, så meget mere som helbredelsesmulighederne var så usikre.³

Da sygdommen slog igennem, var mange i samtiden ikke i tvivl om, hvorfra sygdommen stammede; den var ganske simpelt en følge af Amerikas opdagelse, og den spanske læge Rodrigo Diaz de Isla fra Barcelona vidste at fortælle, at det var mandskab i Columbus' tjeneste, der allerede på den første færd tilbage til Europa havde bragt sygdommen hertil;⁴ også den spanske historiker Fernández de Oviedo mente, at sygdommen stammede fra den ny verden, og skrev i sit berømte værk *Historia general y natural de las Indias* (1535-57): »Mange gange må jeg le, når italienerne kalder sygdommen den franske syge, medens franskmændene kalder den den napolitanske syge. Man havde på begge sider mere ret, om man kaldte den den indiske (dvs. indianske) syge«. ⁵

Med forbavsende hast har sygdommen bredt sig i Europa, og en dansk forfatter i samtiden kunne – måske lidt overraskende for os – oplyse: »1493 kom den horeske sygdom francosser til Tyskland og Danmark«. ⁶ – Noget mere overbevisende er det vel, når den kongelige historiograf Hans Svanning fra sin residens i Ribe kunne meddele:

»Efter den strenge vinter optrådte om sommeren (1495) en voldsom smitsot, uhørt for germaner og daner før den tid, kaldet gallske scabies, hvilken dræbte mange tusinde mennesker«. ⁷

Indsættelsen af junker Schlenitz's sachsiske garde – en sammenløben hob på 6000 landsknægte fra de europæiske valpladser – i kong Hans' krig mod Sverige 1497 har formodentlig bragt ved til et bål, der allerede var i lys lue. ⁸

Den svenske ridder Åke Hansson (Thott) skriver i et brev ca. 1505, at »så er mig og undervist, at den gamle kong (Hans) skal være syg i de pokker, hvad der er om (det), ved jeg ej til skels«. ⁹

Den noget vage oplysning om kong Hans' mulige pokker siger ikke ret meget, da, som det sikkert vil fremgå af førnævnte sygdomsbillede, pokker kunne dække over en hel del, og tidens læger var langt fra altid sikre i diagnosticeringen af den ny sygdom og sammenblandede den med andre.

Og når det derfor hedder, at også pave Alexander VI led af morbus gallicus, må denne oplysning tages med et stort forbehold, især da det samtidig oplyses, at paven flere gange led af sygdommen.¹⁰

På mere sikker grund står vi, når det drejer sig om diagnosticeringen af syfilis hos kong Henrik VIII af England,¹¹ og det kan sikkert ikke undre, at den franske kong Karl VIII, som det synes, døde af den ny sygdom – det skete 7. april 1598; det nævnes også, at kong Frantz I af Frankrig og pave Leo X led af sygdommen,¹² der kom til at rase såvel blandt høje som blandt lave, ja, selv Erasmus af Rotterdam, hvis færd efter alt at dømme var ren som duggen, og som nærede den største rædsel for den ny sygdom, er, som en antropologisk undersøgelse har vist det, ikke gået ram forbi;¹³ han har muligvis pådraget sig sygdommen ved anvendelse af smittebærende drikkeskåle eller lignende; for de almindelige uhygiejniske forhold i samtiden har naturligvis også været medvirkende til befordring af smitten.

Mange af samtidens forfattere var ikke sene til at forklare årsagen til den uhyggelige sygdoms fremkomst.

Hans Svanning var således ikke i tvivl om, »at vi har fået (den) til straf for vore synder« – og denne opfattelse løb øjensynligt senere Arild Hvitfeldt i pennen, når han skrev:

»Sommeren 1495 begyndte udi kong Carls lejr for Neapolis en ny sygdom, frantzosen eller pokker, som man aldrig tilforn havde vidst af . . . hvormed Gud har villet straffe vores ondskab, utugt og synder . . .«¹⁴

1533 udstøder Christiern Pedersen i sin lægebog et dybt

suk over, at »menneskene for sine synder er blevne straf-fede med mange svare soter og sygdomme, med pokker og andre adskillige plager, af hvilke de gamle forfædre vidste plat intet at sige«. ¹⁵

De frygteligt deforme knogler fra mandsskeletter, der er fremdraget ved udgravningerne ved Øm kloster, og et stærkt medtaget kvindeskelet fra Æbelholt kloster ¹⁶ samt deforme knogler fra Lunds gamle kirkegård ¹⁷ viser til fulde, med hvilken voldsomhed den ny folkesygdom rasede her til lands mellem 1500 og 1550, og sander alt for godt Christiern Pedersens ord, når han skriver:

»Pokker og værk er så meget almindelig i disse land og rige, at hver må se stor ynck på sin jævnkristen«, ¹⁸ eller med humanisten og folkeskribenten Henrik Smiths ord:

»Pokker og frantzoser er såre almindelige udi adskillige lande og besynderlig udi vore lande, så at man ser stor ynck på mange«. ¹⁹

De altid redbonne moralister fik nu rig lejlighed til at svinge tugtens ris over den syndige menneskehed, nu da Paulus' ord om, at syndens sold er døden, ²⁰ fik en særlig markant betydning, seksualiteten sås tydeligt at ligge i det onde; derfor satte man da også ind mod det frimodige liv i de offentlige fælles badstuer; for som den dybt bekymrede Poul Helgesen 1528 udtrykte sig over for Københavns borgmester Niels Stemp, der havde bedt ham om råd angående et hospital, »arme mislige og kranke mennesker til hjælp, trøst og bestand«:

»Thi var det så farligt, som man ville, at alle mennesker skulle bades udi én badstue, men hvad skade, der er afkommen i nogle år, har vi alle set og kan det nu dagligt begræde, dog det er nu for silde med mange. Thi skulle der være adskillige badstuer i den menighed, som er skikkelig, så at syge og karske bader ikke tilhobe udi ét hus«. ²¹

Det fremgår altså heraf, at Poul Helgesen ikke ønsker badstuerne lukket, men blot kontrolleret, således at syge

og raske ikke badede sammen, og vel også – selv om dette ikke direkte blev udtrykt – at kvinder og mænd badede adskilt. Men det blev nu almindeligt, at badstuerne blev lukket og nedrevet overalt i de danske købstæder.

Og det var helt på linje hermed, at der i skibsartiklerne fra 1555 og fremefter var trussel om streng straf for folk, der ved uforsigtighed bragte pokkersmitten videre, således som det f.eks. står at læse i skibsartiklerne af 1568:

40. Ingen, som pokker eller anden onde sår har, skal komme på hemmeligheden; ikke heller skal nogen urengøre hemmeligheden eller noget skibsredskab, skyts og andet; hvo det gør, straffes under kølen (altså kølhales).
41. Sammeledes hvo, som onde sår har, skal være forpligtet at give sig til kende under samme straf.²²

Poul Helgesen rådede i øvrigt den føromtalte københavnske borgmester til så vidt muligt at isolere »de besynderlige, som er bestedt udi pokker, spedalske sot, faldende syge, krøbleri, halthed, blindhed og anden legemlig plage, som er den vældige Guds ris til at straffe verdens synd, dem til pligt og bod, der lider sådan plage . . .«

Mennesker med smitsom sygdom skulle helst anbringes på hospitaler for hver sin sygdom, således at de syge ikke kom til at smitte hinanden.

»Nu på det sidste siden Gud har søgt og påmint verden med nye og forfærdelige sygdomme, som er pokker, St. Johannes plage (kræft?), den faldende sot og andre sådanne Guds lønlige domme«, skal sådanne sygdomme ikke spredes, og »de mennesker, der er bestedte udi pokker, kræft og andre store sår eller værk« skal ligesom de spedalske anbringes uden for byen, så de syge ikke kom til at smitte dem, der var raske.²³

Den behjertede og formuende Claus Jensen Denne havde dog allerede 1516 indstiftet et hospital, indviet til St. Anna

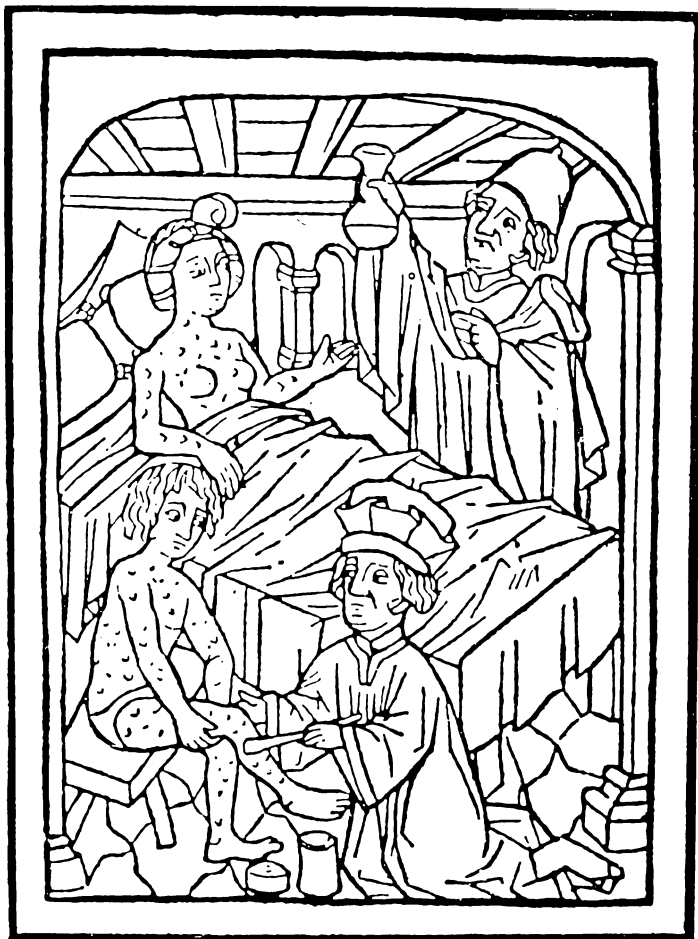
– ved den nuværende St. Annæ Plads i København – for »fattige, syge og såre pokkige«, som plejede at ligge på gader og stræder, da ingen ville modtage dem i noget herberge.²⁴

Men ellers synes der intet steds i Danmark at være oprettet noget hospital, der i særlig grad tog hensyn til syfilispatienter, og de og andre håbløst syge led en krank skæbne.

I fjerde del af Peder Palladius' visitatsbog gives der således en meget sigende beskrivelse af de forfærdelige forhold i Helligåndshuset i København, der husede uhelbredeligt syge, der under de usleste forhold henlå, indtil en barmhjertig død løste op for dem. Peder Palladius skriver:

»Men vil du se, hvem du giver almisse til, da når du kommer til København og haver der noget at gøre, gæk da ind i Helliggæstes hus midt i byen! Der skal du finde en åben dør for dig, gæk der op ad den ene side og ned ad den anden, og se hvilke arme almissehoveder der ligger på de senge, indførte af ganske Sjællands land, der næse, øjne og mund er afædet af pokker og værk og kræft, der arme og ben er afrunden (afrådnet) og endnu ligger og rynder (rådner) af orme og maddiker og står ikke til at læge deres livs tid«. Peder Palladius opfordrer til ikke alene at forsyne hospitalet med mad, penge og korn »men også med sengeklæd, et lagen, et gammelt håndklæd, forklæd, halsklæd at (give) dem hjem til de fattige at tørre det vor (materie) og blod af deres pokede ansigt med«. ²⁵

Der var således ikke megen hjælp at vente fra det offentlige, hvad angik mennesker, der led af syfilis, tværtimod blev det ved kongeligt brev af 23. sept. 1546 indskærpet bisperne i landet at tage vare på, at der med straffende hånd strengt blev skredet ind mod sygdommen, i hvert fald for visse kvinders vedkommende. Det siges heri: »at vi er kommet udi forfaring af vore almindelige hospitalsforstandere her udi riget, hvorledes der tit og ofte føres vanføre kvinder til samme hospitaler, som tilforn udi deres ung-

Behandling af syfilispatienter 1497. Den ene læge smører salve på bylder og udslæt ved hjælp af en såkaldt pistil, den anden studerer uringlasset. Det var ellers ikke almindeligt, at lægerne gav sig af med smørekure; de var efter deres mening ikke forenelige med deres stillings værdighed. Den slags arbejde overlod de helst til bartskeerere, badere, skarprettere, kvaksalvere og lignende folk. – Den kvindelige patient er indhyllet i et lagen.

Fra: Bart. Steber: *A malafranzos morbo gallorum preservatio ac cura*. U. å. Wien (1497/98).

dom og velmagt har levet udi åbenbarligt skørlevned og ført et utilbørligt levned og derover blevet fordærvet af pokker, frantzoser og anden sygdom og plage; thi beder vi eder og begærer, at I underviser og udi befaling giver alle sognepræster både udi købstæderne og på landet over alt stiftet, at de ideligen og altid af prædikestolen forkynder for den menige almue, at nu så besluttet er, at hvor sådanne løse og fordærvede kvinder, som af sådant deres onde og løsagtige levned er blevet fordærvet enten af pokker, frantzoser eller anden sådan urene og spedalske sygdom, de skulle herefter denne dag ikke blive stedt eller annammet ind udi noget hospital og fange deres opholdning, at hver derfor ved at tage sig vare og give sig fra sådant slemme og løsagtige levned . . .«²⁶

Men det lader til kun at være så som så med udbyttet af disse anstrengelser, og da Sjællands biskop, den ukuelige moralist Peder Palladius 1556 så at sige gjorde status op over »udi dette sidste hundrede år, hvad for straf der er kommet ind i Danmark efter løsagtige klæder, adfærd og onde sæder«, kom han ved en unægtelig ejendommelig anvendelse af årsagssætningen da også bl.a. til det resultat, at »den tid de frantzosiske løsagtige noder og fagter i klæder og sæder blev indførte her i riget, da kom de pokker derfra herind i riget med og hænger endnu fuldt hart derved . . .«²⁷

Der var således ikke mangel på indsigtfulde og bekymrede, for ikke at sige panikslagne mænds mere eller mindre sikre og antagelige forklaringer på den ny sygdoms fremkomst i Europa og opdukken her til lands; såre vanskeligt var det naturligvis at anvise virkeligt anvendelige og gennemførlige måder, hvorpå den frygtede sygdom kunne udryddes eller blot virksomt bekæmpes og dermed begrænses. De mere eller mindre velmente forsøg på at oprette specielle hospitaler for patienter, der led af syfilis, så de kunne isoleres fra den øvrige befolkning, således som det fra middelalderen kendtes for de spedalskes vedkommende

i St. Jørgensgårde, var nok, når alt kom til alt, ikke praktisk gennemførlige, og man måtte forsøge ad andre veje, veje, der i deres barske strengthed nærmest var udtryk for en vis hjælpeløs afmagt, som f.eks. det kongelige brev af 23. sept. 1546 vel må siges at være udtryk for; og det samme er vel også tilfældet med de bandstråler mod prostitutionen, som Peder Palladius udslynger i sin visitatsbog, når det f.eks. lyder:

»Tyv og tyvens kumpan dem hænger man op, når man får fat på dem; hvi må ikke horerne og skøger og deres kumpaner, det er de, som boler med dem, ikke hudstryges til kagen heller til galgetræet?«²⁸

Og siger han videre: »Her var vel en god formaning behov, først til hine ugudelige byfogder udi købstæderne, som vil beskytte og beskærme sådanne skarns kvinder, til onde og ikke til gode, for en gylden heller for et sildegarn heller ellers en skændig både og vinding, hvormed de sælger synd og fordagtinger (holder hævd over) synder, dér Kristus talte død for, og betænker ikke, at de er derfor forskikkede til byfogder, at de skal afværge synd og skændslevned udi en stad og ikke styrke og stadfæste sådant folk udi synd og Guds fortørnelse . . .«²⁹

Og i sin Tractat om de stykker, hvormed Guds ord kan forfremmes og ved magt holdes, skriver han:

»Ingen skal lides udi nogen by eller sogn, som fører et skændeligt levned med horeri, skørlevned eller boleri, men de skal straffes og fordrives fra et sted og til et andet, indtil så længe de skammer sig, item (ligeledes) retter og bedrer sig.«³⁰

Peder Palladius' voldsomme angreb på prostitutionen, der i øvrigt nøje stemte overens med hans store mester Martin Luthers indstilling, må betragtes som optakten til den forfølgelse, der nu her til lands satte ind mod de lavkastede, vel ofte ubegavede, i mange henseender hjælpeløse og foragtede, men dog anvendelige og ofte misbrugte kvin-

der, der af en eller anden grund måtte friste den prostitueredes tit kummerlige lod.

Man satte i det hele taget ind mod utugten, hvor man mødte den, og så tidligt som i den københavnske reces af 1537 lyder det i § 7:

»Bliver nogen ægtemand eller ægtekvinde funden i hor, da skal den skyldige ægtemand derfor miste sit hoved, og den skyldige ægtekvinde sækkes og druknes.«³¹ – En lovbestemmelse, der i sin strengthed synes at have overgået al tidligere dansk lovgivning på dette område, men helt var i overensstemmelse med den såkaldte kejserlov – Leyenspiegel, Strasbourg 1509 – hvis 3. del § 4 lod straffen for ægteskabsbrud være livsstraf og drukning.³² Man har dog øjensynligt på dansk grund fundet, at der måtte gives en lempelse af den strenge bestemmelse i den københavnske reces; for allerede i Odense-recessen af 24. juni 1539 § 3 ses det, at »... dersom nogen ægtemand findes i åbenbar hor, så det er bevisligt, og har sin ægtehustru levende, eller og ægtekvinde, som har sin ægtehusbond levende, findes i åbenbar hor, da skal de første gang, hvis brøst så findes, straffes på deres gods og penninge efter deres yderste formue; findes de anden gang, skal de i lige måde straffes på deres gods og siden forvises af landet; kommer de tredie gang, da skal de straffes efter vor ordinans' lydelse; er det en mand, hvis brøst så findes, da mister han hovedet; er det en kvinde, da druknes og sækkes hun . . .«³³

Denne bestemmelse gik ligelydende igen i den københavnske reces af 1547 og i det væsentligste i den koldingske reces af 1558.³⁴

Da den store moralist og skøgebekæmper Peder Paladius var en lille dreng – han er født i Ribe 1503 – kom pokkeren til hans fødeby, hvorfor man allerede i hans drengear – efter hans eget udsagn – ødelagde byens badstue i et forsøg på således at komme sygdommen til livs, på samme måde, som man ødelagde de almindelige bad-

stuer alle vegne i landet. – »Var (blev) endnu aldrig optagen siden, det jeg kan få at vide, alligevel at stedet beholder sit gamle navn og gaden desligeste, som de kalder Badstuestræde«, som han tilføjer.³⁵

Den lå nede ved åen på den nordlige side af den nuværende Badstuegade.³⁶

Man satte altså i Ribe omgående ind mod sygdommen, der var så nøje forbundet med utugt, og som andet steds kom man, som det vil vise sig, til at føre en meget vanskelig kamp mod de løse sæder.

Og her lå det lige for, at det ansvarsbevidste bystyre i de lutherske reformatorers ånd satte ind på, at det hellige ægteskab blev holdt i hævd blandt byens borgere.

Et par eksempler til belysning heraf:

I november 1542 var på Ribe rådhus forsamlet lensmanden på Riberhus Henrik Rantzow, Ribe-bispen magister Hans Tavsén, byens borgmestre og to rådmænd for efter kongelig majestæts befaling at behandle en trætte mellem Jacob Skriver og hans hustru Kirstine. De to ægtefæller blev ved den lejlighed forligte, og det blev bestemt, »at de skulle drage tilsammen igen og forliges vel med hverandre . . . og hvo som først brød mod den anden, da skulle den lide der tilbørlig straf for«.³⁷

Hvilken straf der i så tilfælde skulle overgå den skyldige, meldes der intet om, men følgende sag kan måske antyde et og andet i den henseende.

Ribe-borgeren Kristen Trellund og hans hustru Marine efterkom ikke netop Luthers forskrift om, hvorledes man kristeligt og gudeligt bør leve i ægteskabsorden, og det til megen forargelse for godtfolk i Ribe; det var derfor kun naturligt, at de to uheldige ægtefæller stod til rette på rådhuset i Ribe. Det skete for ærlig, velbyrdig og strenge ridder hr. Niels Lange, høvedsmand på Riberhus, og de hæderlige mænd af Ribe domkapitel, prælaterne magister Niels Viborg, magister Hans Svanning, magister Kaspar

Mule og kannikerne der sammesteds hr. Jens Pedersen Grundet, sognepræst ved domkirken, og magister Thomas Knudsen, lektor, dertil Ribe-borgmestrene Oluf Pedersen og Jens Kristensen Hegelund og rådmændene Jens Tjellefsen, Niels Tovskov, Hans Pedersen Fanninge, Peder Bruun, Søren Jacobsen Stage, Lambert Ibsen, Bagge Jensen, Oluf Staffensen og Hans Tygesen.

Og for denne imponerende forsamling blev mandag den 22. dec. 1561 en handel og kontrakt forhandlet mellem de to ægtefæller, der havde været til så megen forargelse.

Først forpligtede Kristen Trellund sig til – forholdt og strengeligen befalet – at han skulle elske sin hustru og have god omgængelse med hende, som en dannemand bør at have med sin ægte dannekvinde, og forsørge hende, så hun kunne have underhold i sit eget hus til sig og sine børn med øl og mad, sko og klæder på redelig vis, og søge selv dug og seng med hende. For fremtiden måtte han ikke, som han tidligere havde gjort, holde sig fra hende dag og nat med hans drik og anden uskønsomhed i hans bjærgning og næring, men skulle holde sig til hende og lade hende være i huset med sig inden dørens, stue eller kammer, så han kunne se og vide, hvad hun gjorde, om hun levede ærligt med ham i ægteskabs kyskhed, og skikke sig i alle måder, som en ærlig dannemand burde gøre mod sin ærlige dannekvinde, og hvis han brød dette, skulle han straffes på sin hals.

På samme måde skulle hustruen være sin husbond hørig og lydig og have en kærlig omgængelse og kristeligt levned med ham i mad og mål og sengefællig, som en dannekvinde burde have med sin ægte dannemand, og flitteligen tage vare på sin husbond, børn og hans hus, og for fremtiden måtte hun ikke gå uden for huset i selskab eller andet steds uden hans vilje, men når hun skulle gange ud på begge deres gavn, da skulle hun bede om lov dertil af sin husbond, så at han vidste, hvor hun var, og hvad hun gjorde,

for at der ikke skulle gives ham årsag til mistanke til hende, som han hidtil havde haft.

Hvis hun handlede imod dette, og hun med skelligen vidnesbyrd blev overbevist herom, skulle hun lide døden ved en sæk.³⁸

Det lader til, at den høje ret meget skønsomt har undladt direkte at anklage de to ægtefolk for hor, skønt man i hvert fald for hustruens vedkommende nok kunne fæstne sig lidt ved, at retten øjensynligt har fundet mandens »mistanke på hende« begrundet; den straf, som retten truede med, var jo netop den straf, der efter den københavnske reces af 1537 § 7 blev bragt i anvendelse for ægtefolk, der blev grebet i hor.

Bestemmelsen i Odense-recessen af 24. juni 1539 § 3 og den næsten ligelydende bestemmelse i koldingske reces af 1558 § 60 har retten i Ribe øjensynligt fundet for omstændelig i den foreliggende sag, og det kunne nok være vanskeligt i det hele taget at bevise, at der forelå et alvorligt ægteskabsbrud, og retten har ladet det blive ved mistanken og skåret igennem med en alvorlig advarsel om en straf som den i den københavnske reces.

Netop i ægteskabssager herskede der i øvrigt efter reformationens indførelse megen usikkerhed, nu da disse ikke længere blev behandlet efter kanonisk ret, således som det havde været tilfældet, da den katolske kirke var den herskende i landet og under sin jurisdiktion bl.a. havde sager vedrørende hor, blodskam, bigami, lejermål – dvs. sager om uægteskabelige forbindelser – og lignende.³⁹

I Odense-ordinansen af 14. juni 1539 havde kongen søgt at løse problemet ved at »forvise ægteskabssager til os selv eller vor lensmand, og (om det er i købstæderne) til borgmestre og råd, såfremt som der er sådan trætte mellem to eller flere, at der vil siges overlyst dom af, eller om der er nogen skammelig last overlyst vitterligt, eller om man frygter for nogen forargelse blandt almuen. Ellers må de befri

samvittighederne af Guds ord i disse såvel som i andre sager og efter ordsens lydelse give gode bestandige råd«. ⁴⁰

Navnlig det sidste punkt i denne bestemmelse kunne give anledning til en ret tilfældig praksis, og den usikkerhed, der har været forbundet dermed, har øjensynligt bundfældet sig i Ribe-ordinansen af 4. maj 1542, hvis § 3 har følgende ordlyd:

»Item, at efterdi der og findes stor uskikkelighed i ægteskabs- og horsager, da har vi derom nu så bevilget og endeligen besluttet, at dermed så holdes skal, at alle ægteskabs-sager og horsager vil vi, at de, som på vore vegne har stifterne i befaling (altså stiftlensmændene), skal med kapitlet udi hvert stift stævne dem for og udrette . . .« ⁴¹

Yderligere blev det på nationalsynoden i Antvorskov 24. okt. 1546 fastslået, at ægteskabssager regelmæssigt skulle behandles fire gange om året – dette var blot en videreførelse af den katolske retspraksis med fire kvartårige tamperdage, på hvilke ægteskabssager blev behandlet.

Som det fremgår af ovenstående, blev ægteskabssagen i 1542 mellem Jacob Skriver og hans hustru behandlet strikte i overensstemmelse med Odense-ordinansen af 14. juni 1539, medens rettens sammensætning i sagen mellem Kristen Trelund og hans hustru ikke helt var i overensstemmelse med hverken denne ordinans eller Ribe-ordinansen af 1542, men fremgået af en sammenblanding af bestemmelserne i de to ordinanser.

En tredje fremgangsmåde blev bragt i anvendelse i ægteskabssagen mellem Niels Ibsen i Ribe og hans hustru Karen Nielskone i 1572.

Da de ikke opførte sig som rette ægtefolk, Gud i himmelen til fortørmelse, mente *bytinget* sig forpligtet til at tage vare på det ulykkelige ægteskab og med det gode søge at holde ægteskabets hellighed i hævd ved at forlige mand og hustru.

Dette skete onsdag ante Viti et Modesti – 11. juni – 1572.

Ved den lejlighed blev Niels Ibsen, Ib Skinders søn, og hans kone venligen og vel forligt i den tvist og uenighed, som indtil da havde været mellem dem, på den måde, at Niels Ibsen for tingsdom forpligtede sig til, at han for fremtiden skulle skikke og forhandle sig skikkeligt, oprigtigt og kristeligt med sin hustru, som en ægte dannemand bør gøre, og ej så skammeligt med hug og slag handle mod hende, som han hidtil havde gjort, ikke heller måtte han forrykke, sælge eller afhænde noget af deres gods, som de havde i fællesskab, uden hendes vilje eller samtykke, og dersom det skete, at han uden skyld eller brøde fra hustruens side forbrød sig eller forgreb sig mod hende, og hun for retten kunne bevise ham det skelligt over, »da skal alle sager stande ham åben for under æres og livs fortabelse«.

Niels Ibsens fader, Ib Skinder, og hans broder Anders Ibsen, skrædder i Ribe, lovede (garanterede) og satte borgen for, at Niels Ibsen fast og ubrødeligt skulle holde sig, som det sig burde, men samtidig forpligtede Karen Nielskone sig på samme måde som sin mand; for hvis han med skellig grund for retten kunne overbevise hende om, at hun havde forbrudt sig og ikke skikket sig kristeligt og tilbørligt imod ham, som en dannekvinde bør gøre mod sin husbond, »da skal samme sag, poen (straf) og straf stande hende åben for såvel som ham«.

Derefter rakte Niels Ibsen og Karen Nielskone som et kærlighedstegn hinanden deres hænder som vidnesbyrd om, at begge ville råde bod på, »hvis (hvad) de først Gud i himmelen og siden hverandre imod deres ægteskabs stat indtil denne dag fortørnet har«.

Som det fremgår af ovenstående, blev det ikke nærmere præciseret, på hvilken måde en eventuel livsstraf skulle eksekveres, derfor heller ikke, om Karen Nielskone skulle »sækkes og druknes«. ⁴³ Men som Troels Lund ironisk skriver:

»En blødsøden skik var det derimod, at man, når det

kom til stykket, stundom benådede dem, der skulle »sækkes«, og lod dem rette i stedet«. ⁴⁴

Men så stor var usikkerheden i øvrigt efterhånden i hele riget vedrørende behandlingen af ægteskabssager, at regeringen 13. april 1579 indkaldte landets bisper til sammen med nogle råder og højlærde »at vedtage en skik«, hvorefter der kunne dømmes i de forskellige tilfælde af ægteskabssager. Dette motiveredes udtrykkeligt med, at der tit var indkommet meget sælsomme ægteskabssager for kapitlerne, og at der ikke var nogen fast regel, hvorefter man kunne dømme, hvilket havde medført, at der i de forskellige kapitler var dømt forskelligt i ens sager. Bisperne og de andre indkaldte skulle møde i København St. Hans dag og her vedtage et udkast, der siden skulle præsenteres for kongen, trykkes og udgives på dansk.

Tre år efter forelå så Kongelig Majestatis ordinans af 19. juni 1582, lydendes om ægteskabssager; her blev en række af de usikkerhedsmomenter, der siden reformationens indførelse havde præget afgørelserne i ægteskabssager, ryddet af vejen; men man vil dog her forgæves lede efter bestemmelser, der tager sigte på forhold, der er karakteristiske for de ovenstående ægteskabssager fra Ribe, og i sådanne tilfælde har retten øjensynligt måttet gå frem efter »samvittighederne«.

I øvrigt fandtes der i Ribe stadsret en bestemmelse, der så afgjort tog sigte på at beskytte ægteskabet, men som i hele sin groteske udformning næppe har fundet anvendelse, selv i denne forvirringens og frygtens tid i det 16. århundrede. Det er stadsrettens § 27, der lyder:

»Befindes nogen med en anden mands ægtekonen i hor, da er det stadens ret, at han skal drages af hende ad byen den ene gade op og den anden ned ved samme lem, der han gjorde synden med hende, og så skal han blive kvit for den sag«.

Man vil forgæves i stadsretten lede efter andre straffe-

bestemmelser, der tager sigte mod uægteskabelige forbindelser eller brud på almindelig anerkendt seksuel adfærd, selv bigami tog man lemfældigt på, hvad der fremgår af stadsrettens § 17, hvor der står:

»Hvis nogen her tager en kvinde til ægte og andet steds har haft en ægtehustru, som han har forladt, skal han, hvis han bliver overbevist om det, give afkald på den sidste og være uden del i hendes ejendom, men udjages af staden og for sin skændige gerning betale sin halve formue til fogden og staden«.

»Men«, tilføjes der her, »hvis nogen lokker en anden mands ægtehustru og tager hans gods og flygter fra staden med hende, skal han, hvis han bliver pågrebet, have sit liv forbrudt«.

Og det samme var efter stadsrettens § 3 tilfældet med den, der øvede vold mod en kvinde og blev overbevist derom af de 12 nærmeste naboer dér, hvor voldtægten havde fundet sted.

Endelig fastsatte stadsrettens § 21, at hvis nogen beskyldte en anden for at være liderlig eller en horeunge og ikke kunne bevise det, skulle vedkommende bøde tre mark til den forurettede, en mark til fogden og en mark til staden. – Det var i øvrigt den straf, der gjaldt for den, der med urette beskyldte en anden for at være tyv, røver, falskner, meneder, morder eller løgner.⁴⁵

Det var efter det foreliggende klart, at det var øvrighedens opgave bl.a. at beskytte ægteskabet, der var et led i Guds verdensorden, men det var lige så klart, at det syndige menneske ikke altid var sindet at holde ægteskabets hellighed i ære; det var så afgjort tilfældet med horkarle og skørlevnere, som efter Luthers mening ikke skulle arve Guds rige, og naturligvis var det ikke den enkeltes sag, om han eller hun ville formaste sig til at udsætte sig for den evige fortabelse – netop den nye sygdoms uhyggelige omsiggriben viste tydeligt nok, at Gud straffede det folk, hvis

øvrighed ikke vogtede på den enkeltes moral og sædelige adfærd.⁴⁶

Det lå klart for dagen, at det menneskelige driftsliv måtte ledes ind i ægteskabets tryghed og frelse, hvorfor uægteskabelige forbindelser lå i det onde og måtte straffes; recessen af 1537 § 9 fastslog da også, at jomfrukrænkelse medførte en bøde til pigens rette værge og til kongen – bøden til kongen var den, der i katolsk tid tilfaldt biskoppen.⁴⁷ – Man fandt ikke anledning til at yde nogen erstatning til pigens værge, da hun jo ikke var uden skyld i, at hun var blevet krænket.

Og det var helt i Luthers ånd, når det i Odense-ordinansen af 1539 § 50 hedder:

»Så mange, som åbenbart ligger udi åbenbare laster og således fortørner kirken, som er horkarle, skørlevnere etc., og vil ikke rette sig, når de er en sinde (gang) og anden sinde påmindede, men (for)bliver forhærdede i deres ondskab, de må holdes for hedenske og fordømmelige, Matth. XVIII«.

De måtte ikke modtage alterens sakramente, så længe de ikke havde forbedret sig. »Men til prædiken må man stede dem. Dog skal man under des (dette) flittelig advare dem, at de frygter Gud og ej foragter den samme dom, som prædikanterne på menighedens vegne, efter Guds ord, har ladet lyde over dem, på det (at) de ikke opvækker nogen større Guds dom imod sig og vender så det kirkens moderlige ris sig til en evig fordømmelse. Thi hvad som helst prædikerne udi de måder efter Guds ords lydelse beslutter, det vil Gud holde ved fuld magt . . . Alt det andet hører herskabet (øvrigheden) til, fordi gudsbespottere, horkarle, jomfrukrænkerer, kirkerøvere og kirkernes ugudelige overfaldere de falder også under sværdet, så er og sværdet kirken sin tjeneste så meget pligtig, at hun (kirken) derved må blive udi fred«.⁴⁸

Den 6. dec. 1547 blev det i en tilføjelse til Odense-reces-

sens § 3 bestemt, at jomfrukrænkeren skulle bøde 10 mark til kvindens rette værge og 8 skilling grot til »sit herskab«. ⁴⁹ Og denne bestemmelse blev gentaget i koldingske reces af 1558. ⁵⁰

Under de givne forhold måtte man altså i særlig grad mene det hensigtsmæssigt at søge de uægteskabelige forhold begrænset mest muligt.

I det rette bursprog, som hvert år skulle kundgøres for borgerne i Ribe på driktingene efter jul og påske, altså på de mest besøgte tingdage, findes følgende bestemmelser, der er nedfældet engang mellem 1540 og de følgende ca. 20 år:

35. Item er besluttet og vedtaget af borgmestre og råd (og fogden) og den menige mand, at hvilken en karl som beligger og krænker en pige, og de tjener begge en mand, da må og skal deres husbond tale dem til for tyveri og forræderi derfor, og han og hun siden straffes som vedbør, når derpå klages.
36. Item tjener hun en og han en anden mand, som den last bedriver, da må og skal hendes husbond tale ham til for tyveri. ⁵¹

Det skulle altså virke afskrækkende, da straffen for tyveri for en mands vedkommende var galge og gren og for en kvindes vedkommende levende begravelse under en balje ved galgens fod. ⁵²

Men det er højst tvivlsomt, om disse bestemmelser, der jo i strenghed langt overgik straffebestemmelserne i de ovenfor anførte recesser, nogen sinde er bragt i anvendelse over for forseelser som dem, der er omtalt i bursprogets § 35 og 36, men bestemmelserne har vel virket afskrækkende – og det er muligvis forklaringen på, at Iver Kjeldsen og Kirsten Kristensdatter hemmeligen »undrømte« deres tjeneste i hospitalet i Ribe; for medens de var i tjene-

101

O Item for porfir tagg forttz in loth
 lasswer olve ij. loth qweyssl. vi. loth lauer
 6er ij. loth **G**ramff framffortz ij loth
 pedolind 20 Item tagg qweyssl och fustz
 i olven och 200 sae hynge tul haffwe atz
 tiz er daz tiz. effti frastz lawerke 2
 framffortz sae petroleu och 200 tul same
 me teg blyffwer wd blandtz tiz haffwer
 tw godz porfir smorlsia III III III III

O Item nar tw staltz smorza woght
 tiz staltz tw refer tagg med tul qweytlz
 ledgemoz som tw sunn entz som ytz la w
 ber er staltz tul ellz ij. aldzmeffte som
 en haffel wogtz III III III III

O Item er hu wogtz sae tiz er teg wogtz
 atz dan smorz in refer me er qd indgylt
 sae tiz er teg wogtz atz hu smorz v. re
 for III III III III

O Item tiz stulle smorz ren tyd som da
 gen dagh effti. Dagz in ellz v. som sawytlz
 er och teg staltz tiz nar salactz er wogtz
 w. for myddagz nar tiz haffwe fangtz
 matz och tiz effti stulle tiz fangtz
 swobys i etz laghtz och sydz lygze atz
 tiz wedz v. tumer rom och tiz stulle
 ablytz blyffwe i werne tul tiz blyffwelegte
 tiz er en godz och 20tz madz och smorza
 tiz matz som porfir haffw 27 III II

En syfliskur i et håndskrift på Det kongelige Bibliotek, 16. århundrede. Arbøger for nordisk oldkyndighed og historie, 1918, s. 122.

Item for pocker: tagh først iij loth laffwer olye, ij loth qwegsyll, vi loth lauerber, 1¹/₂ loth kamfforth, 1¹/₂ loth peterolyum etc. Item tagh qwegsyll och kasth i olyen och rør saa lenghe tiil hoffwe ath thet er døth, ther effther kasth lawerber, kamfforth, saa peteoleum och rør tiil samen, tiil thet blyffwer wel blandhet, tha haffwer tw godh pocke smørelssæ.

Item nar tw skalth smøryæ noghen, tha skalth tw icke taghe mere tiil hwerth ledemod, som tw smør enth som yth lawerber er storth tiil eller ij, aldher mesthe som en hassel nøyth.

Item er han lydhet saar, tha er thet nogh, ath han smøriß iij reser, men er han møgyth saar, tha er thet nogh ath han smøriß v reser.

Item the skulle smøriß jen tydh om dagen, dagh effther dagh iij eller v som sawyth er, och thet skal ske, nar klokken er wyth ix for myd-dagh, nar the haffwe fangeth math, och ther effther skwillæ the swøbyß i eth laghen och sydhen lyghe och* them wedh v tyme rom, och the skwillæ altyth blyffwe i werme tiil the blyffwe legth, thette er en godh och reth modhe ath smøryæ them meth, som pocker haffwe etc.

* Her mangler et ord.

Oversættelse:

Ligeledes for pokker: tag først fire lod lauerolie, to lod kviksølv, seks lod lauerbær, halvanden lod kamfer, halvanden lod petroleum osv. Ligeledes tag kviksølv og kast i olien og rør så længe tilsammen, at det er dødt (dvs. helt optaget i olien), derefter kast lauerbær, kamfer, så petroleum og rør tilsammen, til det bliver vel blandet, da har du god pokkersmørelse.

Ligeledes når du skal smøre nogen, da skal du ikke tage mere til hvert ledemod, som du smører, end som et lauerbær er stort til eller to, aller mest som en hasselnød.

Ligeledes er han lidet skadet, da er det nok, at han smøres tre gange, men er meget skadet, da er det nok, at han smøres fem gange.

Ligeledes skal de smøres en tid om dagen, dag efter dag tre eller fem, som sagt er, og det skal ske, når klokken er ved godt ni før mid-dag, når de har fået mad, og derefter skal de svøbes i et lagen og siden ligge og (hvile?) sig henved fem timers tid, og de skal altid være i varme, til de bliver helbredt; dette er en god og rigtig måde at smøre dem på, som har pokker osv.

ste dér for kost, havde Iver Kjeldsen lokket og beligget Kirsten Kristensdatter »udi hospitalets brød«, hvorfor hospitalsfogden 9. dec. 1586 fordelte de to syndere på Ribe byting – dvs. at hospitalsfogden gjorde krav på erstatning af en eller anden art, som de to formastelige unddrog sig – der var altså ikke tale om, at bursprogets strenge bestemmelser skulle tages i anvendelse, man nøjedes med at slå fast, at hvis de stadig væk ikke ville svare deres forpligtelser, skulle de betale en mark til sagvolderen – altså til hospitalet⁵³ – og til kongen; hvis dette ikke skete, kunne »den lagsøgte og lovforsvundne« indsættes i fængsel, indtil gælden var betalt.⁵⁴ Men Iver Kjeldsen og Kirsten Kristensdatter har øjensynligt foretrukket at fortrække fra byen og friste en sikkert ikke alt for lystelig skæbne andetsteds.

Men trods reformatorer, moralister, prædikanter, lovgivere og byøvrighed samt pokker og frantzoser fulgte det ukuelige liv sine egne lunefulde og uundgåelige, næsten tvingende veje; for de strenge bestemmelser i bursproget og andetsteds kunne i hvert fald ikke forhindre, at der i Ribe i det her omhandlede tidsrum var ikke så helt få børn, der blev født uden for ægteskab, hvad de særdeles righoldige tingbøger bærer mange vidnesbyrd om.

J. Kinch har beregnet, at i tidsrummet 1623-59 var mellem 7 og 8 pct. af børnene i domsognet født uden for ægteskab,⁵⁵ og man har vel lov til at gætte på en lignende procent i anden halvdel af det 16. århundrede.

En almindelig praksis var det, at det par, der således havde forsyndet sig mod den almindeligt antagne moralske norm, blev gift og således indgik i den Gud velbehagelige ægteskabs stat, eller at manden i hvert fald lovede at gifte sig med den »lokkede« pige, således som det f.eks. var tilfældet med Thomas Mortensen, der i begyndelsen af 1570-erne var skriverdreng på Riberhus og her stod i lære hos slotsskriveren. Den i øvrigt noget vidtløftige og upålidelige unge mand havde haft sin gang i Grønnegade, hvor Jep

Overskær boede i et hus, som Kristen Lange til Bramming ejede. Han forlokkede Jep Overskærs datter Maren, og 8. marts 1572 kom sagen for bytinget, hvor det lykkedes nogle agtværdige Ribe-borgere at forlige den sikkert vrede fader og den unge mand – hvad pigen mente, melder historien intet om, og det har sikkert heller ikke i den givne situation været af større betydning. – Man blev enige om, at Thomas Mortensen skulle trolove sig med Maren Jepsdatter, som skulle være hjemme hos faderen i to eller tre år, indtil Thomas Mortensens vilkår kunne blive bedre; endvidere lovede den unge mand, at når Maren Jepsdatter blev »frelst og ganged til kirke« – altså når hun havde født barnet og havde kirkegang seks uger efter fødslen – skulle enten han selv eller hans fader på hans vegne komme til byen »og bestille sin sag hos Jep Overskær på hans datters vegne«. ⁵⁶

Eller man ordnede sig på en mere praktisk måde som i sagen mellem Lambert Nielsen og Else Nielskone i Puggårdsgade, vel en enke. Også her havde det letfærdige forhold fået følger, men man ordnede i juli 1573 sagen ved en juridisk bindende erklæring fra Lambert Nielsen om, »at barnet ville han hjælpe til at føde og se til gode ud af hans yderste formue, og for^{ne} Else Nielskone ville han gøre skel for den skade, han havde gjort hende, efter uvildige danne-mænds tykke«. ⁵⁷

Men det skete naturligtvis, at faderen til det uønskede barn undgik at overholde de forpligtelser, som han havde indgået med den lokkede pige; det måtte f.eks. Sidsel Kristensdatter i Lustrup sande, hvorfor hun 13. aug. 1573 på bytinget fordelte Jørgen Hansen, født i Varming, for 10 gode daler, som de var forligte om ved en tingsdom, at han skulle give hende efter hendes vilje og minde for det barn, hun avlede ved ham, og dermed skulle alting være til en venlig klar afkaldssag mellem dem på begge sider, eftersom de tilsagde hverandre tilforn ved tingsdom at ville være

hinanden beskeden og slet intet have med hverandre at bestille efter denne dag udi nogen måde.⁵⁸

Og rådmandssønnerne, byens »forgyldte ungdom«, holdt sig ingenlunde tilbage på disse som på andre felter, og følgende sag er egentlig et ganske godt eksempel på, hvad sådan en privilegeret ung mand mente at kunne til-lade sig.⁵⁹

Lørdag den 5. febr. 1597 lod Jens Lund for tingsdom på bytinget »sin skriftlige forsæt og beretning læse og kund-gøre, lydendes blandt andet, at han mener, at for^{ne} Anders Pedersen (en søn af afdøde rådmand Peder Spandet) ikke altid at være indkommen af tilbørlige steder udi hans hus, offentligt om dagen og lønligt om natten, og har derover beliggen og lokket hans søster Mette Lundsdatter«. Yderligere beklagede han sig over, at Anders Pedersen ulovligt havde udtaget en hellebard af hans hus.⁶⁰

Lensmanden på Riberhus og kapitlet i Ribe dømte ham så at sige omgående til at tage Mette Lundsdatter til ægte, og samme dag gik to Ribe-borgere i forløfte (borgen) for, »at han skal blive tilstede og forse sin kone og hendes barn som ægtefolk bør at gøre med rette«. ⁶¹ – Men det gik så som så med opfyldelsen af lensmandens og kapitlets krav, og 6. sept. samme år fik Mette Lundsdatter på bytinget dom for, at de to garanter skulle »holde og fuldkomne alt, hvis (hvad) de havde lovet (garanteret) efter Ribe bysbogs lydelse«. ⁶² Den 17. dec. samme år blev de to garanter atter krævet for deres forløfte. ⁶³ Anders Pedersen Spandet op-fyldte altså stadig væk ikke sine forpligtelser, hvorfor nogle af Mette Lundsdatters slægtninge, bl.a. Niels Grisbæk og Anders Lydiksen Guldsmed, søgte at få ægteskabet i stand ved at forpligte sig til at give 200 daler i medgift, og 1. aug. 1598 erklærede Anders Pedersen Spandet sig rede til at gifte sig med hende »på de aftalte betingelser«.

Men det blev dog stadig væk ikke til noget med gifte-målet, og 8. maj 1599 fordelte Lydik Andersen Guldsmed

på bytinget Anders Pedersen Spandet for ikke at have fuldkommet dom om ægteskab og den borgen, der samme dag var stillet derfor, og de udgifter, Mette Lundsdatter havde haft med at opdrage det fælles barn, og de udgifter, andre havde haft i den anledning, men stadig væk var hendes venner villige til at forsyne hende med penge og husgeråd, »dersom han med gode endnu ville gøre ende derpå«. ⁶⁵

Den 6. aug. samme år kunne byfogden til de nævnte anklager føje, at Anders Pedersen havde lokket og beligget Margrethe Nisdatter fra Skrydstrup, »siden han er tildømt at ægte for^{ne} Mette Lundsdatter;«⁶⁶ den 10. dec. forbød byfogden så nogen at »huse og helle« Anders Pedersen, indtil han havde efterkommet sine forpligtelser;⁶⁷ dertil kom, at en ny garant beslaglagde noget korn, der tilhørte Anders Pedersen.⁶⁸ Nu gav Anders Pedersen køb, og 20. jan. 1600 stod brylluppet mellem ham og Mette Lundsdatter.⁶⁹

Under sådanne forhold, hvor ikke så helt få uægteskabelige børn så dagens lys, kan det sikkert ikke undre, at det ikke så helt sjældent skete, at faderen lyste et sådant barn i kuld og køn; derved fik barnet arveret efter faderen, for det meste til en bestemt sum penge, som da f.eks. Hans Bondesen 15. nov. 1606 lyste sin søn Anders Hansen i kuld og køn til 20 daler, ikke noget særligt stort beløb ganske vist, men Anders Hansen blev nu ægtefødt og kunne ikke længere kaldes horeunge.⁷⁰

Ja, man kunne tage skridtet fuldt ud, som da Gøde Jensen, skolemester i Lemvig, på Ribe byting 19. okt. 1586 lyste sin slegfredsøn Jens Gødesen i køn og kuld og til at være arving på lige fod med de ægtefødte børn efter hans og hans hustrus død.⁷¹

Lidt omsonst må det nok synes, når Peder Friis 4. nov. 1586 gjorde sin slegfredsøn med Line Beegs, Anders Beeg, til sit ægtebarn og arving; for få dage efter blev Anders Beeg,

der havde ernæret sig som købmand i Ribe, hængt som tyv uden for byen; »men straks efter, at for^{ne} tyverisag påkom ham, har for^{ne} Peder Friis opsagt ham her for tingsdom, så han ville hverken nyde eller undgælde ham i nogen måde«. ⁷²

Disse få tilfælde af et ret lempeligt syn på uægteskabelige forhold må ikke tages som vidnesbyrd om, at øvrigheden i Ribe tog lemfældigt på løstagtighed og skørlevned. Tværtimod havde man et vågent øje rettet mod de »lokke« kvinder, vel ofte socialt lavtstående kvinder, der har været mere eller mindre lette at lokke i den udsatte stilling, hvori de har befundet sig; det var i en sådan fortvivlet situation, at »en kvinde ved navn Else, som hun lod sig kalde og var en lokket kvinde«, befandt sig, da Søren Snedker og Anders Notler ved midsommertid 1575 utvivlsomt på Ribe bys vegne opsøgte hende hos Laurids Lundsgård, tømmermand; de adspurgte hende, »hvo der havde beligget hende og gjort hende med barn, da svarede hun dem og sagde, at engang kongen var nogen tid lang på Skanderborg, da lå en herremand hos hende; så spurgte de hende atter igen, hvad han gav hende derfor, da sagde hun, at han gav hende ikke uden to eller tre daler, hvad kunne det hjælpe«. ⁷³

Det var utvivlsomt bl.a. mod kvinder af Elses type, at regeringen 18. okt. 1555 havde søgt at skride ind ved at meddele øvrigheden i Ribe: »At vi forfarer, at mange steder udi vore købstæder findes piger, som dem lader beligge og bliver sygelige, og en part omkommer børnene eller og hemmeligt lægger dem for kirkedør; da på det at slig ukristelig handel måtte nederlægges, beder vi eder, at I tiltænker at bestille tvende gange om året nogle dannekvinder af eders borgeriske at have tilsyn der udi byen, som det sker andetsteds her udi riget udi købstæderne, om nogen tjenestepiger eller andre ugifte kvindfolk reder til barsel, at hvor slige findes, at man dermed skal have indseende, så fosteret ikke forkommes for forsømmelsens skyld . . .« ⁷⁴

Den meget enkle prøve bestod ganske simpelt i, at man undersøgte, om der var mælk i brysterne på de kvinder, som man kunne mistænke for at have syndet mod det noksom bekendte sjette bud.

I Ribe var dog denne foranstaltning, som det synes, allerede da kendt, således som det efter al sandsynlighed fremgår af rådstuebogen under torsdag den 12. april 1548, da Ane Andersdatter, biskop Hans Tavsens hustru, og 16 andre dannekvinder på rådhuset i Ribe undersøgte »Marine, den pige, som Ib Nielsen har lokket«, og »forkom ilde hendes livs frugt, så at hun burde straffes derfor, men for Guds og dannekvinders bøns skyld blev hun benådet, at hun skulle gøre en alvorlig pønitens og dertilmed rømme byen inden fredag ad aften . . . eller og at sættes udi samme hægte (fængsel), som hun sad udi tilforn«. ⁷⁵

I Odense-recessen af 1539 § 40 blev det endvidere fastslået, at de, som »med åbenbarlige laster har åbenbarligt fortørnet den hellige kirke (skulle) gøre åbenbar pligt«, dvs. offentligt gøre rede for deres synd og modtage formaning. ⁷⁶

I recessen gøres der egentlig ikke forskel på mænd og kvinder i den henseende, og i det førnævnte bursprog fra Ribe gjaldt straffen for utugt i lige grad begge de syndige, og de delte således ligeligt straffen for lejemål.

Men det kunne næppe undgås, at det først og fremmest var de lokkede kvinder, der måtte møde til offentligt skrifte, da deres synd jo var åben for alverden og meget vanskeligt lod sig skjule, medens den mandlige part havde større mulighed for at fjæle sig i smug, f.eks. ved ganske simpelt at stikke af eller ved at benægte faderskabet, om det var muligt.

Man kan sikkert forestille sig, hvorledes nyfigne og vel også ofte skadefro øjne i kirken har hvilet på de bodfærdige, og det har vel tit været sådan, at ørerne så at sige har strittet på de velbjærgede, der sad i kirkestolene, for at op-

fange hvert ord i de syndiges bekendelse – synden har jo trods alt sin tillokkelse, Lucifer var som bekendt dog en af de skønne engle.

Ikke mindre end to gange i året 1601 kunne Peder Hege-
lund således i sine almanakker notere, at sådanne lokkede
kvinder måtte møde frem med deres skam for alverden,
bispens noterer nemlig under 18. juli: Tre kvinder afløste
åbenbarligt udi Sortebrødre kirke – og under 13. dec.: Fem
lokkede kvinder tagne til åbenbare skrifte.

Således som forholdene udviklede sig, skete det hurtigt,
at de lokkede kvinder blev betragtet som løvsagtige og der-
igennem som farlige; derfor var myndighedernes holdning
da også helt klar, da lensmanden, borgmestre, byrådet og
de 24 mænd 1. maj 1600 vedtog, at hvis nogen husede lok-
kede kvinder, der ikke havde byøvrighedens tilladelse til at
bo i byen, skulle han ufortøvet skille sig af med dem. Hvis
forbudet ikke blev overholdt, skulle han og de lokkede
kvinder hensættes i Finkebur – et fængsel i rådhusets kæl-
der beregnet for forbrydere af lavere stand – og derefter
forvises fra byen.⁷⁷

At det ikke blot var kvinder, der i fornødent fald måtte
stå offentligt skrifte for usædelighed, kan følgende tjene
som eksempel på:

Den 20. nov. 1593 fik Ribe-biskoppen, magister Hans
Laugesen, missive om, at hr. Knud Kristensen i Eising, hvis
det virkelig forholdt sig således, at han, medens han var
trolovet med Ingeborg Lauridsdatter, havde beligget en af
sin faders piger, skulle straffes som eksempel for andre med
tilbørlig straf og poen derfor og stå åbenbart skrifte. Der-
efter måtte han efter kongens tidligere benådning dog igen
stedes til kald og gøre tjeneste ligesom tidligere; dog skulle
alt gå efter ordinansen.⁷⁸

I øvrigt spores under Frederik IIs og Christian IVs rege-
ringer en stadig stigende kurs med hensyn til strengere be-
stemmelser mod brud på den, som det synes, noget forvir-

rede seksualmoral; for på den ene side angreb reformatorerne og moralisterne den katolske kirkes krav om cølibat for de gejstlige og opfordrede til ægteskab som en kanalisering af en på det nærmeste uhæmmet kønsdrift, på den anden side satte man ind med krav om hårde straffe over for hor og anden afvigelse fra den lutherske ægteskabsmoral, der jo vanskeligt lod sig praktisere for mennesker, der af den ene eller den anden grund ikke så sig i stand til at blive gift; datidens seksualmoral bør således også ansues ud fra en social synsvinkel og må vel ses i relation til samtidens social/politiske magtstrukturer, og det spørgsmål melder sig, i hvilken grad denne seksualmoral eventuelt tjente som forsøg på at holde de lavere lag nede.

Inkonsekvent må det forekomme, at man som Luther anklagede »paven og kardinaler, biskopper, domherrer, munke, nonner osv., de, der forbyder ægteskab og fremkalder langt grueligere smuds herved og tilsøler det hellige ægteskab – dem skal Gud domfælde på hin dag. Da skal dommen ret gå for sig.«⁷⁹ – Mange mænd blev jo netop på grund af den lutherske seksualmoral så at sige jaget i armene på de prostituerede, der trods al forfølgelse fra myndighedernes side ikke lod sig udrydde, hvor stor rædslen så end kunne være for pokker og andre smitsomme sygdomme, der trivedes i bordellernes smuds og hos de prostituerede i øvrigt.

Derfor var det også på mange måder en forgæves kamp, som byøvrigheden i Ribe – mere eller mindre helhjetet som andre byøvrigheder i Danmark – førte mod løssagtigheden, men man kunne dog henvise til, at borgmestre, råd og de 24 mænd i december 1560 havde bestemt, at hver pige, som ønskede at slå sig ned i byen, skulle erlægge en betaling til byen og årligt skatte efter 4 skilling, men hvis hun levede ukysk, skulle hun forjages fra byen.⁸⁰

Ifølge bursprogets § 22 måtte ingen i Ribe i det hele taget optage nogen mand eller kvinde i deres huse eller boder,

medmindre vedkommende var svoren borger, eller det skete med borgmestres og råds minde »ved 10 marks brøde«. ⁸¹

Yderligere forbød borgmestre og råd i Ribe 31. aug. 1576 »nogen Riberborger eller indligger enten at huse eller helle nogen løsagtige folk eller løsgængere her udi byen efter denne dag imod kongelig majestæts brev og forbud uden borgmestres og råds vilje og vidskab, såfremt de ikke ville lide tiltale og skade derfor . . .«. ⁸²

Derfor måtte det da også forekomme noget pinligt, da borgmester Hans Fanning 24. sept. samme år »lydeligen for tingsdom gjorde sit skudsmål til for^{ne} dannemænd, om det nogen mand vitterligt er, har set, hørt og spurgt eller fornummet, at han har nogen tid haft løsagtige folk og ubekvems folk udi hans hus enten til drukkenskab eller anden utugt og uæresag eller og om nogle løsagtige folk har haft deres indløb eller udløb i hans hus, nætter eller dage, lønligt eller åbenbart til nogen vanære udi hans eller hans hustrus nærværelse eller fraværelse«.

Heldigvis kunne man forsikre ham, »at han altid havde skikket og forhandlet sig og endnu skikker og forhandler sig udi hans huses regimente, som en ærlig og oprigtig mand bør at gøre, så de alle og hver udi sit sted takker ham ære og godt i alle måder«. ⁸³

Der var tilfælde, hvor man gjorde kort proces, vel fortrinsvis mod lavkastede folk, der ikke faldt til i det anerkendte moralske mønster, således som det f.eks. skete St. Lucix dag – 13. dec. – 1556, da 27 mennesker, deriblandt flere kvinder, blev udjaget af byen. ⁸⁴

Det faldt ofte i de løsagtige kvinders lod at »bære stene af by«, og i Ribe stod da også på torvet byens kag, et stort skrummel, og her hang i en lænke de to sten, der blev bragt i anvendelse ved en sådan ofte øjeblikkelig udvisning af byen. Disse sten var oprindelig ifølge stadsrettens § 14 tiltænkt kvinder, der var kommet i klammeri indbyrdes og

som straf måtte bære sten op og ned ad gaden, men nu blev de fortrinsvis brugt til smerte, skam og hån for de løsagtige kvinder, som byen ønskede at skaffe sig af med.⁸⁵

Dog, da Kirsten Eskildsdatter, født i Obbekær i Føvling sogn, men senere bosat i Kerteminde, 1. febr. 1572 »gjorde sit skudsmål til tinget (i Ribe), om der var nogen, der vidste, om hun var blevet stenet af byen; thi hun var sigtet herfor, at de dannemænd for Guds og retfærdigheds skyld ville bestå deres sandhed; da svarede de dannemænd dertil alle sammen, at det var dem aldeles uvitterligt, at der havde været nogen stenet af byen i 20 samfulde år«. ⁸⁶

Det vil altså sige, at byens kagsten ikke havde været bragt i anvendelse ved den store udvisning 1556.

I øvrigt kunne man i den foreliggende sag på tinge kun bevidne, at man kendte Kirsten Eskildsdatter »for nogen tid lang, da hun boede der udi Ripæ, for en fattig ærlig dannekvinde, og aldrig de havde andet fornummet om hende end ære og godt, og ej hun kom fra byen for nogen uæresag i nogen måde«.

Det var langt fra usædvanligt, at sådan en fattig, ærlig dannekvinde så sig foranlediget til at få et skudsmål, der sagde god for hendes moralske vandel, hvad Ribe byfogeds tingbøger i al deres mangfoldighed bærer talrige vidnesbyrd om.

Men noget sådant kunne Ellen Lauridsdatter, født i Hjerting, ikke få; tværtimod måtte hun lørdag den 17. juni 1581 forpligte sig til »ved hendes sjæl, salighed og den lod, del og part, hun vil have med Gud i himmelen, at hun inden mandag ad middag inden 12 slet vil og skal rømme Ribe by og tage hendes børn med sig og aldrig komme her mere, og dersom hun eller hendes børn kommer her nogen tid herefter til byen, og de findes her og bliver pågrebet, da skal kagen blive hendes og hendes børns ret og (de skal) stubbes til kagen«. ⁸⁷

Om grunden hertil kan der næppe være tvivl.

I alt blev der samme år forjaget fem prostituerede fra byen.⁸⁸ Og det var vel en udløber af denne sag, at Evert Kleinsmed sidst i juli 1581 overfaldt Anne Kristen Svarrer, da hun sammen med Anne Jeppesen kom gående på gaden i Ribe; han skældte hende ud for en æreløs skorre (erklæret) hore og larmede op over, at »hun skilte ham ved hans svend med den kvinde, han gik af byen med«, Anne Kristen Svarrer benægtede dette og »bad ham, at han skulle lade hende være til freds for Guds skyld!«

Men Evert Kleinsmed »løb til hende og slog hende på hendes mund med hans næve og slog hende omkuld og sparkede hende på hendes mund med hans fod og lå på hende og slog hende med hans næve . . .«⁸⁹ – en adfærd, som i al sin brutalitet ingenlunde var ualmindelig i datidens Ribe, hvad tingbøgerne bærer talrige vidnesbyrd om.

Og yderligere et eksempel på byens fremfærd mod mennesker, der ikke passede ind i de vedtagne normer: Den 22. maj 1595 måtte en mand og hans fire døtre »forsværge« byen, og i borgmestres og råds nærværelse forpligtede de sig på deres sjæls salighed og med oprakte fingre til, at de ikke for fremtiden ville komme til Ribe eller i en afstand af to mil fra byen og dette under deres livs og halses fortabelse »uden gengældelse eller modstand i nogen måde«.⁹⁰ – Her tilkendegaves ganske vist ikke grunden til deres bortvisning, men der kan ikke være tvivl om, at det er de fem menneskers moralske adfærd, man har anfægtet.

Sådanne eksempler som de anførte kunne suppleres med andre fra Ribe og andetsteds i landet; og det kan sikkert ikke undre, at regeringen ud fra de synspunkter, der var herskende i ledende kredse, skærpede forholdsreglerne mod løbsagthed og utugt, og vigtig var i så henseende den forordning, der 11. juni 1580 udgik til biskopperne i hele riget, og hvori det blev gjort gældende, at da både adelige og uadelige førte et forargeligt levned med bolskab og løse kvindfolk, som de holdt hos sig i deres huse uden at bryde

sig om, at de undertiden blev advaret af deres sognepræst, skulle biskopperne alvorligt foreholde alle provster og præster i deres stift at føre tilbørligt tilsyn med, at sådant forargeligt levned ikke fandt sted i deres herred eller sogn. I påkommende tilfælde skulle de hemmeligt straffe dem for deres levned og pålægge dem at forbedre sig; men hvis de alligevel ikke ville skille sig fra deres løse kvindfolk, skulle præsterne tre søndage i træk fra prædikestolen advare dem, og hvis det ikke havde den forønskede virkning, skulle de til sidst offentligt bandsætte dem, indtil de forbedrede sig. Hvis præsterne så igennem fingre med nogen – og man kunne tilføje, det kunne nok være lidt vanskeligt for en sognepræst efter forordningens bestemmelse at fare frem mod mægtige og indflydelsesrige mennesker i sognet – skulle de have forbrudt deres kald og stå kongen til rette.⁹¹

Mon det ikke er rimeligt at antage, at disse bestemmelser ikke har haft den store virkning, og at de i virkeligheden nærmest vidner om, hvor afmægtig og hjælpeløs regeringen var i den foreliggende sag?

Men regeringen gik øjensynlig trøstigt ad de én gang afstukne veje, som det fremgår af Frederik IIs ordinans om ægteskabssager af 19. juni 1582. Her fremgår det nemlig f.eks. af kapitel I § 3, der er stærkt påvirket af den strenge kalvinistiske Les *ordinances ecclesiastiques de l'église de Geneve*, af 1561, at man ikke skal tilstede dem, som retteligt trolovede, at søge seng sammen, før de var viede og »givne« sammen udi kirken«. Hvis nogen dristede sig til at handle derimod, skulle de straffes af deres øvrighed, når de af sognepræsten blev påmindede. Dersom de trolovede »ligger udi et ondt levned og forholder at lade dem vi sammen for kirkedøren, skal sognepræsten sætte sådanne en vis tid for, inden hvilken de skal komme til kirken og lade sig kristelige vi og give tilsammen«; hvis de undlod at gøre dette, skulle han offentligt forbyde dem adgang til sakramenterne, og hvis de stadig væk ikke ville rette sig efter

bestemmelsen, »skal de for sådan deres forargelses skyld åbenbarligen sættes i band«. ⁹²

Yderligere bestemmer § 7 sammesteds, at ingen præst skulle forstå sig i at trolove et par, som ikke var fra hans eget sogn, og hvis de kom andetsteds fra skulle de møde med vidnesbyrd om, at deres vilkår var af en sådan art, at det var tilladt, at trolovelse fandt sted.

Også på dette område lå den kalvinistiske lovgivning i Geneve til grund.

Det må i øvrigt være i forlængelse af denne bestemmelse samt i forbindelse med Ribe bursprog § 22, at Ribe-borgeren Kristen Bremme 14. nov. 1597 »lydelig i dag for tingsdom på borgmestres og råds befaling fordelte Hans Bunde Hjort, for han havde ladet sig vi udenbys til hans hustru er og indflyttet her udi byen imod borgmestres og råds vilje og minde«. ⁹³

Klart udtrykt var også ægteskabsordinansens bestemmelser mod jomfrukrænkerer, således som de var formuleret i lovens kapitel IV § 15:

»Og efterdi det tit er blevet befundet, at der er blevet stævnet udi rette sådanne jomfrukrænkerer, som ublueligen har skændet den ene uberygtede mø eller enke efter den anden, undertiden tre, fire eller flere, og en gudsfrygtig øvrighed ikke bør sådanne grove synder og forargelse at lade blive ustraffet, da skal den og de, som herefter udi slige grove laster og forargelse bliver befundet, ikke aleneste bøde efter loven og recessen, men og dømmes udi øvrighedens nåde og unåde og enten straffes på livet eller udi andre måder med tilbørlig, alvorlig, højeste straf, andre til eksempel og forskrækkelse«. ⁹⁴

Det kan sikkert ikke undre, at den strammere kurs, der tydeligt tegnede sig overalt i landet efter ægteskabsordinansens udstedelse, medførte, at lokkede kvinder i deres fortvivlelse ombragte det barn, der var frugten af en ulovlig omgængelse af den af kirke og stat tilsyneladende så

stærkt hævdede kønsmoral, således som det f.eks. gav sig udtryk i de forskellige forordninger mod barnemord.

Et enkelt eksempel fra Ribe: her dømte byfogden den 30. marts 1588 »Mette N. til bål og en ildret at stå for hendes foster og barn, hun omkom og kvalte og siden kastede det i åen efter sin gerning og hendes egen bekendelse både for præsterne og her i dag for tingsdom, førend hun blev dømt«. ⁹⁵

Dommen blev eksekveret samme dag, hvad der fremgår af en notits i Peder Hegelunds almanakker, hvor der under 30. marts 1588 står at læse: »Den arme kvinde blev brændt for hendes barn«. – Peder Hegelund viser her som i andre tilfælde en – kan man vistnok sige – bemærkelsesværdig medlidenhed med de mennesker, der af den ene eller den anden grund blev ramt af samfundets straffende hånd.

Men nok så mange straffebestemmelser, trusler og formaninger til tugt og ærbarhed kunne – som det nok kan ventes – ikke forhindre, at det altid skrøbelige kød gjorde sine krav gældende og tilsidesatte de verdslige og gejstlige moralisters strenge påbud.

Men selv i det, man med en måske noget problematisk ret kan kalde pænere kredse, gik utugten i svang, og her har man fra myndighedernes side øjensynligt taget mere lemfældigt på sagerne, beskyttet som synderne utvivlsomt har været ved selve deres sociale stilling, hvad f.eks. den tidligere omtalte sag med Anders Pedersen Spandet i Ribe er et ganske godt eksempel på.

Men også her knuste de strenge moralske krav menneskeskæbner, således som det eksempelvis var tilfældet med den ulykkelige Birgitte Olufsdatter, datter af rådmand Oluf Thomsen, der var anfører for byens landsknægte, der 1565 og 1567 var udskrevne fra byen for at gøre tjeneste i den nordiske syvårskrig (1563-70). – Hendes sørgelige skæbne kunne ved en anden lejlighed gøre sig fortjent til en særlig behandling.

Under de givne forhold kunne det ikke undgås, at man overalt havde opmærksomheden rettet mod næstens gøren og laden i moralsk henseende, og sladderer gik såre livligt i Ribe, hvad tingbøgerne atter giver mangfoldige vidnesbyrd om.

Sladder og bagtalelse gjorde Peder Hegelund netop til genstand for dramatisk behandling, først og fremmest i skuespillet Calumnia, men også i komikotragedien Susanna, hvori Calumnia – bagtalelse – var et mellemspil. De blev begge opført i Ribe 1571.

1589 var der megen »momsnak og tale« om magister Niels Sørensen Glud, lektor i teologi ved domkapitlet, og Laurids Andersen Toffelmagers datter Marine. Det så et stykke tid ret alvorligt ud for lektoren, hvis moralske adfærd øjensynligt ikke helt stemte overens med hans embedes værdighed. Han klarede dog skærene og blev 1590 gift med biskop Hans Laugesens søsterdatter Marine Pedersdatter, datter af afdøde borgmester Peder Mortensen Hegelund.⁹⁷

Det kan vist siges at være meget forståeligt, når Peder Hegelund i sine kalenderoptegnelser bruger kryptiske hebraiske tegn for at betegne de ikke så helt få unge piger, som han gik på frierfødder hos – det var i den meget sladderende by Ribe, hvor vagtsomme øjne fulgte naboens adfærd i stort og småt, nok det bedste at sikre sig mod, at uvelkomne nyfigne øjne ved at kaste et blik i kalenderne skulle bringe et og andet i omløb, som på den ene eller den anden måde kunne være til fortræd eller besvær for kalenderskribenten.

Fra den lokkede kvinde til horen og videre til skøgen var der ikke noget langt spring, så meget mere, som der, efterhånden som århundredet skred frem, var en tydelig tilbøjelighed til at lægge ansvaret for det, man kaldte utugt, over på kvinderne, og hore blev i mere eller mindre farverige sammensætninger det udtryk, som så at sige altid i Ribe lå

på tungen, når man ville bruge ukvemsord mod en kvinde, hvad der ofte skete i hidsighed, uoverlagt og i drukkenskab – man drak helt bravt i Ribe i de dage.

Mange retssager på bytinget har drejet sig om anklager mod mennesker, der har rettet beskyldninger mod kvinder »på deres ære og hæder og lempe og gode rygte«.

For naturligvis måtte sådanne ærerørige udtryk straks mortificeres, hvis de ikke skulle blive hængende ved den pågældende kvinde til skade for hende og hendes pårørende.

Det har muligvis været udtryk af denne art, som f.eks. fandtes i den »rimseddel«, som Esben Klausen, Ribe-borgeren Klaus Knudsens søn, 1586 havde tilsendt Maren, Laurids Markvardsens datter, og som han også havde »antvordet« Albret Friis, lensmanden på Riberhus, og som han måtte stå til rette for 1. juli samme år; han havde nemlig godt en uge tidligere måttet erkende, at han ikke kunne beskyldte Maren Lauridsdatter for »noget, der hendes hæder, ære, lempe og gode rygte kan udi nogen måde være anrørendes«. ⁹⁸

Hvad udgangen af denne sag blev, vides ikke, men at en sådan sag kunne være alvorlig nok, måtte Jens Jørgensen, født i Gram by, sande; han måtte på Ribe byting bekende, at han med urette havde fremsat ærerørige beskyldninger mod Marine, Kristen Lausens enke – det var sket i drukkenskab og misforstand. Han blev dømt til at forlade Ribe by et år, og hvis han kom til byen inden denne tid, »bepligtede han sig til at have forbrudt hans hals«. ⁹⁹

Men det blev naturligvis, nu da pokkeren så at sige lavede om på alt, især de prostituerede, opmærksomheden var rettet imod, og det var især dem, der måtte holde for i disse den strenge morals dage.

Den katolske kirkes og i det hele taget det middelalderlige samfunds stilling til prostitutionen havde været meget lemfældig.

Den hellige Augustin havde tydeligt udtrykt, at man, hvis man afskaffede prostitutionen, ville fremkalde seksuelt kaos, eller som han skrev: »Fjern skøgerne fra det menneskelige samfund, og du vil forstyrre alt med tøjlesløshed«. – Og selv om man ikke ligefrem havde støttet prostitutionen fra myndighedernes side, ja ofte endog så skævt til den, accepterede man i virkeligheden skøgevæsenet som et nødvendigt onde, noget, som de sociale forhold havde fremkaldt, og som så at sige måtte være indbygget i samfundsstrukturen.¹⁰⁰

Men den nye sygdoms fremkomst ændrede imidlertid på afgørende punkter dette forhold, og det er muligvis en følge af den nye folkesyge, der rasede med så stor voldsomhed, at der så tidligt som i 1496 over hele Danmark blev udstedt befaling om, »at almindelige (offentlige) kvinder og skøger skulle bære på deres hoveder en fordelt hue, halvt rød og halvt sort, og intet klæde bedre end deventersk og intet lærred bedre end alenen for 1 sk.«.¹⁰¹ Fra gammel tid havde det – i hvert fald ude i Europa – været kendt at udskille de prostituerede fra andre mennesker ved at påbyde dem en bestemt klædedragt.¹⁰²

I Malmø blev nu desuden de prostituerede henvist til et særligt kvarter, en foranstaltning, der i øvrigt synes at være truffet over hele landet; endnu i Kristian IIs købstadslov af 1521 blev det bestemt, at »menige løse kvinder« gerne måtte bære så gode klæder, som de nu havde råd til, dog ikke kåber, »på det man dem kende kan for andre dannekvinder«, og det var forbundet med dødsstraf at øve vold mod dem; der blev anvist bestemte kvarterer som deres tilholdssted.¹⁰³

Allerede 1523 ophævede Frederik I denne lov, og der spores nu en stærkt ændret holdning til de prostituerede ved en bestemmelse, der fastslog, at »ingen kvinde, som ligger åbenbart i skørlevned, måtte bo mindre end 80 favne fra St. Anna hospital«.¹⁰³

Og nu tog jagten på skøgerne fat, senere så ihærdigt anført af Sjællands biskop Peder Palladius, der i sin visitatsbog kom med den så bekendte bandbulle mod dem:

»Nu sidder vel end mangel skarns skøge både udi købstad og på landsby, der du må vel vogte og vare dig for. Hun har ondt øl i hendes kande. Drikker du det af med hende, du får både skam og skade, og bærmens bliver til pokker og andet ondt, som jeg vil ikke nævne for skams skyld. Så at de unge karle, der løber til hende, som en hob hunde, med orlov at sige, løber til en tæve, de skulle på det sidste nedsmøres og blive fordærvede. Hvor mange bliver så fordærvede af onde kvinder!«¹⁰⁴

Derfor måtte det da også lyde meget alarmerende, da der kom det onde udsagn i omløb om den adfærd, der blev lagt for dagen i Karen Hansdatters hus i Ribe.

Arne Olsen, født i Oslo, og Jon Lånsen, født ved Frederiksstad i Norge, kunne nemlig fortælle, at Olaf Haraldsen, bosiddende i Frederiksstad, havde sagt, at han havde været i Pillestræde i Amsterdam i det argeste horehus, som findes, men han havde aldrig været i argere horehus end det, som var i Hans Maltesens hus i Ribe, og som Karen, Hans Maltesens hustru, boede i, og han havde ikke noget steds set, at det var gået til på den måde, som det gik til i Karen Hans Maltesens hus.

Det var ikke Hans Maltesen, der tog affære over for den i høj grad opsigtsvækkende beskyldning, men derimod Hans Henriksen Guldsmid, der var fader til Karen Hans Maltesens, og det var da også ham, der sørgede for, at sagen kom for bytinget 3. juli 1581.

Arne Olsen og Jon Lånsen bevidnede da hver især på deres sjæls salighed og med oprakte fingre, at Olaf Haraldsen havde omtalt Karen Hansdatter og hendes hus som ovenfor anført, men samtidig kunne de, støttet af Oluf Laursen og Anders Nielsen Ladegård, bevidne, at når de på den dannemand Malte Hansens vegne både årlige og silde

havde besøgt den dannekvinde Karen Hans Maltesens, da havde den dannekvinde givet dem øl og mad i rette tid, og de havde aldrig hørt eller set nogen utugtig eller ubekvem handel til hende eller hendes piger, tværtimod takkede de hende hver især ære og godt som en from dannekvinde og hendes piger med.

Dagen efter var det Oluf Haraldsens tur til at komme med sit besyv i retten, og havde han tidligere over for sine landsmænd på det groveste sværtet Karen Hansdatter, var der nu ingen grænser for, hvor tilfreds han var med samme dannekvinde, og da Hans Henriksen Guldsmid foreholdt ham Arne Olsens og Jon Lånsens vidnesbyrd, slog han det hele hen – det var ganske simpelt løgn, hvad hans landsmænd havde duttet ham på.

Til al overflod kunne også Malte Hansen bestå, at han ikke kunne beskyldte sin svigerdatter andet end ære og godt, og således kunne Karen Hansdatter øjensynligt med æren i behold trække sig ud af sagen i det år, da fem kvinder som skøger blev forvist fra byen.¹⁰⁵

Året efter kom der artige ting for dagen i sagen med Anne Jørgen Kimers; for, som det fremgår af tingbogen for 1582, »opholdt hun det slemme og utugtige kompagnis handel og rufferi«, både med den tyv Niels Jensen, født i Vilslev, og hans kone Bodil Andersdatter, datter af Anders Kejser i Jested, »og solgte og drak med dem, hvad de stjal og udtog af kirker, de opbrød, med megen anden utugtighed og løsagtighed, som hun brugte i sit hus, horeri og andet«.

Og samtidig kom det for dagen, at den skøge Karen Lasdatter, datter af Las Worm i Århus, havde givet den omtalte tyv Niels Jensen fra Vilslev en kniv og en sekser (vel en lang kniv) og ville have hjulpet ham ud af Bøddeliet – fængslet i den stenbygning, der var byens ældste rådhus – til spot og vanhæder for byen.

De to kvinder blev hudstrøget til kagen på torvet i Ribe,

hvorefter de blev forvist fra byen med påbud om ikke at komme den på seks mil nær ved deres halses og livs fortabelse uden al nåde.¹⁰⁶

Den 20. juli 1591 ønskede Jep Therkelsen i Brendstrup et vidnesbyrd af Hans Madsen Hakkelsesmand i Ribe, »om han nogen tid havde set eller fornummet nogen uæresager til ham lønligt eller åbenbarligt at have bedrevet nogen utugtig handel, samkvem eller slem løbsagtig omgængelse med den bøddels skøge Bodil Pedersdatter . . . eller med nogen andre skarns kvindfolk her udi byen eller uden byen« – og det fik han, men sagen rumlede i øvrigt videre; for i 1597 bekendte to kvinder, at Knud Mortensen i Brendstrup havde bestukket dem til at aflægge falsk vidnesbyrd om, at Jep Terkelsen havde haft med den »bøddels hore ved navn Bodil Svarens at gøre«. ¹⁰⁷

I tingbøgerne for 1596 findes anført en kvinde ved navn Communis Maren-Fælles Maren; mon der ikke bag dette skjuler sig en offentlig kvinde, der trods alt har vist en så diskret adfærd, at hun har kunnet accepteres af myndighederne i byen?¹⁰⁸

Der var i øvrigt mange steder i Ribe, hvor man, når dagens travle arbejde var endt, kunne drikke et krus øl eller andet, der kunne husvæle sjælen – af tingbøgerne fremgår det, at det efter mørkets frembrud ikke var så lige en sag at komme ind de pågældende steder, man måtte banke på for at give sig til kende – og der var på den måde egentlig mange steder, hvor der var ganske god lejlighed til at bedrive mørkets gerninger, uden at det alt for åbenlyst kom til offentlighedens og dermed heller ikke til myndighedernes kundskab. De to store markeder St. Hans markedet og Vor Frue marked i september kunne nok give anledning til en ikke ringe grad af usømmelighed, hvad tingbøgerne bærer ikke så helt få vidnesbyrd om.

Det var øjensynligt ikke forbundet med særlig store vanskeligheder at skeje ud på den ene eller den anden måde i

det 16. århundredes Ribe, og syntes man, at der ikke var de rigtige muligheder i Ribe by, var der det i byens omegn, hvorfor der da også den 22. nov. 1581 udgik kongeligt missive til lensmændene på Riberhus og på Hansborg om sammen at være opmærksom på, at der i Tørning len og på krongodset under Riberhus i samme område fandtes mange kroer, hvor der holdtes ølsalg, hvad der gav anledning til megen uskikkelighed, drukkenskab, horlevned, mord og anden synd. Det henstilledes til de to lensmænd at indskrænke kroernes antal¹⁰⁹ – og det var nok det eneste, man kunne gøre under de givne forhold; om moralen blev bedre af den grund, er en anden sag, som man nok har ret til at stille sig tvivlende overfor, og det kan i den henseende være vanskeligt at forstå hensigtsmæssigheden i, at en mand i 1611 over for borgmestre og råd i Ribe forpligtede sig til under sin hales fortabelse at holde sig borte fra løsagtige huse om natten.¹¹⁰ Den megen tale om dødsstraf i forbindelse med de anførte sager seksualmoraliske spørgsmål vedrørende skal man nok ikke tage for tungt på, det blev som oftest ved truslerne, dog med en undtagelse, nemlig når det gjaldt blodskam; for som en meget alvorlig forbrydelse betragtede man kønsforbindelse mellem og med nært beslægtede.

Den kanoniske ret havde udvidet romerrettens bestemmelser om forbud mod ægteskab inden for bestemte slægtsskabsgrader, således at beslægtede eller besvogrede personer ikke måtte indgå ægteskab. Disse ægteskabssager blev fra det 13. århundredes begyndelse behandlet af særlige gejstlige domstole, og sagerne blev øjensynligt ikke taget så alvorligt, at man appellerede til den verdslige magt med hensyn til strafudøvelse mod eventuelle forseelser på dette område.

Dog blev det ifølge privilegiet for Lund 1479 bestemt, at for fremtiden skulle livs- og legemsstraffe for *kætteri*, der

bl.a. også omfattede kønsforbindelser inden for forbudte ægteskabsgrader, overdrages til den verdslige magt.

Dette medførte bl.a., at en mand i 1507 blev brændt for åbenbart kætteri, da han havde stået i forhold til sit søskendebarn, havde begået blodskam, der efter datidens opfattelse omfattede videre slægtsskabsgrader end nu.¹¹¹

I kirkeordinansen af 1539 blev det således fastslået, at der for fremtiden ikke måtte tilstedes ægteskab i det tredje led »på det der må holdes den høviskhed og naturlige bly-somhed til slægten, som her til dags af vore forfædre har været holdt«,¹¹² og dette forbud blev gentaget i Frederik IIs ægteskabsordinans af 19. juni 1582, hvor de forbudte ægteskabsgrader blev bestemt som 1., 2. og 3. led, »som er søskende, søskendebørn og næstsøskendebørn«.¹¹³

Og straffen for brud på disse bestemmelser var hård. Peder Hegelund kan således i sin almanak under 26. juni 1602 meddele, at en kvinde var blevet brændt på grund af blodskam med en broder – hvad der ikke nødvendigvis betød, at det var hendes egen broder, hun havde stået i forhold til, men blot til to mænd, der var brødre.

I 1608 var lensmanden på Riberhus øjensynligt i tvivl om, hvorledes han skulle forholde sig med forskellige personer i lenet, »der desværre har understået sig til at bedrive blodskam«; han fik ved kongeligt missive samme år at vide, at han skulle lade et par unge mennesker, der var hjemmehørende i V. Horne herred og øjensynlig i deres ungdommelighed var ganske tåbelige, afsone sagen med en rimelig pengebøde, medens et andet par, der var hjemmehørende i Tange ved Ribe, og en person på Fanø og den kvinde, som han to gange havde besøvet, skulle straffes på deres hals efter lovlig proces til advarsel for andre ubesindige folk.¹¹⁴

Den omtalte fannik må være den mand, som Peder Hegelund i sin almanak omtaler under 11. maj 1608 i notitsen:

»Jep Nielsen, en fiskendskarl, blev ført til Fanø at skulle

halshugges efter K.M.ts brev, fordi han havde lokket tven-
de søskendebørn, så og den ene kvinde, som han havde
lokket første gang og sidste gang«.

Og for at understrege det dystre indhold i notitsen har
Peder Hegelund ude i margenen tegnet to sværd.

Hans Jørgensen Munk til Visselbjerg, der som dreng
havde haft sin gang som kostelev-convector i Peder Hege-
lundts hus, blev 30. maj 1616 foran Københavns slot hals-
hugget, fordi han år tilbage havde stået i forhold til tre
kvinder, der var søstre; de to af søstrene blev efter over-
leveringen henrettet på Kasthøj i Alslev sogn.¹¹⁵

Alle disse så at sige selvforstærkende udslag af en ny
kønsmoral havde som grundlag rædslen for den nye folke-
sygdom, der gjorde den smittede og dem, som man antog
for smitekilden, de prostituerede, til pariaer i samfundet.
Men så stærk var følelsen af ægteskabets ukrænkelighed,
at ingen af ægtefællerne kunne forlange skilsmisse, hvis
den anden part efter ægteskabets indgåelse pådrog sig den
nye sygdom, der i den henseende blev samstillet med spe-
dalskhed.

I overensstemmelse med Niels Hemmingsens Libellus
fastslog ægteskabsordinansen af 1582, kapitel VI, § 3 nem-
lig: »Dersom hustru eller husbonde falder udi nogen be-
smittelig syge som spedalskhed eller frantzoser, da bør dem
ikke derfor at skilles ad, men lide det tålmodigen som det
kors, Gud dem har pålagt. Dog er det udi sig selv kristeligt,
at den, som med slig sygdom er belagt, ikke begærer at
smitte den anden«.

Men loven foreskrev dog i kapitel VI, § 4, at hvis hustru-
en eller husbonden før ægteskabets indgåelse var besmittet
med spedalsk syge – og altså også pokker – og ikke havde
»det åbenbaret, før de kom sammen i ægteskab, men at
den ene derefter har fordærvet den anden, da må den, der
sådan er bedragen, vel skilles fra den anden«.¹¹⁶

Det var øjensynligt for at sikre sin søster mod alle ube-

hagelige overraskelser i den henseende, at Laue Gregersen på Ribe byting 14. febr. 1611 varetog sin søsters interesser, da han tilspurgte Knud Mikkelsen, født i Havrevad, »om han vidste sig fri for smitte og sygdom, som han har ligget under bartskærs hænder. Dertil svarede for^{ne} Hans Mikkelsen og sagde, at han ikke vidste sig fri for samme smitte og sygdom, som han sagde at have fået af løsagtige og skidne kvinder, men var deraf så vanfør, at han trøstede sig intet med at begive sig udi giftermål med nogen kvinde efter denne dag i nogen måde, meden han befinder sig derudi aldeles uduelig, så han vil intet befatte sig med Karine Gregersdatter udi nogen måde«. ¹¹⁷

Ikke sært, at man under sådanne forhold ønskede at komme al sladder i forkøbet, som det f.eks. var tilfældet med Bodil Pedersdatter, der på bytinget i Ribe 25. august 1568 fik vidnesbyrd om, at det var med urette, at Hans Nielsen i Skærbæk påstod, at Hans Bartskær i Ribe »havde taget hende for pokker«, da bartskæreren kun vidste at have behandlet hende for en dårlig arm. ¹¹⁸

Så meget mere forståelig er denne og andre henvendelser til bytinget, som det under de givne forhold egentlig var meget naturligt, at man havde et vågent øje med sygdomssymptomer, der kunne tydes som vidnesbyrd om pokker, således som det f.eks. var tilfældet med skibsbygger Hans Olufsen i 1569, men et par kolleger kunne for bytinget oplyse, at de ikke havde iagttaget sygdom eller bræk hos ham, undtagen at der undertiden løb vand fra hans kindben; til beroligelse kunne de meddele, at han altid havde passet sit arbejde og altså var et stabilt menneske, hvad der øjensynligt har virket tilfredsstillende for Bonde Pedersen, byens kæmner, der på byens vegne modtog vidnesbyrdet herom. ¹¹⁹

I 1574 fremgik Oluf Troelsen Kimer på bytinget »Anders Rasmussen, Kristen Sørensen Bartskærs svend, at bestå om den byld, han heler og læger hans hustru; da sva-

rede han (Oluf Troelsen) dertil ved sin helligåndsed og sagde, at den byld hun har, er ikke pokker eller frantzoser eller anden smitte, der nogen kan fange besmittelseskade eller fordærvelse af udi nogen måde, men er ikkun ellers en slem byld i sig selv; for den sags skyld turde han vel ligge hos for^{ne} Oluf Troelsen sig uden skade eller besmittelse i nogen måde«. ¹²⁰

Endnu flere eksempler kunne tilføjes.

Behandlingen af den ny folkesygdom blev først og fremmest varetaget af bartskårere, barberer og skarprettere, og de satte ind bl.a. med anvendelse af kviksølv blandet op med salve, hvad der fra gammel tid var anset for at være et virksomt middel mod skab og hududslæt, ¹²¹ og netop kviksølv kunne renæssancetidens store læge Paracelsus anbefale som et virksomt middel mod pokker. ¹²²

Man advarede dog mod alt for ivrig anvendelse af kviksølv ved behandlingen af sygdommen på grund af dette metals giftighed, og meget betegnende er, at kviksølvindholdet i et af nøglebenene på det kvindeskelet, der er fremdraget ved Æbelholt kloster, indeholder så meget kviksølv, at det er rimeligt at antage, at den unge syfilistiske kvinde, hvis sygdom skelettet giver så stærkt et indtryk af, er død af en kviksølvforgiftning, der må anses som resultatet af en kur med dette lægemiddel. ¹²³

Et afkog af guajaktræet – lignum guajum – der vokser på De vestindiske Øer, toges efter 1508 i anvendelse som lægemiddel mod den ny sygdom og blev bl.a. stærkt anbefalet af den bekendte tyske ridder Ulrich v. Hutten. ¹²⁴

Desuden anvendte man kirurgiske indgreb med anvendelse af ætsningsmidler og brændjern. ¹²⁵

De bartskårere, badere, lægekoner m.m., som man stort set overlod behandlingen af den frygtede sygdom, kunne drage nytte af de ikke så få lægebøger og syfilistraktater, der kom med oplysninger om, hvorledes sygdommen skulle behandles – om patienterne har haft megen gavn af de

mange lægemidler og behandlingsmetoder er en anden sag. Kviksølvkuren og andre kure kunne jo højst fjerne nogle symptomer, men ikke ramme ondet i dets rod.

På dansk er der fra før og lige efter midten af det 16. århundrede bevaret to lægebøger, hvori man kunne finde vejledning om behandling af pokker: den ene er den tidligere omtalte Christiern Pedersen: En nyttelig lægebog for fattige og rige, der udkom i Malmø 1533, og den anden er skrevet af den tidligere omtalte humanist Henrik Smith: Henrik Smids tredie urtegård, ordelige og flittelige tilhobe samlet af de bedste og lærdeste lægers bøger, indeholdendes nogle skønne og udvalgte lægedomsstykker, som gavnlige er for adskillige sygdomme, som menneskene vederfares og hænde kan over det ganske legeme fra hovedet til fødderne. Udg. 1557.

Christiern Pedersen var egentlig ikke læge, men har øjensynligt samlet noget stof sammen rundt omkring fra, og han råder bl.a. til at bruge afkog af guajaktræet, der dels kan bruges til at smøre med, dels til at drikke, alt efter nærmere anvisning – guajaktræet er nemlig efter forfatterens mening »den bedste og ypperster lægedom, som nogen tid funden er for pokker«. ¹²⁶

Heller ikke Henrik Smith har nogen lægelig uddannelse, og også hans lægebog er et kompilatorarbejde, som bogens titel jo også tydeligt angiver.

Om pokker eller frantzoser skriver han bl.a. i kapitel 106: »Pokker de har almindelig gerne deres begyndelse af det forgiftige onde forbrændte melankolske blod (de kommer og vel iblandt med af de andre væsker), hvilket som giver sig til leveren, og hun driver det fra sig vædelige ind imellem huden og kødet og først til den lønlige lem og for i panden næst op til håret, og der giver de dem almindelig gerne først til kende«. ¹²⁷

Det var altså kun en modstandskraftig lever, der – således som den almindelige opfattelse var i datiden – kunne

hindre, at sygdommen bredte sig til hele legemet,¹²⁸ og når forfatteren skriver, at sygdommen giver sig til kende i panden, må der være tale om den såkaldte corona Veneris – Venus-kronen – syfilitiske sår i panden.

Karakteristisk for pokker var efter Henrik Smith desuden »stor hovedværk og ondt udi halsen, pine udi skuldrene«, derfra kom der smerter i arme, ben og »omsider udi alle lemmer«, patienten fik så stor pine i lemmerne, »at man ikke gider rørt dem«. – »Huden svider på dem, ligesom han var brændt med nælder, og om natten har man større pine end om dagen«. ¹²⁹

Og ellers oplyser han om, at pokker kan behandles med drikke-, bade-, smøre- og røkgure i forbindelse med diæt og hvile.

Lettere angrebne foreskriver han sirupper af forskellig art, som den syge skal drikke, dertil forskellige piller til at »rense blod og uddrive det forbrændte onde blod« – det, der efter datidens mening var blandet med sort galde – »og anden ond væske, hvoraf pokker og anden hudens urenhed kommer«.

Dertil kom så bade- eller rettere svedekure, med f.eks. varm skarp lud og enebærris; den syge skulle sidde nøgen på et sæde anbragt over et kar med de nævnte ingredienser, der var anbragt i en kedel, »så at der er et stort hul i samme sæde og andre små huller« – den syge skulle være dækket til, »så at lugten og varmen kommer ingen steds ud«, men den syge skulle have hovedet frit.¹³⁰

Der må med andre ord være tale om det, som Peder Hegelund i sin almanak under 21. dec. 1604 kalder et tørbad; her skriver han om sin dødssyge søn magister Jens Pedersen Hegelund: »M.Ienß, min søn, brugte tørbad udi oen (ovn)«.

Henrik Smith anbefaler yderligere i sin lægebog nogle salver, først nogle uden kviksølv og »siden de, som stærkere er og med kviksølv beredes«. ¹³¹

Om røgbad skriver han: »Den syge skal sættes udi et tørt kar, dog så at han har hovedet udentil, så skal den vel tiltættes med klæder, og udi samme kar skal sættes et bækken med gloende ild, som vel tændt er og er uden røg; på samme vel tændte ild skal der lades et af disse efterskrevne pulvere, så at røgen heraf kan komme omkring den syge, og denne røg skal således bruges udi tre eller fire dage, indtil man ser, at væsken begynder at flyde; thi den syges mund flyder på somme, ligesom det gør på dem, som nedsmøres, og man skal handle med den syge, ligesom han var nedsmurt«. ¹³² Det må nok være disse og vel andre lægebøger, som Ribes ret omfattende bartszkærrelav har betjent sig af, når eller hvis dets medlemmer gav sig i lag med at forsøge at helbrede for pokker.

En enkelt af Ribe-bartszkærerne, den bekendte temperamentsfulde, hidsige og trættekære, men driftige og på fagets vegne såre nidkære Hans Kristensen Bartszkær, hvis navn ofte findes nævnt i tingbøgerne, udgav i 1596 i Slesvig hos bogtrykkeren Niclaus Wegener: En liden bog om allehånde sygdom, som menneskene mangfoldeligen kan vederfares formedelst vores første forældres syndefald udi Paradis, som er årsagen, at vi undfanges i synd og fødes syndige mennesker til denne verden. 51. psalm.

Man vil dog forgæves i denne 287 sider store bog i kvartformat lede efter noget lægemiddel, der tager sigte mod den ny sygdom; ganske vist findes der et afsnit med overskriften Ukyskheds leg, hvor forfatteren bl.a. med støtte hos især arabiske læger skriver om »kærligheds gerninger«; men der står her ikke noget, der direkte tager sigte mod pokker.

Om »kærligheds gerninger« skriver han, at de er sunde for legemet, når de, som autoriteterne mener, udføres med måde – »sådanne mådelige ukyskheds leg fordriver disse efterskrevne sygdomme allesammen«, og disse sygdomme opregnes så, og de er sandelig ikke få. ¹³⁸

Umådeholden afholdenhed – og her må forfatteren helt være på linie med reformatorerne – og »denne samme gerningers umætsomhed« er i lige grad farlige for sundheden; han anfører Avicenna, der foreskriver, »at ingen mand skal bruge sådanne ukyskheds leg i andre måder, end den rette natur foreskriver og udkræver, ellers fører sådanne gerninger menneskene stor bræk og skade på både til liv og sjæl. Derfor blive en mand for sig selv en mand og ikke for en ringe lyst eller en kvindes vilje at efterfølge og derover fortabe både liv og sjæl. Herpå skal I tænke, som lader eder finde dag og nat i mange sælsomme selskab«. ¹³⁴

For som der også står at læse hos Hans Kristensen Bartskær: . . . »ingen synder kommer flere mennesker til helvede end for ukyskhed«. ¹³⁵

Og det er vist ord så sande, som de er sagt!

NOTER:

1. A. L. Faye: Om syfilis' epidemiske optræden i Europa i slutningen af det femtende årh. (Skrifter udg. af Videnskabs-selskabet i Christiania, 1909 I. Matematisk-naturvidenskabelig klasse, nr. 4), s. 1ff.; Edv. Gotfredsen: Medicinens historie, 1964, s. 184f.; Folke Henschen: Sygdommens historie, 1965, s. 123f.; samme: Syfilis' ursprung och äldsta historia (Medicinhistorisk Årsbok, 1965).
2. Kindler: Literatur Lexikon X, s. 9176.
3. Gotfredsen anf. skr., s. 184.
4. Smst., s. 185.
5. Henschen: Syfilis' ursprung, s. 5.
6. Faye anf. skr., s. 33; Kulturhist. leks. for nordisk middelalder XVII, sp. 601.
7. Faye anf. skr., s. 33.
8. Gotfredsen anf. skr., s. 184; Kulturhist. leks. XVII, sp. 601.
9. Faye anf. skr., s. 35; Kulturhist. leks. XVII, sp. 601. Ove Brinch: Historiske portrætter, 1958, s. 51f.
10. Faye anf. skr., s. 31.
11. Brinch anf. skr., s. 11f.
12. Henschen: Syfilis' ursprung, s. 4; Faye anf. skr., s. 31.

13. Vilh. Møller-Kristensen: Bogen om Æbelholt kloster, 1958, s. 197.
14. Faye anf. skr., s. 34.
15. Christiern Pedersen: En nøttelig legebog for fattige og rige, Malmø 1533, forordet.
16. Møller-Kristensen anf. skr., s. 196.
17. Henschen: Sygdommenes hist., s. 129.
18. Christiern Pedersen anf. skr., s. 86.
19. Henrik Smids tredie urtegård etc., 1557, s. 132.
20. Rom. 6. 23.
21. Skrifter af Paulus Helie, udg. af det danske sprog- og litteraturselskab ved Marius Kristensen, 1933, s. 12.
22. V. A. Secher: Corpus constitutionum Daniæ I, s. 369; se i øvrigt reg. her.
23. Paulus Helie anf. skr., s. 13.
24. Dansk biogr. leks.; Hugo Matthiessen: De kagstrøgne, 1919, s. 35.
25. Peder Palladius' visitatsbog ved Helge Haahr, 1940, s. 138f.
26. Danske Magazin 4. rk. I, s. 194.
27. Troels-Lund: Historiske fortællinger II, 1911, s. 44f.
28. Visitatsbog, s. 155.
29. Smst., s. 154.
30. H. F. Rørdam: Danske kirkelove I, 1883, s. 350.
31. Smst., s. 12; Troels-Lund: Dagligt liv i Norden XII, 3. udg. 1908, s. 164f.
32. Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger på Christian III's tid, udg. af Troels Dahlerup I, 1959, s. 35.
33. Danske kirkelove I, s. 135. Uddrag af Christian III's odenske reces.
34. Secher: Corpus I, s. 40.
35. Troels-Lund: Hist. fort. II, s. 45.
36. J. Kinch: Ribe bys historie II, 1884, s. 578.
37. Ribe rådstuedombøger 1527-76 og 1580-99, udg. ved Erik Kroman, 1974, s. 14f.
38. Smst., s. 73.
39. Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 1940, s. 527.
40. Danske kirkelove I, s. 108.
41. Smst., s. 198.
42. Smst., s. 259.
43. Ribe byfogeds tingbog 1571-73, Landsarkivet i Viborg, s. 139r.
44. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 173.
45. Danmarks riges breve 2. rk. II, s. 118f. § 27 dog efter Fra Ribe Amt XVIII, s. 151.
46. H. Matthiessen anf. skr., s. 36f.; Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 86ff.
47. Danske kirkelove I, s. 12.
48. Smst., s. 81.

49. Smst., s. 275.
50. Secher: Corpus I, s. 41.
51. Nye Danske Magazin II, s. 268.
52. Kinch II, s. 673.
53. Rbt. 1586, s. 161r.
54. Kinch II, s. 676.
55. Smst., s. 890.
56. Rbt. 1571-73, s. 92r.
57. Rbt. 1573, s. 70.
58. Rbt. 1573, s. 83.
59. Om rådmandssønnerne se P. Adler: Efterretninger om Ribe (Ribe kathedralskoles program 1844, s. 50f.; Saml. til jysk hist. 1. rk. I, s. 219ff.
60. Rbt. 1597, s. 12v.
61. Adler anf. skr., s. 51.
62. Rbt. 1597, s. 127r.
63. Smst., s. 219.
64. Rbt. 1598, s. 164r.
65. Rbt. 1599, s. 80r.
66. Smst., s. 148v.
67. Smst., s. 236v.
68. Smst., s. 242.
69. Kinch II, s. 88.
70. Rbt. 1606, s. 25.
71. Rbt. 1586, s. 132v.
72. Rbt. 1589, s. 165r.
73. Rbt. 1575, s. 20.
74. Danske Magazin V, s. 253f.; Kanc. brevbøger 1551-55, s. 403.
75. Ribe rådstuedombøger, udg. ved E. Kroman, s. 22f.
76. Kirkelove I, s. 71.
77. Kinch II, s. 603, 688.
78. Kb. 1593-96, s. 176.
79. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 153.
80. Kinch II, s. 688.
81. Nye Danske Magazin II, s. 266.
82. Rbt. 1575-76, s. 190.
83. Smst., s. 204.
84. Kinch II, s. 687f.
85. Smst. I, s. 629, II, s. 574.
86. Rbt. 1571-73.
87. Rbt. 1581, s. 62.
88. Kinch II, s. 688.
89. Rbt. 1581, s. 88.
90. Rbt. 1595, s. 53v.
91. Kirkelove II, s. 310f.; Kb. 1580-83, s. 92.
92. Secher: Corpus II, s. 278.

93. Rbt. 1597, s. 189r.
94. Secher: Corpus II, s. 285.
95. Rbt. 1588, s. 45r.
96. Rbt. 1589, s. 13r, 15v, 35r.
97. Kinch II, s. 317.
98. Rbt. 1586, s. 67v.
99. Rbt. 1597, s. 45r.
100. H. Matthiessen anf. skr., s. 7.
101. H. F. Rørdam: Monumenta historiæ Danica I, s. 607.
102. H. Matthiessen anf. skr., s. 19.
103. Kulturhist. leks. VII, sp. 507; H. Matthiessen anf. skr., s. 26.
104. Troels-Lund: Dagligt liv XII, s. 162f.
105. Rbt. 1581, s. 73r.f.
106. Rbt. 1582, s. 64r.
107. Rbt. 1591, s. 90r, 1597, s. 41r.
108. F.eks. Rbt. 1596, s. 89v.
109. Kb. 1580-83, s.398.
110. Adler anf. skr., s. 47.
111. Kulturhist. leks. VII, sp. 370f.
112. Kirkelove I, s. 74.
113. Secher: Corpus II, s. 279.
114. Kb. 1603-08, s. 673f.
115. Fra Ribe Amt XIII, 1952-55, s. 206ff.
116. Secher: Corpus II, s. 293.
117. Rbt. 1611, s. 10v.
118. Rbt. 1568, s. 3r.
119. Rbt. 1569, s. 99.
120. Rbt. 1574, s. 248.
121. Kulturhist. leks. IX, sp. 562.
122. Gotfredsen anf. skr., s. 186.
123. Møller-Kristensen anf. skr., s. 198.
124. Faye anf. skr., s. 18.
125. Gotfredsen anf. skr., s. 186; E. Bastholm: Sygdomme i Danmarks middelalder, 1942, s. 44f.
126. Anf. skr., s. 87.
127. Smst., s. 132.
128. Faye anf. skr., s. 41.
129. Anf. skr., s. 132f.
130. Smst., s. 135.
131. Smst., s. 135f.
132. Smst., s. 137f.
133. Anf. skr., s. 159f.
134. Smst., s. 163.
135. Smst., s. 161.

Lokalhistorie

ET MENNESKELIGT BEHOV

Af A. Strange Nielsen

H. K. Kristensen er manden, der har ydet en utrættelig indsats på mange felter for at udmønte de lokalhistoriske værdier. I et alsidigt virke som museumsmand, arkivmand, foreningsmand, underviser og ikke mindst som forfatter har han været foregangsmand på sin egn. Men hans indsats har desuden haft en rækkevidde ud over det ganske land. Efterfølgende artikel beskæftiger sig ikke med den lokalhistoriske litteratur, men prøver at trække nogle synspunkter frem omkring det øvrige lokalhistoriske virke. Den være hermed tilegnet H. K. Kristensen.

I ethvert samfund har befolkningen sin egen måde at være på. I det samfund, der her skal fortælles om, er der forskellige ting, som præger menneskene. De stiller ikke de store fordringer til tilværelsen, men går gerne med udslidt tøj med lapper på, ofte flosset i kanterne. Hos nogen af dem vokser håret og skægget vildt, og hos somme er det fedtet og uplejet; der er også nogen, som går med pandebånd. De mest kulturbevidste af dem kan godt lide at flytte sammen og leve kollektivt som en særlig gruppe i samfundet. Møbler behøver de ikke mange af, de kan udmærket klare sig med gamle madrasser i en krog i boligen.

På væggene ser man måske flettede stråmætter og flade, sorte reliefhoveder med messingbånd om halsen. Til fest smykker de sig med store, grove smykker af uædelt metal og med perlekranse af farvede glasperler. Det tøj, de så har på, er gerne farverigt. Deres musik er meget taktfast, men høj og støjende, og når de synger, lyder det drøvende og uharmonisk. Det vigtigste ved dansen er at kunne trampe,

gøre armbevægelser og vrikke med hofterne. De synes, det er dejligt at leve på denne måde, for sådan har deres forældre og bedsteforældre levet før dem. Det er en kultur, de har arvet og derfor føler sig i harmoni med.

Jo, De har gættet rigtigt, kære læser. De her beskrevne forhold er hentet fra de såkaldte tilbagestående lande og mangler for så vidt at blive suppleret med andre vidnesbyrd om en fint udviklet kultur, som jo findes dér, og disse få glimt fra udviklingslandene må ikke forstås sådan, at de nævnte ting skal betragtes som dækkende for disse landes kultur. Den er rigere og smukkere, når den ret får lov til uforstyrret at udfolde sig.

Men hvis nu menneskene i et andet land, fornemmelig et af de vestlige lande, finder på at efterligne udviklingslandenes kulturmønster, så vil dette let komme til at virke kunstigt og unaturligt. En sådan væremåde vil være uden forbindelse med deres lands og dets befolknings kulturarv. Det kan godt være, at mennesker, der prøver dette, mener, at de viser solidaritet med befolkningerne i de tilbagestående lande. Men det passer nu sjældent; det er alt for billigt at tro det. Solidariteten er ikke meget bevendt, medmindre menneskene giver afkald på de goder og den standard, den vestlige verden giver dem – og giver afkald til fordel for folkeslag, der trænger. Men en sådan konsekvens er der kun få, der drager.

Resultatet vil blive, at efterlignerne af de »tilbagestående« landes kultur bliver rodløse og usikre mennesker. Kulturelt set hører de ikke hjemme nogen steder, fordi de har forrådt den kulturkreds, de er født og opvokset til at udvikle og videreføre. De har mistet deres identitet.

Det er bl.a. på denne baggrund, man skal se den store interesse for lokalhistorie og kulturminde, der er vokset frem i befolkningen siden anden verdenskrig.

Mange af vor tids mennesker er bange for – bevidst eller ubevidst – at miste deres kulturelle identitet. De søger på

mangfoldige måder at beskæftige sig med den hjemlige kultur, og dette har især betydet en samling af interesserne omkring den lokale historie. Heldigvis har man fra mange sider forstået, at der her er et behov, som skal og må tilfredsstilles.

Igennem lange tider har museer, historiske samfund og lokalhistorikere haft øje herfor og virket for denne sag. Blandt de virksomste findes H. K. Kristensen. Men kun forholdsvis mindre kredse af befolkningen forstod, at værddierne i dette arbejde er livsvigtige.

Efter anden verdenskrig er lokalhistorie og antikke sager blevet et forbrugsgode og i nogle tilfælde statussymboler, som brede kredse i befolkningen efterstræber.

Det er da lykkeligt, at der findes en hel række institutioner, foreninger, offentlige myndigheder og enkeltpersoner, som har forstået at tage opgaverne op med at engagere befolkningen i den lokale historie. Det har stor betydning, at kyndige folk er vejledere i dette arbejde, så det kan opnå en betydelig standard og undgå det dilettantiske. I denne henseende har vi meget at indhente endnu, og det er af vigtighed, at der gøres en indsats for at dygtiggøre de aktive medarbejdere på lokalhistoriens arbejdsmark. Her tænkes både på det offentlige uddannelsessystem og på de kurser, der fra forskellig side arrangeres for de mange almindelige mennesker, der yder en stor, uselvsk og ulønnet indsats for denne vigtige sag.

De mange kurser, der i de senere år har været arrangeret for medarbejderne i arkiverne, museerne og de historiske samfund, har allerede båret frugt. Også Danmarks Biblioteksskole har taget opgaven op ved at afholde kurser i lokalhistorie for bibliotekarer. Det har været kurser af betydelig standard, og de har hver gang været overtegnet. Skade da, at man af mangel på midler ikke er i stand til at afholde de kurser, der er behov for.

Godt nok har vi fået et lokalhistorisk institut som en af-

deling af Københavns Universitets historiske Institut. Og her bliver der arbejdet energisk og målbevidst. Det er et godt skridt på vejen, men vi trænger til, at dette institut får langt bedre arbejdsvilkår og en bedre status samt meget rigeligere midler, for at det kan virke efter hensigten.

Dertil må føjes, at også andre institutioner, som arbejder med dansk historie i dens forskellige discipliner, hæmmes af beskedne, inflationsramte bevillinger. Det er beskæmmende at konstatere, at momsens af historiske tidsskrifter og håndbøger m.m., udgivet af lokalhistoriske foreninger og institutioner, overstiger det beløb, som disse organer modtager i tilskud fra staten. Før momsens indførelse var der dog tale om et reelt tilskud.

Befolkningens levende interesse for den lokale historie giver sig stærkt udslag ved den store tilslutning til møder, kurser, foredragsrækker, udstillinger og ekskursioner. Det er historiske samfund og foreninger, og det er arkiver og museer, der mærker den store tilslutning. Mange steder er man i stand til at fortsætte foredragsrækker om lokalhistorie år efter år og stadig holde en tilslutning på fra 25-150 deltagere pr. møde. Men det kræver, at der i forvejen udsendes program, så folk kan se, hvad det er, de melder sig til. De landsomfattende oplysningsforbund udfolder store bestræbelser for at engagere lokalhistorikerne til at medvirke ved møder og foredragsrækker, og det kan hvert år konstateres, at der ikke er tilstrækkelig mange, der kan påtage sig opgaverne. Det gælder derfor om, at der i alle egne af landet fremelskes mange flere, der kan være med til på denne måde at tilfredsstille befolkningens store behov for lokalhistorisk viden og medleven. Så vil det endvidere blive muligt for ikke-historiske foreninger, for skoler og institutioner, for unge og gamle at få gennemført et lokalhistorisk arrangement i tilslutning til det egentlige virke; thi også fra sådanne steder mærkes interessen for det lokalhistoriske.

Folk kommer gerne, når der laves lokalhistoriske udstil-

linger. Det er især museerne og arkiverne, der på denne måde vil præsentere, hvad de arbejder med. Det er en god idé at lave specialudstillinger, der er karakteristiske for egnen, om en bestemt begivenhed eller mærkedag, om udgravninger og indsamlinger m.m.

De nye aktiv-grupper, der er opstået rundt om i stor-kommunerne, har set, at der netop på det lokalhistoriske felt ligger opgaver, der venter på at blive løst. De har set, at lokalhistorien er et fortræffeligt emne, når det drejer sig om at gøre – især en tilflyttet befolkning – fortrolig med stedet, hvor man bor. Lokalhistorien er på denne måde miljøskabende, den fører den hidtidige og tilflyttede befolkning sammen i et fællesskab, som det nok er værd at gøre en indsats for.

Ofte er det de tilflyttede selv, der går foran i dette arbejde, vel nok fordi de har det største behov. Af og til bliver de så »kloge«, at de gerne vil vejlede den hjemmehørende befolkning i sager, som denne ved meget bedre besked med, fordi den er opvokset med denne indsigt. Men hovedsagen er, at lokalhistorien her får lov til at stabilisere udviklingen frem mod en ny tid.

Vi ser også, at både lokale og overordnede myndigheder har forstået, at lokalhistorien ligger som en opgave, der bør nyde fremme. Det er kulturudvalgene i kommuner og amter, som måske i starten af deres virksomhed har stået usikre overfor, hvad deres opgaver egentlig gik ud på, der her har fundet en ny opgave at løse. Dette er ikke mindst kommet de mange nyoprettede lokalhistoriske arkiver til gode, fordi kulturudvalgene har kunnet stille lokaler til rådighed og gennemføre, at det nye arkiv kom på budgettet med et, oftest beskedent beløb, dog tilstrækkeligt til, at man ved frivillig og gratis assistance kunne komme i gang. Lad os betragte dette som den første begyndelse, der i tidens løb vil vokse sig stor og stærk.

For at de nye arkiver på længere sigt kan løse de lokal-

historiske opgaver til gavn for befolkningen, må de være indrettet med brandsikre magasiner, med teknisk udstyr til film-, bånd- og kopieringsarbejde, med skrivemaskiner og læseapparater, og de skal have en status, så de kan blive ved med at fungere og eksistere.

Det er betænkeligt, at der rundt omkring oprettes ganske små sognearkiver, der får husly i forhåndenværende lokaler, uden at der i øvrigt gøres noget, der kan betyde en virkelig sikring af det lokalhistoriske materiale. Hvis forskningen skal have gavn af det indsamlede materiale, er det nødvendigt med større enheder, for det er noget nær uoverkommeligt at skulle søge stof i mange små arkiver. Derimod kan små-arkiverne have betydning ved at redde ting, der ellers ville gå tabt, og som senere kan samles i større enheder.

Til gengæld for offentlig støtte kan arkiv-, museums- og historiske samfundsfolk hjælpe kommunernes tekniske forvaltning, når det gælder om at finde gamle – på stedet hjemmehørende – navne frem til brug for navngivning af veje, gader og nye institutioner.

Det gamle mønster, at hvert amt har sit historiske samfund, rækker ikke længere til. Trods energisk indsats magter samfundene slet ikke at tilfredsstille den glubende lokalhistoriske hunger, der findes i befolkningen. Rundt omkring i kommunerne kan og vil man selv, og resultatet bliver nok, at omtrent hver eneste kommune får sin egen historiske forening. Denne udvikling er godt på vej til at tage fart, og det skal man glæde sig over – også i de eksisterende historiske samfund, som i høj grad får nok at gøre med at formidle og udbygge et bredt samarbejde og tage sig af overordnede opgaver. I dette arbejde vil de få støtte af deres overbygning »Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger«.

De historiske samfund udgiver deres årbøger. Måske på grund af det lidt antikke udseende er de ikke blevet den

meget udbredte folkelæsning, hvad de ellers nok kunne fortjene. Selv om de enkelte årbøger er blevet tilrettelagt med teknisk kunnen og i tidssvarende udstyr, så mangler dog endnu størsteparten. De indhøstede erfaringer viser, at en forbedring på dette område giver et øget oplag, så her er virkelig noget at tage fat på.

Samarbejde skal der til. I enhver egn må foreninger, arkiver, museer og flere steder bibliotekerne finde hverandre og dele de lokalhistoriske opgaver imellem sig – der er nok at gøre for alle. Og det skal gøres sådan, at ingen opgaver forbliver uløste, og at der aldrig opstår konkurrence- eller prestigemæssige tilstande.

Overalt, hvor det lokalhistoriske arbejde trives, er pressen levende interesseret i at være med. For egnshistorie er godt stof, og de historiske organer skal benytte sig heraf og selv tilbyde stoffet. Her må man ikke overse den lokale ugepresse, som udover at bringe annoncer også er interesseret i at bringe stof om byen og egnen. Ligeså med radioens regionalprogrammer; her vil man også blive modtaget med åbenhed, og når den tid er inde, da man får lokale TV-programmer, så åbner der sig uoverskuelige muligheder for lokalhistorien.

Lokalhistorien er endvidere ved at vinde indpas i de nye skolecentraler, af hvilke der er oprettet mindst én pr. amt. Skolecentralerne vil gerne opbygge samlinger af lokalhistoriske opgaver for at kunne forsyne de forskellige skoleformer dermed. Kyndige folk må i samarbejde med pædagoger tilrettelægge sådanne opgaver, både til brug på lejrskoler og hjemme i skolestuen. Slet ikke så få steder har man gjort dette allerede før skolecentralernes tid. Det er nok noget af det allervigtigste, at den opvoksende slægt får lokalhistorisk ballast med ud i livet.

Flere og flere mennesker får lyst til at arbejde med deres slægts historie. De vil lære deres egen baggrund at kende, for de har forstået, at det navnlig i en ny tid betyder noget

at være i pagt med fortiden. Det er efterhånden ganske almindeligt, at folk henvender sig til arkiver og museer. De vil se de ting og dokumenter, som kan fortælle noget om forfædrene, måske er det endda noget, som forfædrene selv har ejet eller arbejdet med.

Det skal siges, at man i statens arkiver og museer har et åbent blik for det lokalhistoriske behov i tiden og villigt bakker det arbejde op, der gøres ud over landet. Uden denne betydelige hjælp ville det lokale arbejde have trange kår.

Endnu et vidnesbyrd om det historiske behov i vor tid er den vældige interesse for antikke ting, der er opstået i brede kredse af befolkningen. Hjemmene prydes af smukke, gamle, håndlavede brugsting, arvede eller indkøbte. Der er gået mode i at skaffe sig sådanne sager; derfor ser man, at antikvitetsforretninger blomstrer op i stort antal i byer såvel som på landet. De har meget vekslende standard, men kan trives, fordi priserne ligger tilstrækkelig højt, og fordi mange købere ikke er særlig kritiske. Inflationen er skyld i de stigende priser, fordi folk stoler på, at antikviteter er varige værdier. Hvordan det vil gå under en lavkonjunktur, har vi endnu ikke set.

Nu skal det ikke glemmes, at maskinalderens masseproduktion af varer, til dels af nye materialer, er med til at gøre gode håndlavede ting sjældne og dyre. Det hænger sammen med, at de håndværksfremstillede ting bærer et personligt præg, der vidner om menneskelig dygtighed og skabende evner. Man kan sige, at sådanne ting har en »sjæl«. Folk lever med sådanne antikviteter, har øje for deres skønhed og møder flittigt op til møder og kurser, hvor sagkyndige folk identificerer tingene og gør rede for disses placering i kulturhistorisk sammenhæng.

Det er på disse måder adskillige mennesker får tilfredsstillet deres trang til at have en kultur at leve på midt i en

tid, hvor nye ting og fremmede ting vælter ind over samfundet og truer den tilværelse, de føler sig trygge i.

Gennem alle de her nævnte aktiviteter kan lokalhistorien blive den løftestang, der skal sørge for, at det bedste i vor historie ikke mistes, men bliver en kulturarv, der kan være med til at præge samfundet midt i den rivende udvikling, der foregår. En stor del af det lokalhistoriske arbejde, som er vokset frem siden anden verdenskrig, er endnu i sin begyndelse og har måske ikke fundet sin endelige form. Det bliver spændende at se udviklingen i den næste menneskealder. Allerede nu kan det overses, at de lokalhistoriske aktiviteter er kommet for at blive og udrette et uundværligt arbejde.

Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder

Af *Olaf Olsen*

Ribe har længe rost sig af at være Danmarks ældste by. Det har man kunnet gøre, fordi byen omtales næsten hundrede år tidligere end nogen anden købstad i det nuværende Danmark. Ifølge beretningen om missionsbispens Ansgars levned skænkede kong Hårik den Yngre en byggegrund i Ribe til Ansgar, for at der – som det tidligere var sket i Hedeby – kunne blive opført en kirkebygning, og ved samme lejlighed tillod kongen, at en præst bosatte sig fast i byen. Dette hændte i slutningen af Ansgars levetid, dvs. omkring år 860.

»Ansgars Levned« er skrevet kort tid efter denne begivenhed, efter alt at dømme af en gejstlig ved navn Rimbart, der havde ledsaget Ansgar på hans senere rejser, og som blev hans efterfølger som ærkebiskop af Hamburg-Bremen. Om efterretningens pålidelighed kan der ikke med nogen rimelighed rejses tvivl.

Det måtte derfor vække undren, at de arkæologer, som siden 1950'erne så ihærdigt har gravet i Ribes undergrund, aldrig stødte på levn af Ansgars Ribe. I de metertykke aflejringer under byens gader og huse var der rige fund fra middelalderen, men intetsteds fandt man oldsager, der syntes ældre end 1100-årene. Havde man ikke vidst bedre, ville konklusionen have været den, at Ribe by måtte være opstået omkring den store domkirke »af tavleværk af sten«, som biskop Thure – død i slaget ved Fodevig 1134 – ifølge Ribe bispekrønike indledte opførelsen af.

Hvor var det ældste Ribe blevet af? En teori om, at den første bebyggelse havde ligget i slippekvarteret mellem domkirken og skibbroen, måtte lægges på is efter stikprø-

ver i kvarterets undergrund; heller ikke dér kunne man komme bag om det magiske år 1100. Nærmest i desperation gav arkæologerne sig til at studere Ribes omegn. Var købstaden mon flyttet til sin nuværende plads efter en stormflod eller efter krigeriske begivenheder, som engang i slutningen af 1000-årene havde tilintetgjort den ældre by? Man gravede ved Dankirke og Okholm en mils vej sydvest for byen og fandt begge steder spor af bebyggelser. Men det ældste Ribe var det tydeligvis ikke.

Og så viste det sig, at løsningen lå så at sige lige om hjørnet – eller rettere på den anden side af Ribe å, kun et stenkast uden for købstadens gamle Nørreport. Dette område, der ikke var omsluttet af den middelalderlige bybefæstning, kaldtes i de skriftlige kilder siden 1300-årene for *suburbium*, forstaden. Her havde senmiddelalderens Ribekøbmænd deres stalde, og på dette areal tømte byens natmænd på Christian den Fjerdes tid deres stinkende vognlæs. Under de tykke gødningslag ligger resterne af det ældste Ribe.

De første vidnesbyrd fandt Aino Kann Rasmussen i en søgegrøft på baneterrænet i 1970. Siden har Mogens Bencard foretaget adskillige udgravninger i området, i 1973 især under Kunstmuseets kælder og i museets have, i 1974 først og fremmest i dommerboligens have, hvor der var mulighed for at foretage en egentlig fladeudgravning.

Mogens Bencard har på forbilledlig vis gjort rede for de nye resultater i en foreløbig rapport i »Mark og Montre« 1973, og i samme tidsskrift har han i 1974 forelagt sit syn på Ribes topografiske udvikling fra byens første tid til slutningen af middelalderen. Ikke mindst for den, der i årenes løb har fulgt jagten på det ældste Ribe, er dette spændende læsning, og personligt føler jeg mig overbevist om, at den syntese, som Mogens Bencard fremlægger – her illustreret ved grundplanerne fig. 1 og 2 – vil vise sig holdbar. Ganske vist er der stadig væk store huller i vor viden. De nye ud-

gravninger har fortrinsvis blotlagt bebyggelsesspor, der tilhører tiden før og omkring år 800. Fra den egentlige vikingetid er fundene endnu så fåtallige, at perioden på det nærmeste fremstår som et arkæologisk tomrum. Fremtidige udgravninger i Ribe vil derfor utvivlsomt give vigtige oplysninger om byens udvikling mellem år 800 og 1100. Men der er næppe grund til at forvente, at hovedlinjerne i det helhedsbillede, der tegner sig i dag, vil blive ændret i afgørende grad.

Jeg vil derfor ikke beskæftige mig yderligere med Ribes indre topografi, men – tilskyndet dertil af Mogens Bencard – vende min opmærksomhed mod andre vigtige aspekter ved fundet af det ældste Ribe: årsagerne til byens opståen og tidligste udvikling.

Dette emne har fået en særlig aktualitet derved, at udgravningerne har givet den overraskende oplysning, at Ribe eksisterede henved hundrede år før Ansgars tid. I bebyggelseslagene er der fundet en del små og uanselige mønter, såkaldte »sceattas« af frisisk og engelsk oprindelse, der stammer fra tiden mellem ca. 725 og 800. Mønterne kan have cirkuleret længe, før de er havnet i jorden, og man kan derfor ikke udlede nogen nøjagtig datering af byen alene ved deres hjælp. Men sammen med de øvrige fund viser mønterne klart, at der har boet mennesker i Ribe i 700-årenes anden halvdel.

Så gammel havde næppe nogen ventet, at Ribe var. Skuer man ud over Skandinavien, vil man se, at de tidligste bydannelser i hovedsagen hører 800- og 900-årene til. Selv den store handelsby Birka i Mälaren, som Ansgar også besøgte, eksisterede næppe før år 800. Heller ikke langs den slavisk befolkede Østersø-kyst, der engang strakte sig helt til Holsten, kendes bysamfund forud for 800-årene. Den eneste anden by i Norden, der vides at have eksisteret i 700-årene, er den vigtigste af alle sydsandinaviske byer i vikingetiden, Hedeby ved Slien. Her foregår den egentlige

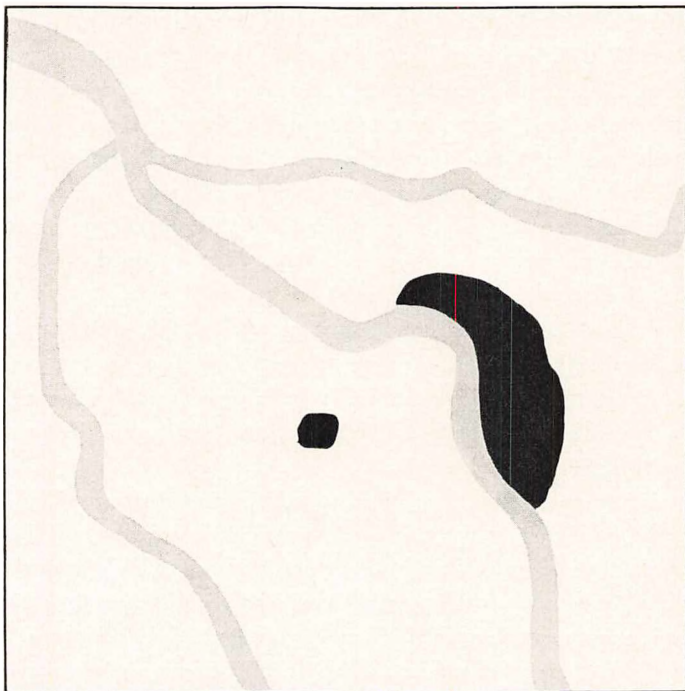

Fig. 1. Ribe-området ca. 700-1100. Handelsbyen ligger nord(øst) for Ribe å. Den lille plet på den anden side af åen markerer et – endnu hypotetisk – kirkeligt center omkring domkirken. (Efter Mogens Ben-card 1974).

byudvikling ganske vist i overvejende grad i 800-årene, men undersøgelser uden for vikingetidsbyens område, umiddelbart syd for den store halvkredsvold, har afsløret begravelser og huse fra en by-agtig bebyggelse, der som forekomsterne i Ribe kan føres tilbage til 700-årenes midte.

Begge steder er det endnu kun et fragmentarisk billede, man kan danne sig af den ældste bebyggelsesfase, og det er nødvendigt at overveje, om vi har tilstrækkelig viden til at karakterisere dem som byer. Der kunne jo også være tale om store landsbyer eller måske blot om sæsonhandelsplad-

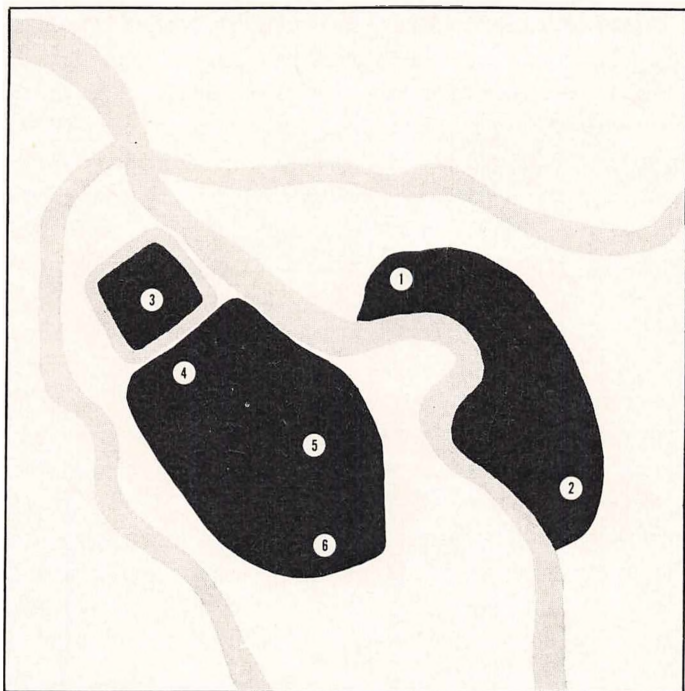

Fig. 2. Ribe-området ca. 1100-1230. Ribe er ved at flytte over på åens anden side. 1, 4 og 6 er sognekirker, 2 et benediktiner-nonnekloster, 3 Riberhus og 5 domkirken. (Efter Mogens Bencard 1974).

ser, mødesteder for fremmede og hjemlige købmænd i sommertiden.

Købstadsbegrebet i vikingetiden og den tidlige middelalder er et emne, der siden 1920'erne har optaget mange videnskabsmænd, både arkæologer, historikere, retslærde og kulturgeografer. Især tyske forskere, der som bekendt nærer en betydelig forkærlighed for definitioner og systematisering, har ført en livlig debat om emnet. Selv går jeg til spørgsmålet med en god portion ulyst, når det gælder de ældste byer i Norden. Man kan naturligvis sagtens opstille en række kriterier for, hvad der skal forlanges af en

samling huse, for at den kan opnå betegnelsen *by*. Men kendskabet til vore ældste bysamfund er så spredt og tilfældigt, at vi simpelt hen ikke besidder det materiale, der er nødvendigt til efterprøvningen af sådanne kriterier. Og som det vil fremgå af det følgende, er der heller ikke ud-sigt til, at en tilstrækkelig dokumentation nogen sinde vil kunne fremskaffes. Det er (for at sige det mildt) derfor be-drøveligt, at en stor del af begrebsdiskussionen netop er blevet knyttet til de byanlæg, der vides mindst om.

Virkelig interesse får diskussion om bybegrebet først, når den føres på grundlag af forholdene i højmiddelalderen. Her findes der et skriftligt kildemateriale med vægtige oplysninger om fiskale og retslige vilkår i bysamfundene, og ved hjælp af endnu bevarede bygninger, gadeforløb etc. er det ofte muligt at udlede hovedtrækkene i byernes topo-grafiske udvikling. Senest har den svenske historiker Hans Andersson vist, hvor langt man kan komme ved en minu-tiøs analyse af bybegrebet i denne periode.

Men man må naturligvis også have visse retningslinjer at gå efter, når man arbejder med de ældste byers forhold. Hvor svært det imidlertid er, vil jeg illustrere ved at gen-nemgå det af de mange definitionsforsøg, der forekommer mig bedst egnet til formålet. Det er fremsat af den norske historiker Knut Helle.

Af en by må man, siger Knut Helle, forlange følgende kriterier opfyldt:

1. En vis tæthed i bebyggelsen i forhold til de omliggende landdistrikter.
2. En vis økonomisk specialisering i forhold til omegnen.
3. Retslig udskillelse fra oplandet, egen administration og særlige økonomiske rettigheder.

Knut Helles definition er udformet med henblik på Nor-ges middelalderbyer. Men hans kriterier er – fornuftigvis – formuleret i meget generelle og meget forsigtige vendinger,

og de kan derfor også i nogen grad anvendes over for vikingetidens byanlæg.

En vis tæthed i bebyggelsen turde være et selvfølgelig krav. Typiske byfunktioner som håndværk og handel kan jo udøves på landet i betydeligt omfang, uden at man af den grund rykker bebyggelsen tættere sammen og gør landsbyerne til byer. Tænk blot på forrige århundredes flittige uldtyder.

Et bemærkelsesværdigt arkæologisk fund i Sverige har gjort dette kriterium aktuelt i debatten om de ældste byer i Norden. På Helgö i Mälaren – en nabø til Birka – har den svenske arkæolog Wilhelm Holmqvist gennem en årække udgravet en bebyggelse, der i tid strækker sig fra ældre romersk jernalder til vikingetidens slutning, men som øjensynligt har haft sin blomstring i perioden mellem ca. 400 og 700. At der på stedet har været en betydelig håndværksproduktion, vidner tusinder af fremgravede smeltedigler og støbeforme om. Samtidig viser rige fund af importvarer, at Helgö-boerne har stået i handelsforbindelse med et stort baltisk-botnisk område. Hvis vi skal opfatte dette rige samfund som en by, bliver Ribe en årsunge.

Men på Helgö er der ingen samlet bebyggelse. Hustomterne ligger enkeltvis og i små klumper rundt om på øen. Om øens indbyggere har været frie håndværkere, eller om de – hvad der måske er mere sandsynligt – arbejdede for en lokal stormand, der også stod for afsætningen af varerne, behøver vi ikke at diskutere på dette sted. Det vigtigste for os er at konstatere, at Helgö selv i sin blomstringstid næppe med føje kan karakteriseres som en by.

Fra de ældste bebyggelsesfaser i Hedeby og Ribe er de arkæologiske vidnesbyrd endnu så begrænsede, at det er vanskeligt at tage stilling til, om kravet om bebyggelses tæthed synes at være opfyldt.

En vis økonomisk specialisering i forhold til omegnen må ligeledes være et ufravigeligt krav, når en bebyggelse

skal kaldes by. Dog må det ikke forlanges, at byen er uden eget landbrug. Helt op mod vor egen tid har det været ganske almindeligt, at der især fra mindre byer blev drevet en del landbrug på markerne rundt om byen. Fund af vidnesbyrd om f.eks. stalde i et bebyggelsesområde kan derfor ikke uden videre diskvalificere det som by. Men man må selvsagt forlange, at tyngdepunktet i fundmaterialet ikke er agrart.

Vi kan f.eks. prøve kriteriet på en bebyggelse fra tiden mellem ca. 400 og 700, som Márten Stenberger har påvist i ringborgen Eketorp på Öland, der vist oprindeligt var grundlagt som tilflugtsborg for emegnens befolkning. Her fandtes ikke mindre end ca. 15 gårde, klumpet sammen inde på borgpladsen. Men selv om bebyggelsen var tæt, viser fundene tydeligt, at landbruget var det helt dominerende erhverv i det sluttede samfund, som derefter må karakteriseres som en befæstet landsby. Først langt senere, i vikingetidens slutning, opstår der på dette sted en handels- og håndværksby.

I Hedeby og Ribe præges den ældste bebyggelse af håndværksvirksomhed. I så henseende skulle der ikke være noget i vejen for at anse dem for byer.

Det tredje kriterium, *retslig udskillelse fra oplandet, egen administration og særlige økonomiske rettigheder*, må anses for det vigtigste led i bybegrebet. Det er derfor intet mindre end katastrofalt for definitionsdebatten, at der hverken for det ældste Hedeby eller det ældste Ribe – eller for den sags skyld for nogen anden af Nordens byer før år 1000 – findes blot en brøkdel af den realviden om de retslige forhold i bysamfundene, der er nødvendig, hvis spørgsmålet skal besvares med andet end værdiløse og komplet ligegyldige gisninger.

Vor viden om de retslige forhold indskrænker sig ret beset til passager i Ansgars Levned, hvorefter det fremgår, at der i Hedeby og Birka var »grever« eller fogder (*comes vici*,

praefectus vici), og at der i Birka var et ting. Formuleringen kan nok give indtryk af retslig udskillelse fra omegnen og egen forvaltning, men udelukker på den anden side heller ikke, at de pågældende embedsmænd har styret mere end byen selv. Og hvor stor præcision tør man vente af Ansgars Levned? Når det gælder oplysninger af denne art, egner Rimberts værk sig næppe til læsning med lup. Det klogeste vi kan gøre er at erkende vor grænseløse uvidenhed. At foretage tilbageslutninger, f.eks. fra byernes forhold i det bedre oplyste 12. århundrede, ville være mere end problematisk, og helt uansvarligt ville det være at trykke en »model« fra frisisk-karolingisk byvæsen ned over det nordiske vikingetidssamfund. Men begge dele er forsøgt.

Til Knut Helle's bykriterier kan føjes et krav om, at en bebyggelse skal udvise *permanent bosættelse* for at kunne opfattes som by. Uden dette krav kan vi ikke sætte et skel mellem sæsonhandelspladser og egentlige byer. At et sådant skel er nødvendigt, fremgår af Charlotte Blindheims udgravninger på Kaupang i Oslofjorden, hvor det er lykkedes at lokalisere en betydelig handelsplads – overbevissende identificeret med det *Sciringes heal*, som købmanden Ottar fortalte den angelsaksiske kong Alfred om. Fundene fra Kaupang viser et handels- og håndværksmiljø fra 800-årene. Men der er en påfaldende mangel på ildsteder i husotterne på Kaupang, og Charlotte Blindheim drager heraf den rimelige slutning, at stedet kun har fungeret om sommeren.

Derimod synes der ikke at være tvivl om, at det ældste Hedeby var beboet hele året. For Ribes vedkommende er det arkæologiske materiale endnu så beskedent, at sikre slutninger ikke kan drages. Men der er i hvert fald ildsteder i husene, og tykke gødningslag tyder på, at man har holdt husdyr på stald. Umiddelbart er der ingen anledning til at tro, at byen i 700-årene alene var en sæsonhandelsplads.

Konklusionen af disse betragtninger over bykriterierne

i tiden forud for middelalderen må være, at vi kun med betydelige forbehold tør nærme os en definition af vikingetidens by. Mest kan arkæologien give os. Den sætter os i stand til at skelne mellem landsby- og bybebyggelse, idet man kan se på beboelsens tæthed i de udgravede områder og foretage en vurdering af erhvervsstrukturen på grundlag af de fremdragne levn. Og som vi netop har set, kan man også drage et skel mellem faste bosættelser og temporære markedspladser på grundlag af arkæologiske vidnesbyrd.

Men mere end dette kan arkæologien ikke yde til bydefinitionen. Ganske vist har nogle forskere – især arkæologer og kulturgeografer – forsøgt at opstille numeriske kriterier for byerne. Men skal der være 100, 500 eller 5000 indbyggere og 2, 10 eller 50 hektar, før en bebyggelse kan kaldes by? Et sådant skøn må blive aldeles vilkårligt, og jeg kan ikke se, at der kan tillægges det nogen som helst værdi i en begrebsdiskussion. Selv hvor man har udgravet store samlede bebyggelser, ligger det uden for arkæologiens formåen at afgøre, om en bosættelse skal opfattes som et bylignende samfund eller som en egentlig by (købstad) med egen jurisdiktion og særlige privilegier. Hertil fordres præcise informationer i skriftlige kilder. Og da sådanne kilder ikke foreligger for de ældste byers vedkommende, tjener det ikke noget fornuftigt formål at give sig til at diskutere, om f.eks. Hedeby og Ribe fra første færd var »rigtige« byer eller ej.

På dansk er *by* heldigvis et rummeligt begreb. Jeg vil derfor også i det følgende kalde det ældste Ribe for en by uden at føle nogen forpligtelse til at inkludere mig på en eksakt definition af begrebet. Men ordet *købstad* vil jeg holde mig langt fra.

Med en historie, der går tilbage til 700-årenes midte, kan Ribe i dag uanfægtet hævde sin status som ældste by i det nuværende Danmark. Men arkæologien er overraskelser-

nes fag, og den gamle bispestad skal ikke føle sig alt for sikker på sin førsteplads. I Viborg graves der lige så ihærdigt som i Ribe, og en skønne dag kan det meget vel vise sig, at byen i Jyllands centrum har lige så gamle rødder som Ribe. De to byer har vidt forskellige forudsætninger, men kan være opstået som følge af de samme økonomiske faktorer. Lad os prøve at opspore deres genesis.

Det er alt andet end let. »Yngre germansk jernalder«, som man kalder 600- og 700-årene, hører til de dunkleste århundreder i Danmarks forhistorie. Gravfund er der ikke mange af, nedgravede skatte kendes næsten ikke, og selv om de sidste årtiers travle arkæologiske virksomhed har bragt nogle vigtige bopladser for dagen, råder vi kun over en meget beskednen viden om samfundsstruktur og dagligliv i perioden. Sammenligner man med den nærmest foregående periode, guldhornenes og de andre store guldfunds tid, fornemmer man en voldsom kontrast. Dog skal man ikke heraf lade sig henrive til betragtninger over økonomisk og kulturel tilbagegang. Meget kan bero på de tilfældighedernes spil, som arkæologien er så rig på. I Danmarks forhistorie har ændringer i gravskikkene ofte afgørende konsekvenser for det arkæologiske helhedsbillede, og de manglende skattefund skal muligvis tolkes lige modsat tilbagegang, nemlig som udtryk for fredelige og stabile tilstande i landet.

Vigtigst for vor problemstilling er den store boplads og gravplads på Lindholm Høje ved Limfjordens nordbred. Den synes at være opstået i 600-tallet, altså måske 100 år før Ribe, og en bebyggelse af tilsvarende ælde er konstateret på Bejsebakken på fjordens modsatte bred ikke mange kilometer borte. Thorkild Ramskou, der sammen med Oscar Marseen har gennemført den store udgravning på Lindholm Høje, gør gældende, at de to lokaliteter må anses for »de hidtil ældste kendte byer her i landet«. Men når han i samme åndedrag tilføjer, at man dog i første række

må forestille sig Lindholm Høje som en bondeby, hvor det daglige arbejde med jorden og med husdyrene har præget livet, kan Ribes patrioter ånde lettet op. Efter vore kriterier må bebyggelsen på Lindholm Høje karakteriseres som en landsby.

Men denne landsby frembyder unægtelig træk, der peger frem mod det følgende århundredes bydannelser. Især i dens nordlige del var der, efter hvad Thorkild Ramskou fortæller, mellem bøndernes huse værkstedspladser, hvor håndværkere af forskellige fag har virket, først og fremmest smede og metalstøbere. Desuden fandtes 25 små grubehuse – hytter der var halvt nedgravet i jorden – alle med rester af væve eller tene. Det er værd at bemærke, at en anden stor landsby er fundet under den vældige ringborg fra vikingetidens slutning på Aggersborg, et halvt hundrede kilometer vestligere ved Limfjorden. Landsbyen på Aggersborg, der rummer et endog meget stort antal grubehuse mellem bøndernes langhuse, er ikke helt så gammel som Lindholm Høje, men går dog tilbage til 700-årene.

Lindholm Høje bestod i næsten et halvt årtusinde. Med få undtagelser er det umuligt at datere de enkelte håndværksanlæg og produktionslevn i landsbyen med så stor præcision, at det kan afgøres, om håndværkerne allerede gjorde sig markant gældende i de ældste bebyggelsesfaser. Det er tænkeligt, at denne udvikling i alt væsentligt hører vikingetiden til. Vi kan derfor ikke uden videre stille vidnesbyrdene fra udgravningen i direkte relation til Ribes kronologi, men må nøjes med at bruge dem som dokumentation for den udvikling i produktionsforholdene, der leder frem til byvæsenets opståen.

At der har været udøvet håndværk i landsbyerne kan i sig selv ikke fremkalde undren. For hvor skulle det ellers være sket? I de ældre bondesamfund har denne produktionsgren vel i overvejende grad været drevet som husflid og haft karakter af deltidsarbejde, udført af de mest finger-

nemme blandt landsbyens beboere. Dette kan vi bl.a. slutte os til, fordi der i de mange jernalderlandsbyer, der efterhånden er udgravet, ikke synes at være vidnesbyrd om en særlig håndværkerbefolkning. Kunsthåndværkere som f.eks. guldsmede, hvis produktionsevne oversteg, hvad der var brug for i en enkelt landsby, må vi forestille os i stormænds tjeneste eller rejsende fra sted til sted, og det samme kan gælde for andre håndværkere, der fremstillede kvalitetsprodukter.

Det afgørende nye ved landsbyen på Lindholm Høje er, at håndværkerne udskiller sig som et særligt element i landsbyen, og at deres produktion efter alt at dømme har haft et sådant omfang, at landsbyen ikke selv har kunnet aftage det hele. En del af produkterne er givetvis fremstillet med henblik på afsætning til fremmede.

Thorkild Ramskou har peget på, at både Lindholm Høje og dets modstykke på den anden side af Limfjorden, Bejsebakken, ligger ved åmundinger, hvor mindre skibe kunne søge læ. Dette gav særligt gode betingelser for overfart over fjorden, og det var kun naturligt, at der her opstod markedspladser, hvor varer fra søvejen fordeltes til oplandet. Begge steder har vi samfund, der ved vejlinjers udmunding i fjorden er blevet selvfølgelige centre for samfærdsel og handel. Håndværkernes kunder har altså været de bønder fra indlandet, der kom til fjorden for at handle.

Men hvad var det, der satte en sådan handel i gang netop i 600-årene? Thorkild Ramskou skriver herom, at når Lindholm Høje opstod, var det »vel som følge af den voksende internationale trafik på Limfjorden«.

Forestillingen om Limfjordens rolle som en vigtig international søhandelsvej i århundrederne forud for vikingetiden skyldes C. J. Becker, der i 1954 i meget generelle vendinger tog spørgsmålet om handelsruterne op til behandling i forbindelse med opstillingen af en særlig sydiskandinavisk »kulturgruppe« i yngre germansk jernalder. C. J.

Becker vender sig mod den gængse opfattelse, efter hvilken forbindelsen mellem Nordsø- og Østersø-området i denne periode hovedsageligt var opretholdt ved landtrafik tværs over Jyllands rod. Dette modsiges efter Beckers mening af de arkæologiske fund fra det 7. og 8. århundrede, der grupperer sig på en måde, der synes ham alt andet end tilfældig. To områder træder særlig stærkt frem: det ene er Limfjordsegnen, det andet Sjælland med det vestlige Skåne og Østfyn. Under den forudsætning, at de arkæologiske forekomster i grove træk angiver handelens ruter, tegner C. J. Becker på dette grundlag et billede af »den store handelsvej« ude fra Europa i tiden omkring år 700. Fra Rhinmundingen, hvor den har forbindelse ind til Europas hjerte, løber den mod nordøst langs den frisiske kyst op til Jylland, hvor den følger kysten indtil Limfjorden, hvis rolige vande den søger ind i. Fra Limfjorden fortsætter den ud i Kattegat, deler sig her i to grene, der passerer henholdsvis øst og vest om Sjælland for atter at mødes i farvandet ud for Bornholm og følges på den videre vej mod det økonomisk og kulturelt mægtige Mellemsverige.

C. J. Beckers indlæg er ledsaget af et kort, hvor denne handelsvej er indtegnet. Ligesom de farlige arkæologiske udbredelseskort (mod hvilke der med øjeblikkelig varsel burde udstedes et 25-årigt forbud) har sådanne kort en nærmest magisk virkning på læseren, og den foreslåede internationale handelsrute gennem Limfjorden har i den nyere arkæologiske litteratur opnået en autoritet, som den dristige hypotese næppe kan bære. Yngre germanske jernalder er som allerede nævnt en yderst fundfattig periode, og det turde bero på en fuldstændig tilfældighed, at der netop i Limfjordsområdet er gjort nogle få fund – for mere er det ikke – af bopladser og grave fra denne tid, medens resten af Jylland endnu næsten intet har givet fra sig. Et omfattende stednavnemateriale, der benyttes alt for lidt af arkæologien, viser klart, at Jylland i disse århundreder var

ganske velbefolket, og det kan kun være et spørgsmål om tid, før dette også kan dokumenteres arkæologisk. De nye fund fra Ribe-egnen har såmænd allerede ændret billedet fra 1954 mærkbart.

Skal det spinkle fundmateriale overhovedet bruges til belysning af fjernhandelens veje, må man koncentrere sig om de fund, der ved deres oprindelse i det fremmede kan fortælle noget om handelen. I Limfjordsområdet var der i vikingetiden en livlig handelsforbindelse med det sydlige Norge, hvorfra man bl.a. importerede jern og klæberstenskar. Også vesteuropæiske varer gør sig gældende i fundmaterialet. Men fra tiden omkring år 700 er der ikke meget at fremvise. Det kunne nævnes, at den eneste merovingiske mønt, der indtil for nylig kendtes på dansk grund, stammer fra en gravhøj ved Helligsø nær Vestervig. Det er en triens, slået af Madelinus i Dorestad o. 690. Men hvis der i området havde været en udstrakt handel med Vesteuropa, ville man have ventet at træffe mange mønter derfra, i det mindste på de steder hvor handelen foregik. Men hverken på Aggersborg eller Lindholm Høje er der blandt fundene fra yngre germansk jernalder en eneste mønt – dette i grel kontrast til forholdene i Ribe, hvor allerede de første udgravninger i 700-tals byen har bragt 18 mønter for dagen.

Hypotesen om Limfjordsruten er utvivlsomt blevet til under indtryk af Lindholm Høje og Aggersborg-landsbyen, som i 1954 begge var spændende nyfund. Men ser man på det meget betydelige fundmateriale fra Lindholm Høje, falder det i øjnene, hvor få importstykker der er blandt fundene fra byens to første århundreder. Ganske vist er der masser af glasperler – de er fast inventar i så at sige alle grave – men bortset herfra er kun få af de fundne ting i landsbyen hentet hjem fra det fremmede. Og man kan ikke opretholde forestillingen om en international handelsrute alene på grundlag af de allestedsnærværende glasperler. Der må mere til.

Skal vi drage en konklusion, må det være, at den søhandel, der i det 7. og 8. århundrede blev drevet i Limfjorden, hovedsageligt har været indenlandsk og lokal. At der en gang imellem også kan være kommet en skude fra fjernere strøg, ændrer ikke dette grundlæggende forhold, som i sig selv må påkalde den største interesse. Vi kan her – for første gang i Danmarks historie – registrere den udvikling, der bryder oldtidslandsbyens isolation og peger frem mod dannelsen af bysamfund. Landsbyen er ikke mere sig selv nok. Man mødes nu med jævne mellemrum med bønder andetsteds fra for at udveksle sin overskudsproduktion med varer, som man selv mangler, og på de centralt beliggende steder, hvor man vænner sig til at komme og handle, slår håndværkere sig ned for at fremstille redskaber, klæde, smykker etc. til de tilrejsende bønder – varer som kunne sælges, fordi de var af højere kvalitet end de produkter, der tilvirkedes ved husflid og fusk rundt om i landsbyerne.

I den internationale terminologi ville man kalde et samfund som Lindholm Høje for en *pre-urban settlement*, et forstadie til den egentlige by. Typen har utvivlsomt været udbredt i vikingetidens Danmark. Først kongemagtens regulerende hånd satte et klart skel mellem landsby og købstad.

I modsætning til Lindholm Høje har Ribe næppe nogen sinde været en landsby. Ganske vist er der i bunden af alle udgravningsfelter på det ældste Ribes område fundet pløjspor. Jorden har altså været opdyrket, inden byen opstod, og Mogens Bencard taler i den anledning om, at handelsbyen har afløst en »bondeby«. Jeg tror ikke, at denne betragtning er holdbar. Den gamle bykerne nord for Ribe å har sin plads på den yderste vestlige udkant af en større dyrkbar flade, der ligger som en langstrakt holm mellem de vandrige åløb og fugtige enge, der præger Ribe-landskabet så stærkt. Midt på denne flade findes landsbyen Tange, ca. 2 km øst for det ældste Ribe, og mon ikke Ribe-jorden er

dyrket herfra? At der skulle have ligget en landsby helt ude for enden af holmen, på tre sider afskåret fra omverdenen af åer og brede engdrag, forekommer ikke rimeligt. Selv i det ikke særligt sandsynlige tilfælde, at der allerede dengang var slået bro over Ribe å, ville det være en u hensigtsmæssig beliggenhed for en landsby. Højest kunne man tænke sig, at der har ligget en enestegård på stedet, måske i tilslutning til et færgeri over Ribe å.

Fuld klarhed over dette forhold bliver det vanskeligt at opnå. Der er jo – som udgravningerne allerede har vist – også drevet landbrug fra handelsbyen, og arkæologisk vil det formentlig på det nærmeste være umuligt at drage et sikkert skel mellem det ældre landbrugs levn og sporene af byens eget agerbrug.

Det vigtigste for os er imidlertid at slå fast, at Ribe *ikke* er en landsby, der har udviklet sig til by. Dens beliggenhed er betinget af Ribe å's sejlbarhed, og byen ligger formentlig på et sted, hvor en væsentlig nord-syd orienteret landevej – den vestligste i Sydjylland – passerede denne å. Ribe bliver således et naturligt mødested for søhandel og landevejstrafik. Fra første færd må byen have haft handel som sit vigtigste formål.

Ribes naturlige opland kan hverken i henseende til bebyggelsens tæthed eller jordens kvalitet måle sig med Limfjordsbygderne. På den sandede hedeslette var der langt mellem landsbyerne. Kun ved kysten, hvor kvæget kunne græsse i den fede marsk, boede der velhavende bønder. Men i marsklandet var der tradition for, at bønderne selv drev handel på søen. Ribes borgere kunne næppe spinde guld af byens omegn. Ikke den, men handelen med fjernere strøg, må være den altafgørende forudsætning for byens opvækst og blomstring.

Et blik på danmarkskortet vil vise, hvorfor Ribe måtte blive et vigtigt centrum for fjernhandelen. Fra Skallingen og nordover er den jyske vestkyst vanskelig at besejle. Na-

turhavne og ankerpladser mangler helt, strømmen langs kysten kan være lumsk, og i vedholdende vestenvind kunne det være svært at holde skibene fri af den farlige kyst. Vadehavet er et anderledes beskyttet farvand, og selv om sejladsen her var besværlig på grund af tidevandet og de store lavvandede strækninger, kunne den skipper, der var fortrolig med de snoede strømrenders forløb, føre sit skib til kysten uden større risiko for skib og besætning.

Stormflodskatastrofer har gang på gang ændret kystlandet ved vadehavet. Store landområder er forsvundet i havet, og stumper af fastlandet er blevet til øer. Hvordan kystlinjen forløb i 700-tallet, ved vi meget lidt om. Men ét er sikkert: Ribe å var – næst efter Kongeåen, der nok lå nordligere, men var knap så vandrig og derfor egnede sig mindre godt til sejlads med større skibe – også dengang den nordligste af de store åer, som udmundede i vadehavet. Den fremmede skipper, som bragte handelsvarer fra Vesteuropa til Jylland, kom sine kunder nærmest ved at lægge sit skib ind i Ribe å. Og for de jyder, der ad landevejene søgte sydpå med deres handelsvarer, var Ribe den havn mod Vesteuropa, man først nåede frem til. De naturgeografiske forhold gjorde Ribe til Jyllands port mod sydvest.

Hele Jyllands handel med Vesteuropa fangede Ribe dog ikke. For den østjyske kystbefolkning var det mere bekvemt at benytte søvejen og komme de vesteuropæiske varer i møde i Hedeby, der – jævn gammel med Ribe – hastigt voksede og blev den vigtigste handelsplads i det vestlige Østersø-område.

For købmændene i Hedeby udgjorde handelen med Jylland dog kun en beskeden del af omsætningen. Man handlede med de danske øer, og både fra det sydlige Norge og det vestsvenske kystland (der dengang hovedsageligt var dansk) var skibsrueten til Hedeby gennem de danske farvande trods sørøverplagen den vigtigste forbindelsesvej til Vesteuropa. Men vigtigst af alt for Hedeby var, i hvert fald

fra 800-årene, fjernhandelen på Østersøen til de voksende slaviske kystbyer og først og fremmest til Birka og Gotland, hvorfra vejen førte videre til det store Rusland. Fundet af mere end hundrede tusinde arabiske mønter, slået ved de arabiske sølvminer i Centralasien og begravet i jorden rundt om i Østersø-området, viser, at de svenske købmænd på dristig færd ad de russiske floder – et af vikingetidens mest fascinerende aspekter i 800- og 900-årene – har hentet store mængder sølv hjem. Det formodes, at en væsentlig del af denne sølvstrøm i omsmeltet form har nået Hedeby og derfra er fordelt til Vesteuropa. Hvis dette er rigtigt, hvad meget taler for, har Hedeby i denne periode været en handelsby af europæisk betydning.

I hvor høj grad Ribe har haft andel i denne vigtige baltiske handel, vil de fremtidige udgravninger i byen antagelig kunne give et indtryk af. Personlig tror jeg ikke, at Ribe har gjort sig stærkt gældende i så henseende. Ved sin sydligere beliggenhed, den bekvemme sejlads ad Ejderen og Trene og den korte landtransport herfra til Slien har Hedeby givetvis haft langt bedre betingelser for at udvikle sig til denne øst-vest-handels centrum end Ribe. Men det er naturligvis muligt, at man i 700-årene, hvor handelsvejene var under opbygning, kan have forsøgt at handle på Østersøen med omladning i Ribe. Og det kan også tænkes, at Ribe kan have lukreret af denne handel i perioder, hvor politiske eller militære konflikter har hæmmet handelen på Hedeby. I denne forbindelse kan der erindres om, at Ribe på et langt senere tidspunkt, under det spegede spil mellem nederlandsk og hanseatisk handel i Norden i højmiddelalderen, fik en vis betydning som omladningsplads for vesteuropæiske varer, der var bestemt for en baltisk kundekreds.

Var det danske eller udenlandske købmænd, der grundlagde Ribe og varetog søhandelen på byen i dens første tid? Der er næppe kildegrundlag for at besvare dette spørgsmål i dag, og det ville nok være klogt at afvente, hvad frem-

tidige udgravninger kan fortælle herom. Men problemet er så centralt for forståelsen af det ældste Ribe, at det ikke kan forbigås i tavshed her.

Et vist indtryk af, hvem der handlede på Ribe i 800-årene, giver efterretningen om, at Ansgar fik grundlagt en kirke i byen. For den kristne kirke var denne forpost selv sagt først og fremmest en missionsstation, et udgangspunkt i bestræbelserne for at vinde det mørke Jylland for kristendommen. Ser man imidlertid sagen fra de danske myndigheders side, turde det være indlysende, at missionstanken ikke kunne være særlig attraktiv, og at der måtte andre argumenter til, for at man kunne affinde sig med kristen gudstjeneste i en hedensk by i Danmark. Et vist politisk tryk har nok været nødvendigt, men først og fremmest har Ansgar kunnet henvise til, at de kristne købmænd, der kom til byen, måtte have et rimeligt krav på kirkelig betjening under deres ophold i det fremmede. At dette synspunkt havde en vis vægt, fremgår indirekte af Rimberts beretning om livet i Hedeby, efter at der var blevet rejst en kirke dér. Nu kunne, siges det i Ansgars Levned, endog saksere søge til Hedeby uden frygt, hvad der ikke tidligere lod sig gøre, og købmænd fra Saksen og Dorestad kom her til, så der blev overflødighed på alt godt.

Dette kildested bestyrker formodningen om, at der kan have ligget handelspolitiske motiver bag den imødekommenhed, som Ansgar mødte i Ribe. Man har øjensynligt ønsket at drage flere købmænd fra det kristne Vesteuropa til byen. Men i hvor høj grad handelen på Ribe allerede var i kristne hænder, melder historien ikke noget om. Vi må nøjes med at formode, at når byen før Ansgar var uden kirke, var den næppe i større udstrækning befolket af kristne indvandrere. Dette udelukker dog ikke, at et fremmed befolkningselement kan have medvirket ved byens grundlæggelse i 700-årene. Både Østfrisland og Saksen blev først kristnet effektivt efter Karl den Stores brutale

erobringstogt i 770-erne og 780-erne, og selv i Vestfrisland, som en tidlang havde været under merovingisk herredømme, blev kristendommen først etableret fast i løbet af 700-årene.

For Hedeby's vedkommende har vi interessante arkæologiske vidnesbyrd om den første befolkning. Det ser ud til, at den ældste del af byen, den tidligere omtalte bebyggelse syd for halvkredsvolden, har rummet et indvandret befolkningselement. I tilslutning til bebyggelsen er fundet en gravplads med et broget indhold af gravtyper. De ældste grave viser ifølge udgraveren, Herbert Jankuhn, »tilknytning til urneformer og begravelsesriter i det sydlige kystområde ved Nordsøen«. Bag denne forsigtige formulering ligger det meget kalejdoskopiske billede, som et studium af tidens begravelsesformer giver. Man har både brandgrave og jordfæstegrave, gravenes orientering varierer fra sted til sted, og der er store forskelle i anvendelsen af gravgods. Men pilen peger altså mod vest, på området mellem Weserflodens udmunding og Holland. Med de forbehold, som fundmaterialets begrænsede omfang og det mangelfulde kendskab til samtidige gravskikke fremtvinger, kan det altså konkluderes, at der blandt Hedeby's første indbyggere antageligt var saksere eller frisere, og at det endog er muligt, at det var dette fremmede befolkningselement, der grundlagde byen.

Netop i 700-årene var den frisiske søhandel inde i en stærkt ekspansiv periode. Centrum for denne frisiske aktivitet var byen Dorestad i Rhin-mundingen. Herfra kunne flodbåde sejle dybt ind i Centraleuropa, og frisjerne evnede øjensynligt at udnytte den gunstige beliggenhed til at til egne sig en betydelig del af handelen mellem Rhinlandet og Vesteuropa. En væsentlig forudsætning for denne handels blomstring var det, at frisernes nærmeste naboer i syd og vest, Flandern, Nordfrankrig og England, var områder i

økonomisk vækst og derfor havde et stigende behov for importvarer.

Intet under derfor, at friserne – og for den sags skyld også andre vesteuropæiske handelsmænd – netop nu måtte begynde at interessere sig for, hvad Nordens lande kunne tilbyde den voksende vesteuropæiske kundekreds. Det var varer som pelsværk, bivoks, rav og trælle, det sidste måske endda i ret betydeligt omfang. Trælle var blevet en mangelvare i Vesten, efter at kirken havde gennemtvunget forbud mod køb og salg af kristne mennesker. De hedenske folkeslag i Norden og ved Østersøen måtte derfor komme i søgelyset, og ganske som det 18. århundredes slavehandlere lod negrene ved Guldkysten om at indfange slaverne inde i landet og selv blot købte dem ved kysten, kunne vesteuropæiske opkøbere tusinde år tidligere erhverve nordiske og slaviske trælle – og såmænd også trælle af deres egen nationalitet – på de nye handelspladser i Norden og ved Østersøen. Menneskehandelen er for Hedebyes vedkommende dokumenteret på Ansgars tid, og også i Ribe kan der meget vel være foregået en livlig handel med trælle. Gad vidst, om det dengang har generet en jøde at sælge en sjællænder.

Til gengæld for Nordens produkter kunne Vesteuropas købmænd tilbyde mange varer, som måtte forekomme nordboerne attraktive. Af massevarer kan man pege på saltet, der blev udvundet ved den franske og siden også ved den nordfrisiske kyst. I middelalderen var salt en vigtig artikel i handelen på Ribe. Men det er tvivlsomt, om der i byens første århundreder var økonomisk basis og behov for en større salthandel. Vi gør nok klogt i at regne med, at kun mindre partier er nået til det ældste Ribe, og at anse det importerede salt for en luksusartikel analogt med så at sige alle andre importvarer fra Vesteuropa. Thi det allermoste, som købmændene i 700-årene bragte til Norden, havde alene bud til de velbeslåede. Selv om vi savner realviden om væsentlige dele af denne handel – nogle varer

efterlader jo ingen arkæologiske spor, andre kun få – og hverken kan vurdere de enkelte varegrupper kvantitativt eller relativt, kan vi dog fornemme, hvor hovedvægten har ligget. Fra Rhinlandet har man hentet vin, fra Frisland og Flandern klæde af høj kvalitet. Prydgenstande og smykker er importeret fra alle dele af handelsområdet, og fra de gamle våbenværksteder i Mitteleuropa er de kostelige frankiske sværd bragt til Norden.

Til den lille mands behov bragte købmændene næppe stort andet end glasperlerne, som kun repræsenterer en ringe værdi, men som i kraft af udbredelsen i alle befolkningslag bliver et vigtigt handelsobjekt. Det er dog karakteristisk, at produktionen af denne artikel meget hurtigt overgår til modtagerbyerne. Allerede i Ribes ældste bebyggelsesfase er der spor af en perlemager, der øjensynligt har arbejdet på grundlag af importerede råvarer, og fra Hedeby kendes en glasovn.

Ingen af de her nævnte handelsvarer var ukendte i Norden, før Hedeby og Ribe blev grundlagt. Men etableringen af en organiseret søhandel til faste handelsstationer har givetvis gjort varerne både billigere og lettere tilgængelige end før, samtidig med at den har fremmet afsætningsmulighederne for de hjemlige produkter, der var interesse for ude i Europa.

Under omtalen af Lindholm Høje blev det fremhævet, at der muligvis længe inden Ribes grundlæggelse har været en udvikling i det danske samfund hen mod en øget indenlandsk handel. Hvad der ligger bag denne udvikling, er det svært at overskue. Umiddelbart må det synes mest nærliggende at sætte dette i forbindelse med ændringer i produktionsforholdene.

Man kunne f.eks. forestille sig, at der i denne tid er sket en gradvis forbedring af dyrkningsmetoderne, som satte landsbyerne i stand til at producere mere, end de selv kunne konsumere. Denne faktor må have haft betydning i den

nærmest følgende periode, vikingetiden, hvor der sker store udvidelser af det dyrkede areal og grundlæggelse af en vrimmel af nye landsbyer på rydninger, måske fremhjulpet af muldfjælsplovens indførelse. Men om denne udvikling allerede er indledt i Yngre germansk jernalder, kan vi endnu ikke afgøre.

En anden forklaring på den indenlandske handelsudvikling kunne være, at der er sket ændringer i ejendomsfordelingen, således at jorden er kommet på færre hænder. Følgen heraf ville være, at der blev flere fattige og afhængige småbønder end før, medens de store jordejere, skønt færre i tal end før, ville få større midler til rådighed. Da det var denne samfundsklasse, handelen var baseret på, ville en sådan udvikling stimulere handelslivet.

Hvad enten forklaringen er den ene eller den anden eller måske en kombination af dem begge, eksisterede der altså en hjemlig basis for den øgede handel med udlandet, som bygrundlæggelserne afspejler. Derfor kan initiativet til Ribes grundlæggelse for så vidt godt være udgået fra dansk side. Der kan have eksisteret danske bondekøbmænd, storbønder med eget skib, som var vante til at færdes på Nordsøen i handelsøjemed, og som indså nytten af faste handelspladser på bekvemt liggende steder, hvor de kunne mødes med deres hjemlige kunder. Det kunne endda være bønderne i Ribes nærmeste nabolag, der stod bag. De udgravninger, som Elise Thorvildsen har foretaget i Dankirke, har afsløret et eller flere gårdanlæg, der især i tiden mellem ca. 300 og 500 tydeligvis har stået i livlig handelskontakt med Vesteuropa. Yngre bebyggelse er endnu ikke påvist på stedet, men det kommer nok; i hvert fald fortæller enkeltfund af ikke mindre end tretten merovingiske og anglo-frisiske mønter fra 600-årenes slutning og 700-årene, at Dankirkeboerne har bevaret deres forbindelse med naboerne ved Nordsøens sydvestre hjørne.

For tanken om Ribes grundlæggelse ved et hjemligt ini-

tiativ taler også vor viden om de skibe, der blev bygget i Norden i denne periode. De var sødygtige nok til at kunne klare handelsopgaverne. Og vi kan støtte os til sikre arkæologiske vidnesbyrd om, at der i det mindste i det østlige Skandinavien på denne tid fandtes bondekøbmænd med fjernhandel som speciale.

Alligevel vil jeg være mest tilbøjelig til at antage, at det hovedsageligt er udenlandske købmænd, der stod bag Ribes opkomst. Det frisiske eller saksiske befolkningselement, der er gode grunde til at tro på i det ældste Hedeby, må styrke formodningen om, at der også er sket en indvandring af folk fra dette strøg til Ribe. Hertil kommer, at de frisiske søhandelsfolk vitterligt var meget aktive i denne periode, og at det måtte være en oplagt opgave for dem at udstrække deres handelsområde til Norden.

Dette kan kun blive almene betragtninger af højst begrænset værdi. Vi ved for lidt. Svaret på spørgsmålet tilhører arkæologien – hvis Mogens Bencard da kan overtage det held, som fulgte Herbert Jankuhn ved fundet af gravpladsen fra 700-årenes Hedeby. Og vi har lov til at håbe, at også analysen af hustyper og konstruktive enkeltheder i den ældste bebyggelse i Ribe kan bidrage til afklaring af problemet.

Derimod skal man nok være varsom med at inddrage selve byplanen alt for stærkt i overvejelserne om byens oprindelse. Her skræmmer sporene. Siden den hollandske arkæolog J. H. Holwerda i 1920-erne gravede i Dorestad, har Nordeuropas byforskere været tryllebundet af den grundplan, som denne vigtige frisiske handelsby udviste. Byen bestod ifølge Holwerda i karolingisk tid af én lang gade. Af andre anlæg var der kun et kastel, der lå omtrent midt for den ene side af gaden.

På grundlag af Holwerda's Dorestad-plan udformede tyskeren W. Vogel den teori, at friserne ubefæstede handelspladser overalt var udformet som sådanne *Einstrassen-*

siedlungen. Kun når man – som i Hedeby – var nødt til at beskytte sig mod fjender i det omgivende land, forlod man éngade-systemet og klumpede husene sammen bag en vold. I det halve århundrede, der er gået siden, har nogle forskere udbygget teorien med dybsindige betragtninger, hvorefter denne bytype, kaldet *wik*, skulle være et udtryk for en byfjendsk frisisk folkeånd, der var så inderligt knyttet til marsklandets åbne vidder; andre har været travlt optaget af at rekonstruere *Einstrassenanlagen* alle vegne, hvor man mente, at den frisiske købmænd havde færdedes. Også i Ribe har man funderet over, hvor i byen man kunne finde spor af et *wik*. Hele dette net af spekulativt væv og virkelighedsfjern typologi er i de seneste år blevet væltet over ende af den hollandske arkæolog W. A. van Es, der ved nye udgravninger i Dorestad har påvist, at byplanen så langt fra at bestå af én gade breder sig nok så nydeligt ud over terrænet ved Rhinens bred.

Man kunne håbe at få klar besked om Ribes oprindelse af stednavnet Ribe. Kr. Hald sammenstiller det med det nordtyske og frisiske stednavn Riep eller Riip, der antages at være et gammelt lån fra latinsk *ripa*, flodbred. Men han tilføjer, at der findes et norsk stednavn Ripe, der kan sammenstilles med det norske og svenske dialektord *ripa* med betydningen streg, skure, strimmel. Nudansk Ordbog giver sidstnævnte mulighed første prioritet ved tolkningen af stednavnet Ribe. Stednavneforskere er altså ikke enige, og vi andre bør da undlade at tage den ene eller anden løsning til indtægt for vore teorier.

Uanset om frisere eller saksere har taget del i grundlæggelsen, må Ribe omtrent fra første færd have været en dansk by. Købmændene beholdt den ikke for sig selv. Handelen trak andre erhverv til, først og fremmest håndværkere – nogle vel fra udlandet, men formentlig dog flere fra Jylland. Det er morsomt at se, hvad det er, der blev produceret i byen i dens første tid. Mogens Bencard har fundet

spor af flere værksteder, redskaber og produktionsaffald. Han fortæller, at det hidtil fyldigst repræsenterede håndværk er kammageriet. Dette er et typisk byhåndværk, overordentlig karakteristisk for de ældste bysamfund overalt i Norden og ved Østersøen. Thi hvilken landsby var stor nok til at heltidsbeskæftige en mand, som forfærdigede kamme? Desuden var der som allerede nævnt en perlemager; han arbejdede både i glas og rav. Der er også affald fra en læderhåndværker, som vel fortrinsvis har produceret sko. Smeltedigler og små støbeforme fortæller om en metalstøber, der leverede billige smykker af bronze. Endelig viser fund af spindesten og vævevægte, at der også er spundet og vævet i byen. Om dette er sket på egentlig håndværksmæssig basis, må fremtidige udgravninger afgøre. Men det er rimeligt at tænke sig, at de købere, der har fundet købmændenes frisiske klæde for dyrt, har kunnet gå ud i byen og finde lokalt tilvirkede tekstiler til en billigere pris.

Når undersøgelserne fortsætter, vil man utvivlsomt også finde spor af andre håndværkere, især smede og vel også bødkere, der kunne levere emballage til handelsvarerne. Fælles for de hidtil påviste håndværk i det ældste Ribe er, at deres produktion ensidigt synes at være rettet mod byens indenlandske besøgende, de jyske bønder og handelsmænd, der kom ad landevejen for at bytte deres varer med udlandets og købstadens egne produkter. De fremmede skippere har næppe i større omfang købt det lokale håndværks frembringelser, men nogen lokal hjælp havde de dog brug for. Der må have været skibsbyggere i byen, som kunne efterse handelsfartøjerne og bringe dem i forsvarlig stand før hjemrejsen. Proviantering var også nødvendig, og der har selvfølgelig været huse, hvor søfolkene kunne rekreere sig efter den barske færd på havet og få gyngende grund under fødderne igen.

Ovenfor har jeg opregnet de varer, som man må antage, at 700-årenes vesteuropæiske købmænd især drog til Nor-

den for at erhverve. Blandt disse var rav og voks, som Jylland nok kunne levere i ret stort omfang, men som selvsagt ikke kunne bære en udlandshandel alene. En anden vigtig nordisk vare var pelsværk. Her kunne Ribe næppe gøre sig stærkt gældende. Man kunne tilbyde skind af f.eks. ræv, odder, mår og egern, i hovedsagen dyr som Vesteuropa selv kendte og udnyttede til pelsfremstilling. Konkurrence-dygtig på dette område kunne man antagelig kun blive ved at holde meget lave priser. De virkelig efterspurgte og dyre pelsvarer, polarskindene, fandtes ikke i Jylland. De kom fra det nordlige Skandinavien og handledes sikkert fortrinsvis fra Hedeby.

Også hvad slavehandelen angår, fornemmer man, at Ribe i 700-årene lå uden for det centrale strøg. Borgerne har jo næppe kunnet give sig til at sælge af oplandets befolkning. Det er naturligvis muligt, at man har skaffet sig slaver til salg i Ribe ved sørøveri og strandhugst på den saksiske og frisiske nordsøkyst. Men efter de skriftlige kilder at dømme sætter vikingetogene først for alvor ind noget efter år 800.

Holder man sig til de varegrupper, der traditionelt knyttes til periodens handel, må man få det indtryk, at det ældste Ribe ikke har haft meget at byde den fremmede købmand. Men byen bestod og trivedes endda. Det viser Ansgarmissionen.

Årsagen til Ribes tidlige trivsel *kan* være, at byen – trods de tidligere anførte betænkeligheder – alligevel skal tillægges en vis betydning i den transithandel mellem Nordsøen og Østersøen, som Hedeby tog broderparten af. Men man kan også forsøge at forklare forholdet ved at anlægge en utraditionel tankegang over for tidens handel.

Det er den almindelige opfattelse, at der forud for middelalderen ikke er foregået nogen udlandshandel af betydning med landbrugsprodukter fra Danmark. En sådan handel forudsætter en overskudsproduktion, og den har man

først anset for mulig efter de store nyrødninger af landbrugsjord i vikingetiden og den tidlige middelalder. Man har også hæftet sig ved de problemer, som transporten af tunge massevarer indebærer.

Men Ribes uventet høje alder og åbenbart vedvarende udvikling tvinger os til at overveje, om der mon alligevel ikke har været landbrugsvarer tilovers på et langt tidligere tidspunkt. Ikke i et så stort omfang som i valdemarstiden, men dog så meget, at produkterne har kunnet udgøre det supplement, som var nødvendigt for at fastholde de fremmede købmænds interesse i at besejle Ribe.

Korn har det næppe været; af denne vare kunne det danske landbrug endnu ikke levere et tilstrækkeligt rent og godt produkt. Uld er derimod en mulighed; det er en handelsvare, der vejer lidt, og som måske ville kunne afsættes til den voksende vesteuropæiske tekstilproduktion. Men både i Flandern og Frisland var der et så stort fårehold, at dette måske ville være som at sejle kul til Newcastle.

Snarere må vi rette opmærksomheden mod hesten. I valdemarstiden var udførelsen af heste efter alt at dømme et dominerende træk i Ribes handelsliv. På grundlag af oplysninger i Kong Valdemars Jordebog om hestetolden i Ribe har man beregnet, at der på Valdemar Sejrs tid årligt blev solgt mere end 8000 heste til udlandet fra byen. Hvor længe denne handel havde stået på, vides der intet om, og vi kan naturligvis ikke tillade os at anvende efterretninger om forhold i 1200-årene som indicium for, at der også næsten 500 år tidligere blev eksporteret heste fra Ribe. Det må f.eks. fremhæves, at efterspørgslen efter heste utvivlsomt er steget stærkt i 1100-årene, da den normanniske rytterhær blev efterlignet overalt i Vesteuropa.

Men uanset dette må det holdes i erindring, at hesten har det usædvanlige fortrin frem for de fleste andre handelsvarer, at den er selvtransporterende og meget hurtigt kan føres fra sted til sted, også i et landområde med uudviklede

vejforbindelser. Det var – for at tage et eksempel – ulige lettere at bringe et stod heste fra Viborg-egnen til Ribe end f.eks. nogle tønder korn. For handel med heste til udlandet kunne Ribe derfor i givet fald tjene som markedsplads for hele Jylland. Såfremt der i 700-årene har været et overskud af gode heste i Jylland, må det have været en indlysende mulighed at søge at afsætte dem til udlandet, når man ønskede at skaffe sig nogle af de attråede importvarer fra Vesteuropa. Og i den nye handelsby ville salget af blot nogle hundrede heste om året være et væsentligt tilskud til næringslivet.

I denne forestilling om en hypotetisk handelsgren i det ældste Ribe er der to ukendte faktorer af altafgørende betydning: Jyllands bestand af heste og Vesteuropas behov for indførsel af heste fra Danmark i 700-årene. Forslaget kan derfor kun blive en forfløjnen hypotese, og det vil ikke være svært at finde argumenter, som kan fremføres mod den. Men jeg vil være Mogens Bencard taknemmelig, såfremt han vil analysere de tykke gødningslag, han har fundet i det ældste Ribe. En høj hestepæreprocent kunne måske blive en nøgle til forståelse af Ribes tidlige udvikling.

Til slut nogle ord om kongemagtens stilling i det ældste Ribe.

I Kong Valdemars Jordebog findes en fortegnelse over alt kongeleve, kongemagtens ejendomme i Danmark. I denne liste er optaget næsten alle de ældste byer af betydning i Danmark, deriblandt Viborg, Århus, Ålborg, Odense, Slagelse, Roskilde, Lund og Helsingborg. Disse byer har altså tilhørt kongen. Også Slesvig er med, her endnu under sit gamle danske navn Hedeby, men kun med tre fjerdedele af byen; resten hører til hertugdømmet.

En af listens byer, Lund, vides med nogenlunde vished at være grundlagt af Knud den Store o. år 1020. Den har således fra første færd været en kongelig by. Det samme kan gælde for andre af byerne; f.eks. Roskilde, der øjensynligt

allerede i 900-årene havde en kongsgård, men næppe udviklede sig til by før i begyndelsen af det følgende århundrede, kan meget vel være opstået ved kongeligt initiativ.

For hovedparten af fortegnelsens byer gælder imidlertid, at man må være betænkelig ved at anse dem for at være blevet til ved kongelige magtbud. Ser man på deres beliggenhed, falder det i øjnene, at denne næsten overalt er bestemt af naturgeografiske forhold som f.eks. naturlige vejlinjers forløb og sejlbare åers udløb i havet. Det er steder, der synes forudbestemte til at drage handel og samfærdsel til sig. Derfor er det nærliggende at opfatte disse gamle byer som selvgroede bebyggelser, der har udviklet sig ved spontan tilflytning af handelsmænd og håndværkere, efterhånden som den øgede ind- og udlandshandel tilvejebragte de fornødne erhvervsmuligheder.

Selv om meget jordegods rundt om i riget kan have været kongelev fra gammel tid, ville det være ejendommeligt, om kongemagten forud havde besiddet netop de arealer, der siden hen blev til byer. Kongens erhvervelse af byområderne er snarere sket efter bydannelserne. Man kan forestille sig, at de unge byer, der var et nyt element i samfundet, har følt deres retsstilling usikker og derfor har fundet det nødvendigt at give sig ind under kronen for at opnå beskyttelse og bistand. Det kunne være mod lokale stormænd, der viste for nærgående interesse. Ikke mindst i den urolige vikingetid måtte det være svært for et lille bysamfund at stå ene. Men var byen i kongeligt eje, måtte i hvert fald de hjemlige pirater tænke alvorligt på de mulige konsekvenser, før de overfaldt den. Endelig må det fremhæves, at den garanti for fri og uhindret sejlads på byen, som kun kongen kunne give, i sig selv må have været et vigtigt incitament for søhandelen.

Alt i alt kunne der være god grund for vikingetidens og den tidlige middelalders nyetablerede byer til at give sig ind under kongen. Gjorde de det ikke frivilligt, kunne det vel

en gang imellem ske ved tvang. Thi kongemagtens interesse i byerne var næppe mindre end byernes behov for kongelig bistand. Så vidt vides besad kongen før valdemarstiden ikke magt til at pålægge bondebefolkningen egentlige skatter. Men i de byer, der brød med det gamle samfundsmønstre og derfor ikke havde beskyttelse i de etablerede institutioner, fik kongemagten mulighed for at føre en aktiv finanspolitik. Told og forband af de fremmede købmænd blev en givtig indtægtskilde for kongen, og i sine egne byer kunne han afkræve borgerne en årlig grundafgift. Fremsynede konger har derfor uden tvivl gjort meget for at fremme byernes vækst og velstand.

Men to af Danmarks ældste byer mangler i fortegnelsen over kongelev i Kong Valdemars Jordebog. Det er Ringsted og Ribe. Ringsted, der var sæde for eller i det mindste nabo til Sjællands landsting, behøver vi ikke at bekymre os om her. Men hvorfor er Ribe ikke med?

Det kunne være en lapsus hos skriveren. Vi ved jo, at der i det mindste fra 1100-årene var en befæstet kongebolig, Riberhus, i byens udkant, og der er mange vidnesbyrd om, at valdemarnerne gerne opholdt sig i Ribe. Og når man læser hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog, ser man, at der var pålagt byen en broget buket af afgifter: 200 mark penge i fodedafgift, told og forband, 120 mark i ledingsafløsning og 150 mark for mønten. Dertil for hestetolden »350 mark og mere« samt 40 mark for salttolden. Desuden skulle møntmesteren i byen udrede 100 mark penge årligt. Det er, når man ser bort fra indtægterne ved mønten, langt mere end nogen anden by i Danmark. Kongen manglede altså ikke magt i Ribe.

Alligevel er jeg overbevist om, at Ribe ikke var kongelev. Det er nemlig påfaldende, at byen – sin store handelsmæssige betydning til trods – i den tidlige middelalder kun besad en ringe del af udmøntningen i riget. Ganske vist er det muligt, at nogle af de såkaldte Hedeby-mønter fra slutnin-

gen af 900-årene kan være slået her. Men i det følgende århundrede, hvor vi fra møntomskriverne har god besked om møntstederne, ligger Ribe langt nede i rækken. Ikke blot hovedmønten i Lund, men også Roskilde, Viborg, Slagelse, Hedeby og Odense producerer væsentligt flere mønter end Ribe. Da også Ringsted udviser en meget beskeden udmøntning, forklares forholdet bedst ud fra den formodning, at begge byer var selvstændige. Thi kongen måtte naturligvis foretrække at lade møntmestrene virke i de kongelige byer.

Skal dette indlæg afsluttes med endnu en hypotese, må det være den, at Ribe undgik at blive slugt af vikingetidens og den tidlige middelalders voksende kongemagt, fordi byen allerede var vel etableret, da det danske kongedømme endnu var ungt, og fordi den formåede at fastholde en så stærk position i handelslivet, at den kunne blive ved med at klare sig selv.

LITTERATUR:

Den aktuelle debat om *byudviklingen* i den omhandlede periode kan man bedst danne sig et indtryk af ved læsning i følgende beretninger fra videnskabelige symposier:

Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1963. Acta Visbyensia I. Visby 1965.

Frühe Städte im westlichen Ostseeraum. Kiel Papers '72. Kiel 1973. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bd. I-II. Göttingen 1973-74. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 83-84).

Knut Helle's definition findes i bogen Norge blir en stat, Oslo 1964.

Vedr. de nyeste fund i *Ribe* henvises til Mogens Bencard: Ribes vikingetid, Mark og Montre 1973, og samme: Ribes ældste udvikling, Mark og Montre 1974. I *Fra Ribe Amt* 1974 har H. K. Kristensen givet en oversigt over skibsfarten fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet i gammel tid. For *Hedeby* er standardværket Herbert Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit. 5. Auflage, Neumünster 1972. På dansk foreligger en arkæologisk-historisk oversigt over Slesvig/Hedeby's tilblivelse af Helmuth Schledermann i *Sønderjyske Årbøger* 1966 og 1967. C. J. Beckers *Limfjords-teori* er fremsat i Acta Achaologica vol. XXIV (1953), København 1954, og på dansk i *Fra*

Nationalmuseets Arbejdsmark 1955. Om *friserhandelen* findes en udførlig oversigt af Poul Enemark i Jyske Samlinger, Ny række V, 2, 1960. I en artikel i Maritime Studier tilegnet Knud Klem, 1966, har Aksel E. Christensen vendt sig mod opfattelsen af friserne som det førende handelsfolk. *Lindholm Høje* er behandlet af Thorkild Ramskou i præliminære rapporter i Acta Archaeologica vol. XXIV (1953), XXVI (1955) og XXVIII (1957); på dansk foreligger af samme forfatter: Lindholm Høje, Nationalmuseets blå bøger 1960. En foreløbig redegørelse for *Aggersborg* er givet af C. G. Schultz i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949. Udgravningerne i *Dankirke* er publiceret af Elise Thorvildsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1972, ledsaget af en redegørelse for møntfundene, der er skrevet af Kirsten Bendixen. Mere generelle betragtninger om *merovingiske møntfund* i Danmark findes i en afhandling af Kirsten Bendixen i Mediaeval Scandinavia vol. 7, 1974.

» - og 8 våbener fra Aal kirke«

Af *Knud Prange*

Tidligere tiders brug af våbenskjolde har ofte været til nytte for historikerne. Adelsmanden brugte nemlig sit våben som ejermærke, først og fremmest ved besegling af dokumenter, men det kunne i øvrigt anbringes på genstande af næsten enhver art: malerier, porcelæn, sølvtøj, bygninger, alterstager og gravsten. Kan historikeren identificere et sådant våben, kan han ofte datere genstanden og se, hvem den har tilhørt. Finder man to våbener ved siden af hinanden, er der i reglen tale om et alliancevåben, det vil sige to ægtefællers våbener. En sådan sammenstilling letter selvfølgelig identifikationen og dateringen.

Et smukt eksempel på en undersøgelse af et alliancevåben findes i Ribe Amts Aarbog 1959. Et lille brudstykke af en bygningstavle, der blot viser noget af en hjelm og to svanehalse, er tilstrækkeligt til, at forfatteren – H. K. Kristensen – kan påvise, at Niels Lange og Abel Skeel i 1552 lod udføre et ret betydeligt bygningsarbejde på Riber Kærgaard. Eksemplet siger noget om den alsidighed, lokalhistorien kræver af sine dyrkere. På denne baggrund vil det være naturligt for undertegnede, at jeg lader min hyldest til den gode lokalhistoriker og det varme menneske H. K. Kristensen ledsage af efterfølgende heraldiske studie med emne fra Ribe amt.

I renæssancen blomstrede adelens heraldiske interesse og slægtsstolthed, og ikke sjældent udsmykkede man portrætter, gravsten eller den lokale sognekirke med hele våbenanetavler. Man gengav våbenerne for sine 4, 8 eller 16 aner, det var festligt at skue, og det demonstrerede, hvilke stolte familier man nedstammede fra.

Våbenerne blev opstillet efter et vist system, der dog synes at have haft variationer. Oftest var rækkefølgen: faderens, moderens, farmoderens, mormoderens, farfars mors, morfars mors, farmors mors og mormors mors. De adelige slægte- og våbenbøger kunne støtte opstillingen af en sådan anetavle, men de er også i høj grad baseret på mundtlig tradition i slægterne – med dertil hørende fejlmuligheder. Hyppigt sker der forveksling af en mands første og anden kone, der byttes måske om på mormoderens og hendes mors våbener, og hvor to forskellige adelsslægter har haft samme navn, kan man risikere at finde det forkerte våben på anetavlen.

Selv om man altså skal være varsom med tolkningen af våbenanetavlerne, er der ingen tvivl om, at dette ganske omfattende materiale fortjener en bearbejdelse. De slægts-traditioner, der ligger bag de maledede eller udhuggede våbener kan give os hidtil ukendte oplysninger om dansk adelsgenealogi og godshistorie. Undertiden meget væsentlige oplysninger – i andre tilfælde mere beskedne. Dette bidrag hører til den sidste kategori, og det løser ikke alle de problemer, det rejser. Netop derfor kan det måske være lærerigt.

Udgangspunktet var læsning i C. Behrends: Katalog over Det kongelige Biblioteks håndskrifter vedrørende dansk personalhistorie, bind 2, 1927. På side 53 omtales her et manuskript i Gammel kongelig Samling, folio nr. 1088. Det skulle rumme: »Theus Rosengaards (død 1583) fædrene og mødrene våben, 7 våben stammer fra Ringsted, 6 fra Sorø kirke og 8 fra Aal kirke«. Ophavsmanden angives at være en »adelig munk i Esrom kloster«.

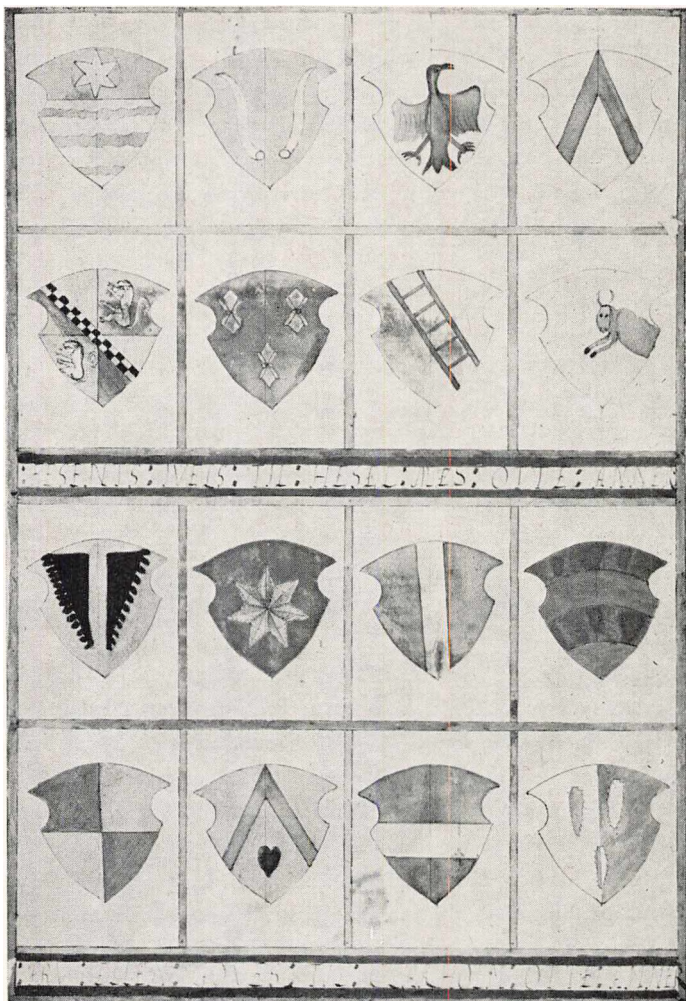
En gennemgang af håndskriftet viser, at katalogets oplysninger ikke er ganske præcise. Theus Rosengaards to anevåbener er der, så er der i blandet rækkefølge henholdsvis 7 og 8 sider med våbener, der tydeligvis gengiver de kendte friser fra Ringsted og Sorø, til rest er der 4 sider, de

3 hver med 16 våbener, det fjerde med 6. I ingen af disse tilfælde oplyser manuskriptet selv, hvor våbenerne stammer fra. Den foreløbige opklaring følger bagest i bindet, hvor der er indklæbet en seddel og et brev. Sedlen oplyser, at da Theus Rosengaards våben er forsynet med dødsåret 1583, »har munken, som skal have tegnet våbenerne, allerede været til års. I øvrigt er der intet, som tyder på Esrom. Våbenerne pag. 3, 4, 7, 9, 10, 13, 14 ere fra Ringsted, de pag. 5, 6, 11, 12, 15, 16 fra Sorø Kirke«.

Brevet er fra Nationalmuseets direktør M. Mackeprang til bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek, dr. Ellen Jørgensen. Det er dateret 12. okt. 1926. Mackeprang har haft våbenbogen til låns, og han beklager, at han ikke har haft noget resultat ud af sit arbejde med den. Dog skriver han, at han foruden det ovenfor oplyste »(det er rigtigt) kun kan tilføje, at våbenerne bl. 8 f.o. (de 8) er fra Aal kirke ved Varde. Ikke desto mindre tror jeg, at den på titelbladet givne henvisning til en Esrom munk kan have noget på sig«.

Hvor har nu Mackeprang denne oplysning fra? Man kunne måske vente, at våbenerne kan ses i kirken den dag i dag. Men det er ikke tilfældet. Opslag i alle gængse håndbøger – og en samtale med sognets præst – viste, at der kun er 4 våbener i kirken. Allerede Pontoppidan omtaler i Danske Atlas Jens Juels og Vibeke Lunges fædrene og mødrene våbener malet på hvælvingen over deres gravsten. Disse våbener sidder sammen to og to, og de kommer ikke i samme rækkefølge som våbenbogens 8 våbener. Sammenhængen kan altså ikke være den, at halvdelen af våbenerne er blevet kalket over, således at der kun er de fire nu kendte tilbage. I Nationalmuseets arkiv findes adskillige udførlige indberetninger om og beskrivelser af Aal kirke samt tegninger og optegnelsesbøger, men intetsteds er der fundet vidnesbyrd om 8 våbener.

Under de 8 våbener i manuskriptet på Det kongelige

(Ill. 1). Gammel kongelig Samling, folio 1088. Folio 8. De øverste 8 våbener har underskriften: Fesents Juels til Hesselmed otte anner. Det er om disse 8 våbener M. Mackeprang siger, at de stammer fra Aal kirke. Under de nederste 8 våbener står: Fru Ellen Gøyes til Clausholm otte anner. Som påvist i artiklen er denne oplysning urigtig, der er tale om anevåbener for Mourids Krognos. Elline Gøye var indtil 1550 gift med Mourids Krognos og 1559-63 med Vincents Juel. (Fot.: Det kgl. Bibliotek).

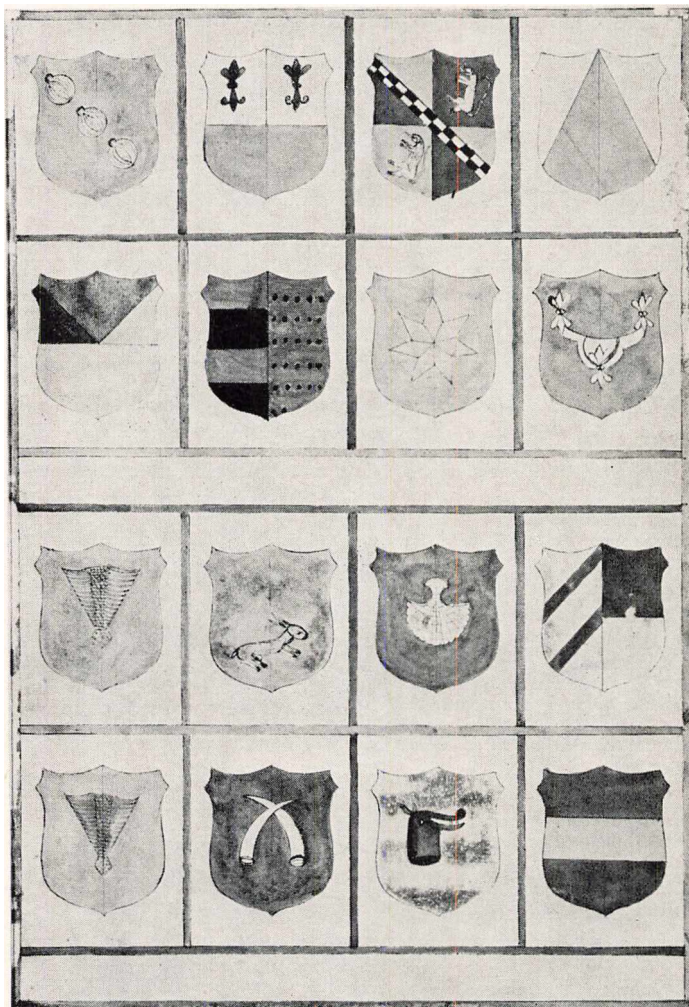
Bibliotek står: Fesents (dvs. Vincents) Juels til Hesselmed otte anner (ill. 1). Denne oplysning er rigtig, og Hesselmed ligger i Aal sogn, men det er vanskeligt at forestille sig, at Mackeprang *på dette grundlag* – og helt uden forbehold – siger, at våbenerne stammer fra Aal kirke. Trods søgen mange steder er det ikke lykkedes at opklare denne gåde.

På den anden side er det mærkeligt, at Mackeprang ikke har udtalt sig om de andre 8 våbener, der er malet på samme side inden for samme ramme og udstyret med den samme skjoldform. Det er det eneste blad i manuskriptet, hvor denne karakteristiske skjoldform optræder. Vincents Juel var gift to gange, første gang i 1559 med Eline Gøye, der døde 1563. Og under de nederste våbener står netop: Fru Ellen Gøyes til Clausholm otte anner. En nærmere betragtning af skjoldene viser imidlertid, at »den adelige munk« ikke kan have været særlig heraldisk kyndig. De 8 anevåbener er ikke Eline Gøyes. Ikke ét af dem passer.

Det første af skjoldene skulle vise slægten Gøyes 3 muslingeskaller (ibsskaller), og sådan kan de to mørke figurer i hvert fald ikke tolkes. De kan derimod opfattes som en lidt misforstået gengivelse af Krognos'ernes fjederham, og dermed opklares den gåde. Våbenerne svarer præcis til Mourids Krognos' 8 aner, og han var fru Ellines første ægtemand.

Men findes Eline Gøyes aner da ikke i våbenbogen? Der er endnu to sider, som hverken Mackeprang eller andre har udtalt sig om, side 17 og 18 (ill. 2 og 3). De er begge udstyret med de samme rammer som side 8 – de øvrige blade er inddelt på en anden måde – og de rummer i alt 4 grupper med 8 våbener i hver.

Øverst på side 17 (ill. 2) finder vi Gøernes muslingeskaller, og disse 8 våbener stemmer nøje med den anetavle, der kan opstilles over Eline Gøye, selv om det femte og ottende våben er noget fortegnet. Også de øverste 8 våbener på side 18 (ill. 3) kan identificeres; de udgør en anetavle

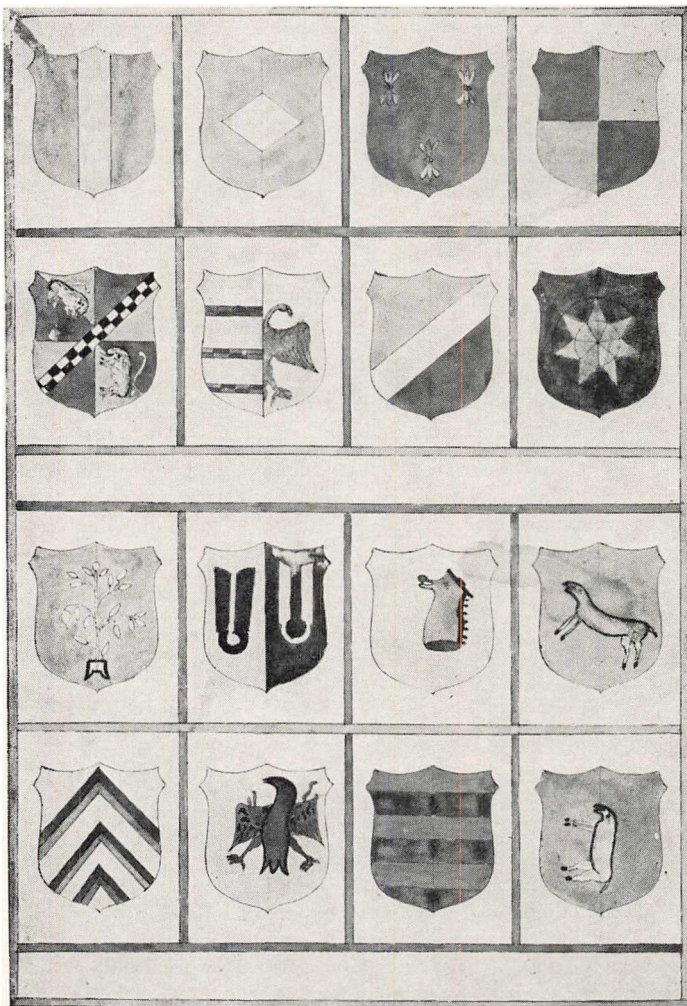

(Ill. 2). *Gammel kongelig Samling*, folio 1088. Folio 17. De 8 øverste våbener er Elline Gøyes anevåbener. De nederste 8 våbener har ingen umiddelbar indre logisk sammenhæng. Først en nærmere undersøgelse viser, at de danner en fortsættelse af anevåbenerne øverst på håndskriftets fol. 18 (ill. 3). (Fot.: Det kgl. Bibliotek).

for Tyge Brahe og Sofie Ruds børn. Disse børn var ikke i familie med Elline Gøye, men deres far var i sit første ægteskab gift med Magdalene Krognos, der var en halvsøster til Elline Gøyes første mand, Mourids. Forbindelsen er altså så spinkel, at man næppe kan forestille sig, at fru Elline har ladet disse våbener male i Aal kirke – hendes anden mands sognekirke. Selve skjoldformen for våbenerne side 17 og 18 er da også en ganske anden end den, vi fandt side 8. Det ville være naturligt at søge forklaringen i de øvrige våbener på side 17 og 18, men de synes umiddelbart kun at rejse nye problemer.

Våbenerne nederst side 17 (ill. 2) skulle henvise til en Krognos, hvis mor var en Hase, farmoderen en Jernskæg og mormoderen en Kabel osv. En sådan person har imidlertid aldrig levet. Efter en række forgæves forsøg på at skabe en fornuftig sammenhæng viste det sig imidlertid, at der findes én rimelig tolkning af våbenerne. De er, besynderligt nok, en »fortsættelse« af de våbener, der kommer øverst på den følgende side, altså Brahe-anetavlen. På side 18 øverst (ill. 3) er der våbener for forældre, bedsteforældre og oldeforældre, og nederst på den foregående side kommer så tipoldeforældrenes våbenskjolde. Selv om de to blade eventuelt er blevet ombyttet ved manuskriptets indbinding (sidetallene er senere tilføjelser), gør det ikke våbenernes rækkefølge mere naturlig. I så fald ville nemlig våbenerne på side 18 nederst komme ind midt i anerækken, hvor de i hvert fald ikke hører hjemme. Man kan nok roligt slutte, at »den adelige munk« heller ikke har været meget systematisk.

På baggrund af dette kunne man måske tro, at de nu resterende 8 våbener (side 18 nederst) så var en »fortsættelse« af en af de tre andre anetavler, vi her har nævnt: Elline Gøyes og hendes to mænds. Det synes imidlertid ikke at være tilfældet, og der er ikke fundet nogen person med netop disse anevåbener. Våben nr. 2 er slægten Manderups,

(Ill. 3). *Gammel kongelig Samling, folio 1088. Folio 18. De 8 øverste våbener er anevåbener for Tyge Brahes børn i hans andet ægteskab med Sofie Rud. Tyge Brahe var første gang gift med en halvsøster til Elline Gøyes første mand, Mourids Krognos. De nederste våbener er muligvis en hidtil ukendt anerække for Margrethe Manderups og hendes mand, Peder Nielsens, børn. (Fot.: Det kgl. Bibliotek).*

så der kan måske være grund til at nævne, at Thiset i sin stamtavle over denne slægt anfører Margrethe Manderup, der 1505 og 1517 var enke. Hun var gift med Peder Nielsen til Agerup i Skåne, og ifølge Thiset var hans våben et afhugget træ. Den ejendommelige måde træet ved siden af Manderup-våbenet er malet på, kunne måske tolkes som om det var afhugget.

Desværre kender man ikke de to personers aner. Thiset mener, at Margrethes mor måske var en Reberg, og det ville i hvert fald ikke passe ind i denne anetavle. Man skal nok snarere hæfte sig ved, at Margrethes far modtog arv fra slægten Godov, hvis ulvehoved kunne passe med våben nr. 3, og at hendes farfar havde nær forbindelse med en mand af slægten Krag – det sjette våben i rækken er en fugl. Endelig solgte Margrethe Manderup gods til Elline Gøyes far, hvis bror i øvrigt var gift med en Godov. Så man kan ikke afvise den tanke, at et af Margrethes børn har været gift med en Gøye. Herved ville der være etableret en forbindelse til Elline Gøye, som synes at være det samlende punkt for alle disse våbenanetavler. Dersom tolkningen er rigtig, rummer denne hidtil uidentificerede anerække nye oplysninger om Margrethe Manderups og Peder Niensens forfædre.

Våbenerne i manuskriptet kan give anledning til mange andre heraldiske og genealogiske overvejelser – samt tillige spekulationer over manuskriptets alder. Jeg håber at kunne behandle disse spørgsmål i en anden forbindelse. Her skal det blot slås fast, at manuskriptet er ældre end 1784 – da lå det nemlig på Det kongelige Bibliotek, ifølge bibliotekets håndskrevne katalog – at det rummer en del våbener, der har været malet i kirker, at tegneren ikke har været nogen særlig god tegner, men at han ret trofast har aftegnet, hvad han mener at have set, nogen stor heraldiker var han så vist heller ikke, og våbenernes fordeling i manuskriptet synes noget tilfældig.

Og lad os dermed vende tilbage til Vincents Juel og Aal kirke. Hans otte anevåbener er ifølge vores manuskript (ill. 1, de øverste 8 våbener): 1. Juel (noget fortegnet), 2. Lunge, 3. Glob, 4. En sparre (førtes af flere slægter), 5. Rosenkrantz, 6. De gamle Lunger (lidt ubehjælpsomt), 7. Tornekrans og 8. Et halvt dyr. Det stemmer nogenlunde med den anetavle, man kan opstille over Vincents Juel ved hjælp af Danmarks Adels Aarbog. Hans mor var Vibeke Lunge og farmoderen Else Glob. Men derpå kommer der slinger i valsen: mormoderen var ifølge Adelsårbogen Anne Friis, men hendes våben indgår ikke i rækken. Nu var Vibeke Lunges far gift to gange. Den første kone var Karen Rosenkrantz, og det er dette våben, vi finder både i manuskriptet og på Vibeke Lunges gravsten i Aal kirke. Der er næppe tvivl om, at Vibeke Lunge var født i sin fars første ægteskab, så på dette punkt må Adelsårbogen rettes – selv om Rosenkrantz-våbenet her er blevet anbragt som nr. 5 i stedet for på fjerdepladsen. Nr. 6 er Vincents Juels ene oldemor Kirsten Lunge, men med nr. 7 er det igen galt med rækkefølgen. I stedet for en oldemor har man fået en tipoldemor med, nemlig Vibeke Lunges mormors mor Anne Tornekrans. Endelig er det ottende våben Vibeke Lunges mormor, Margrethe Høgs. Dyret, der ellers ligner en okse, må altså være et halvt vildsvin.

Tilbage er nu kun våben nr. 4 – en grå sparre i hvidt felt. Det bør vise hen til en af de to resterende oldemødre, enten Vincents Juels farmor eller mormor. Den sidste er det næppe. Den pågældende dame var gift med Mogens Glob, og ingen af hans to ægtefæller passer ind i sammenhængen. De førte henholdsvis tre søblade og et vandret delt skjold. Sparrevåbenet bør altså være ført af Vincents Juels oldefars, Erik Juels, ægtefælle – men Adelsårbogen kender hende ikke. Alligevel skulle det nok være muligt at supplere Juel-slægtens stamtavle med udgangspunkt i denne anerække.

Erik Juel nævnes flere gange mellem 1441 og 1490, og han optræder bl.a. i egnene umiddelbart syd for Limfjorden. I de samme egne finder vi imidlertid også slægten Spend, som netop fører en sort sparre i sølv. Erik Juels 3 sønner hed Niels, Laurids og Mikkell, hvad der er usædvanlige navne i denne familie. Hans far hed Palle og bedstefædrene Jens og Anders. Man kunne derfor naturligt tænke sig, at et eller flere af disse navne kom fra Erik Juels kones familie. Og i Spend-slægten træffer vi to af disse navne. Mikkell Spend, nævnt fra 1380 til 1410, havde en søn Mikkell og en sønnesøn Niels. Det vil derfor være rimeligt at antage, at han har haft en datter, der var gift med Erik Juel, og at det er på denne måde, Spend-slægtens sparre kommer ind i Vincents Juels anerække.

Ét er imidlertid, hvad Vincents Juels otte aner kan fortælle os, noget andet: hvor har disse våbener været malet? Sandsynligheden taler for, at det har været i en kirke, og det vil da være rimeligt at tænke på Aal, sognekirken for Hesselmed. Mackeprangs tydelige ord støtter tanken, men det går dog næppe an helt at forlade sig på hans, ganske vist store, autoritet. Indtil et heldigt tilfælde giver os flere vidnesbyrd, må teksten i Det kongelige Biblioteks katalog nok ændres til »– og våbener formentlig fra Aal kirke«. Som man ser, tør jeg ikke stole på antallet *otte* våbener. De to anerækker på våbenbogens side 8 – Vincents Juels og Mourids Krognos' – hører så åbenbart sammen (ill. 1). Våbenbogens forfatter har ganske vist forsynet den sidste med en gal underskrift: Fru Elline Gøyes otte aner. Men da han var usystematisk og uden større heraldisk viden, kan det tænkes, at han har kludret i det, således at der i virkeligheden har været 3 gange 8 våbener med dertil hørende underskrifter, nemlig Elline Gøyes og hendes to mænds anerækker. De kunne naturligt være malet i Aal kirke mellem 1559 og 1563, da Elline Gøye var frue på Hesselmed.

Fra en ytring i Helms: Danske Tufstens Kirker (side 157) ved vi, at der i hvert fald har været ét våben i Aal kirke, som ikke nogen anden synes at have bemærket. Derfor var det måske ulejligheden værd – næste gang kirken skal repareres – at se efter, om ikke der er 24 *våbener i Aal kirke*.

Jørgen Blochs dialektordliste fra 1807

Af *Peter Skautrup*

Da modersmålet blev emne for et studium i 1600-tallet, førte interessen naturligt med sig, at der blev gjort forsøg på at gennemføre en fuldstændig registrering af ordforrådet. De betydeligste arbejder fra slutningen af århundredet er kancellisekretær Matthias Moths og Frederik Rostgaards store ordbogsværker, der aldrig nåede at blive trykt, og som endnu den dag i dag ikke er blevet fuldt udnyttet. Moths ordbog foreligger således i en sidste renskrift (fra 1708) på 20 foliobind, omfattende både en verbal- og en realordbog. Rostgaards ordbog foreligger også i 20 foliobind, men er langt fra så righoldig som Moths arbejde, og for at få arbejdet revideret og forøget overdrog han 1737 historikeren Langebek at lave en plan for ordbogens principper og dernæst at fuldføre en ny redaktion. Langebek tog også fat på arbejdet og var nået igennem bogstaverne A-K, da Rostgaard døde (1745). Videnskabernes Selskab overtog nu ledelsen, men Langebek var træt og standsede få år senere ved bogstav M. Nu lå arbejdet stille til Langebek døde (1775), og året efter begyndte så igen redaktionen af det værk, vi almindeligvis kalder Videnskabernes Selskabs Ordbog, der fik en besværlig og langsommelig tilblivelse, idet 1. bind kom i 1793 og sidste (ottende) bind først i 1905! Det er klart, at med en række forskellige redaktører og strakt over et så langt tidsrum, har ordbogen ikke kunnet undgå uensartethed både med hensyn til afgrænsning af stoffet og redaktion af de enkelte artikler. En af de største ændringer fandt sted, efter at de to første bind var udkommet (henholdsvis 1793 og 1802). I 1804 var sønderjyden, den som botaniker og veterinær kendte Erik Nis-

sen Viborg blevet formand for den kommission, som selskabet havde nedsat for at føre tilsyn med ordbogen. På hans initiativ blev ordbogsstoffet nu betydelig udvidet både hvad angår dialektord og faglig terminologi, områder man indtil da havde stillet sig ret afvisende til. Og for at skaffe materiale hertil henvendte man sig (1807) – følgende samme skik som Ole Worm og Moth i deres tid for deres arbejde – i et cirkulære til bisperne med anmodning om at indbyde provster og præster til at indsende bidrag fra den stedlige dialekt. Fra Jylland kom der samme eller nærmest følgende år i alt 21 til dels ret omfattende ordlister, der så godt som alle er bevaret og nu udnyttes af Jysk Ordbog.

En af de mindre ordlister blev indsendt af præsten i Lønborg og Egvad, Jørgen Bloch, født i Viby på Hindsholm og af gammel præsteslæggt. Han havde været præst i Ferring i 3 år, da han 1799 flyttede til Lønborg, hvor han var præst til sin død 1838. Listen er dateret 19. november 1807 og er straks blevet indlemmet i selskabets arkiv (nr. 262) og antagelig fremlagt – som det noteres på listen – på »103. Møde«, hvad der må være revisionskommissionens møde. Året forud var Molbech blevet antaget på prøve ved redaktionen og afløste Rasmus Nyerup ved bogstaverne K og M, og på listen ses da også øverst en notis: »Brugt til Bogstavet M Molbech«. Også andre redaktører har noteret benyttelsen af andre bogstaver. 1820 udkom så 3. bind af ordbogen, omfattende bogstaverne I-L, hvor listens ord *kier* sig, *kiering* og *kram* er blevet benyttet. Ligeså viser 4. bind under M ordene *Mundtaal*, *mundtam* og *Møe*, at Molbech fortsat har frekventeret Blochs liste. Det er for øvrigt kuriøst, at Molbech, der principielt var imod at optage dialektord (og norske ord) i en rigsdansk ordbog, her har følt sig forpligtet til at følge den nye af Viborg anlagte kurs. At han ellers var en interesseret og varm forsvarer for dialekterne viser hans smukke skrift fra 1811: »Om Dialecter eller Mundarter og Samling af danske Landskabsord

med en Indledning om Kiærlighed til Modersmaalet og en Indbydelse til det danske Sprogs Venner«, der indleder hans arbejde i de følgende år med at få redigeret en dialektordbog, der også endelig blev afsluttet og udkom 1841. I dette arbejde havde han ikke glemt Blochs ordliste, som han – vist allerede under arbejdet med Videnskabernes Selskabs ordbog – skaffer sig en afskrift af, og som han direkte nævner og citerer i adskillige artikler, f.eks. under *Baarren, hvælen, kram, Mundtaal, mundtam, runsk, Sædning, søllevurn, teutesløs* og flere.

Blochs liste foreligger altså dels i original (Vid. Selskabs arkiv 262), dels i en vistnok omtrent samtidig afskrift (NkS. 812e, 4). Bortset fra enkelte ortografiske fejl og et par overspringelser i afskriften (linjerne *Hegen, Lime* og *lilleagtig*) er de identiske.

Listen i sig selv har samme karakter som de fleste andre bidrag fra 1807 og senere. Man interesserer sig især for idiotismerne, de sære, fra rigsmålet afvigende eller ukendte ord. Det skal dog fremhæves, at Bloch til slut drister sig til at fremhæve nogle grammatiske iagttagelser, og her ligger i kim, hvad hans søn og efterfølger i embedet, licentiat i teologien, Jørgen Victor Bloch, mere indgående gør rede for i den smukke lille publikation »Nogle grammaticaliske Bemærkninger om den vesterjydske Dialect, oplyste ved ethnographiske og geographiske Billeder af en jydsk Philolog« (1837). Men sønnen har åbenbart ikke kendt faderens ordliste, ellers ville han sikkert have omtalt flertalsordene *fløde, grød* og *garn* og brugen af *dem* for *de* som demonstrativt pronomener brugt attributivt.

Men de har jo nok – far og søn – drøftet problemerne i Lønborg præstegård, og sønnen har altså i sin barndom og ungdom tilegnet sig et så indgående kendskab til Lønborgdialekten, at han har magtet den mere krævende opgave at hæve sig over idiotismerne og tage fat på de mere afgørende træk i dialektens fra rigsmålet afvigende struktur og

yderligere i sin lille bog givet os vor ældste i fonetisk og syntaktisk henseende ægte og fortræffelige dialekttekst, som han lægger i munden på den gode sognefoged Anders Hansen.

Fortegnelse

paa denne Egns brugelige, oprindelige, og ej ved Mundart fordrejede Ord, som ej findes i Skriftsproget, med hosføyet Forklaring.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Bovn</i> adjektiv	Fyldig, vel ved magt, stor og anseelig.
<i>Boyel</i> subst. et	Et Gilde, en Høytiid, og især Bryllup.
<i>Baaren</i> subst. en	At have god Baaren eller Börren paa noget man bærer, naar det er lagt eller pakket saaledes, at man let og beqvemt kan bære det.
<i>Fialet</i> adj.	Blye, undseelig, folkeskye, det modsatte af frie.
<i>Ganne</i> verb. n.	At agte paa, legge Mærke til, imperf. gannede, perf. har gannet.
<i>Ganning</i> subst. en	Bruges kun i Forbindelse med Tillægsordene: min, din, hans, vores etc. det er min Ganning: det er noget, der kan passe sig for mig, det kan jeg nytte, det er ret som for mig.
<i>Hambøyt</i> subst. en	Det Sted under Knæet, nemlig paa den anden Side i Bøyningen.
<i>Hege</i> verb. a.	At oprydde, reengjøre, paaklæde.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Heget</i> subst. en	At giøre Heget i samme Betydning.
<i>Hegen</i> adj.	Lysten, begierlig, hegen efter en Ting.
<i>Hiamsk</i> adj.	Ækkel, vammel, bruges om Mad og Drikke, ogsaa det samme som flau: jeg er hiamsk, jeg er flau, utidig.
<i>Hiamskhed</i> subst. en	Ækkelhed, Flauhed, Qvalme.
<i>Hovsom</i> adj.	Maadelig, hverken god eller ringe, nogenledes f.Ex. Vejret er hovsomt. Patienten er hovsom.
<i>Hvælen</i> adj.	Rar, dygtig f. Ex. det er en hvælen Dreng, det er saa meget hvælen, ogsaa stærk f. Ex. det er en hvælen Regn, ogsaa adverbialiter: det fryser hvælen. NB. Dette Ord skulde vel ikke være det ved Mundart fordrejede: vel?
<i>Huus-Egler</i> subst. plur. en Egel	Iistappe under Tagene.
<i>Høved</i> subst. et	Høveder kaldes egentlig Kiøer og Stude. Dog siges ogsaa Faare-Høveder. Og Smaahøveder kaldes Høns, Ænder og Giæs etc.
<i>Kalle</i> subst. en	Læggen paa et Been.
<i>Kaalgaard</i> subst. en	En Have, som i Almindelighed heller ikke indeholder synderlig andet end Kaal.
<i>Kiere sig</i> verb. n.	At komme sig af en Sygdom, at være i Bedring, ogsaa at forbedre sin Vilkaar, han har kiert sig godt, han er gaaet kiendelig frem til det bedre, enten i Sundhed eller andre Hensyn.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Kiering</i> subst. en	Bedring i Sygdom eller Kaar, da det bruges meest i den Forbindelse: at komme til Kiering, at være i Kiering f. Ex. han er i v: ved god Kiering, han kommer sig godt, han er ret kommen til Kiering, han har ret forbedret sine Omstændigheder. NB. Bør maa-see skrives kehre, Kehring.
<i>Knyge</i> verb. n.	At fyge, det knyger, det knøg, har knyget, naar Vinden fører Sneen i Driver, eller fejer med Sandet.
<i>Knog</i> subst. en	Fog. Sne-Knog. Sand- eller Jord-Knog.
<i>Kratte</i> subst. en	En stor Rive, som næsten kan spænde en halv Ager, som slæbes over Stubberne ved Hielp af et Reeb.
<i>Kram</i> adj.	Siges om Vinduer og Dørre som med Besværlighed kan trykkes ind i deres Fals, ogsaa om snævert Fodtøy etc.
<i>Lime</i> subst. en	En Feje-Kost.
<i>Lilleagtig</i> adj.	mere lille end stor.
<i>Mundtaal</i> subst. en	Roe, Taal, naar en Syg kan ligge uden at klage sig. Han har ingen Mundtaal, han klager og jamrer sig uden Ophør. Der er ingen Mundtaal paa det Barn, det skriger uophørlig.
<i>Mundtam</i> adj.	Lækker, velsmagende, og jeg tror ogsaa: god ved Tænderne, let at tykke, som Kage, nybagt fint Brød.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Qvæge</i> subst. sing.	Det der skyder ud over Neglen, Neglekiødet.
<i>Qvæger</i> subst. plur.	Øllbærme.
<i>Rag</i> adj.	Skarp, ufrugtbar, en rag Mark.
<i>Runsk</i> adj.	Vild, overgiven, løsagtig.
<i>Runske</i> verb. n.	At gebærde sig saaledes.
<i>Sæde</i> verb. n.	At passe, skikke sig, gaa an, befindes rigtig. Imperf. sædte, perf. har sædt. Det sæder ikke, det gaar ikke an, passer ikke. Den Regning sæder, den er rigtig, det sædte akurat, det traf rigtig ind, det skal nok sæde, det skal nok staae Prøve, det kan man forlade sig paa. Han sæder ikke, eller det sæder ikke for ham, han er uefterrettelig, hans Ord eller Arbejder ere ikke at lide paa, eller han har tabt Samlingen, gaer i Barndom, snakker vildt.
<i>Sæd</i> eller <i>Sædning</i> subst. en	Bruges i samme Betydning som ovenstaaende verb. Det har man ingen Sædning af, det kan man ikke forlade sig paa, gjøre Regning paa, eller blive klog paa, ham er der ingen Sædning ved, er det samme som han sæder slet ikke.
<i>Sølle</i> adj.	Ringe, ussel, et sølle Huus, en sølle Mark, og især syg, han er sølle, han er ret syg.
<i>Sølleurn</i> adj.	Det samme i en mindre Grad, ringeagtig, maadelig, skrantende.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Seller</i> subst. en	En stor Dreng, kaldes ogsaa en Halvkarl.
<i>Skiøvte</i> verb. n.	At giøre færdig, klæde paa, imperf. skiøvte, sup. skiøvt, f. Ex. er du nu skiøvt?, skiøvt dig nu!
<i>Storings</i> adj.	Halvvoxen, for stor til Dreng, og for lille til Karl.
<i>Storoms</i> adj.	Fornem, enhver uden for Bondestanden, bruges ogsaa for stolt, storagtig.
<i>Smaae-Mand</i> subst. en	En Huusmand modsat en Gaardmand.
<i>Stande</i> verb. a.	At giøre istand, legge til Rette f. Ex. at stande en Seng etc. Imperf. standede, perf. har standet.
<i>Teutesløs</i> adj.	Unyttig, forgiæves; en teutesløs Rejse, ogsaa teutesløs Snack, som ikke kommer Tingen ved, som ingensteds har hiemme, Væv.
<i>Toe</i> subst. sing.	Uld af Faar.
<i>Vintser</i> subst. en	En Bismer, en Vægt.

2. *Ord, som vel ere bekiendte, men have en i Skriftsproget ukiendt Bemærkelse.*

<i>Ordene selv</i>	<i>Den dem tillagte Bemærkelse</i>
<i>Bitte</i> adv.	Meget, f. Ex. bitte nær, overmaade nær, dette passer bitte nær, bitte smaae siges om overmaade fiint Garn.
<i>Feig</i> adj.	Dødsens, en som ikke seer ud til at leve længe.

<i>Ordene selv</i>	<i>Disses Forklaring</i>
<i>Frie</i> adj.	Det er ikke frie d. e. det kan ikke nægtes, det fejler ikke.
<i>Handklæder</i>	Handsker.
<i>Hæsselig</i> adv.	Overmaade; hæsselig kiøn, hæsselig rar, hæsselig stor.
<i>Kiøn</i> adj.	I god Bedring, han er kiøn, han kommer sig, er bedre, bruges ogsaa adverb. kiøn stærk, kiøn varm.
<i>Kiøre</i> verb.	Bruges kun om den, der holder Tømmen, f. Ex. vil du kiøre, saa maa du age.
<i>Knap</i> verb.	Snart, strax, jeg kommer knap, paa Stedet, strax.
<i>Lag</i>	I Lag, imens, paa det Lag, det er langt fra, det bliver der intet af.
<i>Lave til</i>	Jeg laver til, jeg troer det, det er saa min Mening.
<i>Lær</i>	I samme Betydning f. Ex. Lær du det? mener du det?
<i>Møe</i>	En voxen Tienestepige, f. Ex. hun kan snart tiene for Møe, giøre fuld Pige-Arbejde.
<i>Ringe</i> adj.	Syg, daarlig.
<i>Smaae</i> adj.	Fiin, smaae Garn, smaae Brød, Sigtebrød.
<i>Stille</i> adv.	Uden Ophold; at blive stille ved, det regner stille.
<i>Storagtig</i>	Mere stor end lille, en storagtig Dreng.
<i>Svend</i>	Bruges om Mandfolk, som Møe om Fruentimmer, en der kan giøre fuld Karle-Arbejd.

3. *Et par Anmærkninger over Egnens Mundart.*

- a. Adjektiver* forandres ikke med Hensyn til Substantivets Kiøn, f. Ex. det var god, det var slem, kiøn Vejr, feed Kiød etc.
- b. Adjektiver* i Flertallet tillegges ofte Substantiver i Enkelttallet, fEx. mange Fløde, fleer Grød, smaae Garn.
- c. Artikelen* en og et bruges ofte tvertimod Skriftsproget, f. Ex. en Bord, en Tallerken, en Lys, en Bogstav, overalt bruges et lidet eller intet.
- d. de, Pluralis* af den, som Adjektiv, gives Navnefaldet dem, f. Ex. Han kan ikke skrive dem Bogstaver, læse i dem Bøger, gaae med dem Klæder.
- e. Forkortelse* er Jyden her som andetsteds stærk i, f. Ex. Lærken for Tallerken, Kørs for Køerhuus, Sals for Salshuus, Vaaningshuus.
-

Lønborg Præstegaard den 19de Novbr. 1807.

Bloch

Sognepræst for Lønborg og Egvad

Den folkelige bølge

Af Roar Skovmand

»Det er velkendt og en lille smule komisk, at de fleste danskere hedder noget, der ender på -sen. Det vidner om, at vi kommer af en bondebefolkning, af folk der bare var efterkommere af Jens, Niels, Lars, Mads og Knud og ikke havde mere at skulle have sagt. Man ser af historien, at de fremtrædende og herskende personer har skilt sig ud fra det umælende folk ved at bære mere interessante navne. Det gælder også for de talende og skrivende personligheder...«

Således indleder Sven Møller Kristensen sin nyeste bog: »Den store generation«. Sådan kalder han det kuld i dansk litteratur og kunst, der omkring århundredskiftet bar navne som Jakob Knudsen, Johannes V. Jensen, Johannes Larsen og Carl Nielsen. Han betegner dette kuld som et særlig dansk fænomen, aldeles uorganiseret, men »udsprunget af en bølge«, der rejste sig lidt før århundredskiftet og markerede sig politisk med systemskiftet 1901, da den første bonde, Ole Hansen, blev minister, og den vestjyske degn J. C. Christensen regeringens virkelige leder.

Den litterære bølge var ifølge Møller Kristensen fremkaldt af et samspil af tre elementer: Den gamle bondekultur – den grundtvigsk prægede folkeoplysning – de moderne ideer i brandesianisme og studentersamfund.

Særlig vægt lægger Møller Kristensen på det andet led i dette samspil: »Den grundtvigske ånds oprindelse og særlige betydning i Danmark må sandsynligvis ses som forklaringen på, at den folkelige bølge er en speciel dansk foreteelse«.

Som fagmand har Møller Kristensen begrænset sin un-

dersøgelse af den folkelige bølge til skønlitteraturen, men han hævder, at den rakte ud over det litterære område, til billedkunst og musik. Han kender til disse områder, og hvem der gør det, må give ham ret heri.

Det ligger nær at antage, hvad Møller Kristensen ikke nævner, at den folkelige bølge også slog ind over historiens græsgange. En af generationens foregangsmænd, Jeppe Aakjær, havde en tid studeret historie og var i mange år redaktør af Historisk Aarvog for Skive og Omegn. Det var også ham, der skrev »Historiens Sang«: Som dybest Brønd gi'r altid klare Vand.

Men hvorfor ikke spørge: Kan Ribe amt bekræfte eller afkræfte en påstand om, at den folkelige bølge omfattede historien?

Det lærde lokalhistoriske studium har fornemme aner i dette amt. Her blev i 1855 oprettet det første historiske museum uden for hovedstaden. Fjorten år senere udgav en af dets oprettere, latinskolelæreren J. F. Kinch, første bind af den forbilledlige »Ribe Bys Historie og Beskrivelse«. Inden sin død 1888 nåede han at føre værket frem til enevældens indførelse. Samtidig med hans virke udgav den noget yngre arkivmand Oluf Nielsen, selv vestjyde, en række kildekrifter og udarbejdede indgående herredsbeskrivelser fra de vestjyske amter. De blev indledt med Skast Herred, der kom 1862, og de sikrede ham plads som pioner blandt vore lokalhistorikere, en samler med flid og sporsans, men med begrænset horisont.

Men her er ikke tale om en folkelig bølge. Indledningen til det samspil mellem almuekultur, grundtvigianisme og videnskabelig betragtning, som Møller Kristensen betegner som ingredienserne i den folkelige bølge, repræsenteres i Ribe amt af H. F. Feilberg.

Fra sin tidlige barndom i vestjyske præstegårde havde Feilberg åben sans for de oprindelige træk i almuens liv og sprog, og i sin manddomstid som præst først i Brørup,

siden i Darum, skrev han to hovedværker, der blev grundlæggende for dansk folkelivsforskning. Det ene var Ordbogen over de jyske Almuesmål, der udkom over den lange årrække 1886-1914, en skatkiste med grundig oplysning om sæd og skik og livsholdning. Det andet var den lille, men indholdsrige bog »Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde førtes navnlig i Vestjylland«, hvis første bind kom i 1889 og blev genoptrykt gang på gang.

Karakteristisk for Feilbergs holdning og horisont indleder han bogen med en beretning om, hvordan han på en rejse i Gudbrandsdalen i følge med den norske folkelivsforsker Eilert Sundt besøger en bondekone og ser hende lave grød efter en metode, som tidens ernæringseksperter havde kritiseret. Eilert Sundt var opbragt herover og havde indledt en »grødkrig« mod eksperterne. Feilberg kunne ikke glemme, hvad Sundt sagde til ham: Bondens liv er ikke en blanding af påfaldende skikke og slet, uordentligt husstel, men er *en tusindårig kulturudvikling*, hvor bestandig slægt har lært af slægt, og der er gjort fremskridt . . . Så manglede det bare, at norske bønderkoner, som havde kogt grød i tusinde år, ikke skulle kunne gøre det fremdeles.

Med denne oplevelse som inspiration tog Feilberg jævnsides med sin præstegerning arbejdet op »for at lære at forstå, hvordan bondens liv er blevet ført, førend den nye tids mangfoldige og stærke påvirkninger brød ind over det og begyndte at omdanne det . . . Så begyndte jeg at spørge de gamle ud og samle ind, ved tilfældige samtaler, på landeveje, i jernbanevogne, på smårejser, ved forespørgsler i »Skattegraveren« og ved skriftlige meddelelser . . . Hvad jeg så har samlet ind i årenes løb, har i mit sind lagt sig til rette om, hvad jeg havde oplevet eller kendte her vester fra . . .«

På det meget kendte maleri af Erik Henningsen, der viser lærerkollegiet på Askov Højskole i 1902, ses den 70-årige Feilberg yderst på højre fløj. Han havde på det tidspunkt for længst trukket sig tilbage fra præstegerningen og fun-

det et inspirerende miljø i Askov. Til Nathalie Zahle skrev han i 1894: »Vi danner jo en lille lærd republik . . . livet er her større og rigere end i en ensom vestjysk præstegård«.

Den selvlærte videnskabsmand blev samme år gjort til æresdoktor ved Københavns Universitet, men selv i Askov var der i disse år mandskab nok til at danne et lille »filologisk samfund«, hvori skolens lærere Marius Kristensen og Poul Bjerger deltog.

På samme tid som Feilberg kom til Askov, udgav højskolens bibliotekar, vestjyden Poul Bjerger, første bind af »Aarbog for Dansk Kulturhistorie«, der i den følgende halve snes år nåede en for den tid usædvanlig udbredelse. I sin bog om Askov Højskoles historie skriver Hans Lund: »Når årbøgerne fik den store udbredelse, skyldtes det nok, at de kom på et meget gunstigt tidspunkt, da der var en voksende interesse for historie, der vendte sig mod folkets jævne liv. Troels-Lunds »Dagligt Liv i Norden« var begyndt at udkomme i 1879, Feilbergs »Dansk Bondeliv« så lyset i 1889 – hans ordbog over den jyske almues sprog rummede en rigdom af kulturhistorisk stof, og Evald Tang Kristensen var i gang med sit store indsamlingsarbejde af folkeminder. Der var en almindelig følelse af, at historien hidtil var gået den jævne mands dør forbi, og at dette burde rettes. Bonden var ved at indtage en fremtrædende plads i vort folks liv – hans fortid var vel også opmærksomhed værd«.

Poul Bjerges videnskabelige indsats tåler ingen sammenligning med H. F. Feilbergs. Men på Askov Højskole viste han sjældne evner, når det gjaldt kontakt med omverdenen – fra Malt sogn til videnskabens højborge. En særlig kontakt fik han med de elever, der søgte skolens bibliotek, dengang et af landets største. Som eksempel herpå skal anføres nogle linier fra en af dem, der har fået en hædersplads i Møller Kristensens bog. For mange år siden fandt jeg i skolens arkiv et brev til Poul Bjerger, skrevet af Jeppe J. Aakjær fra hans hjem i Fly ved Skive, dateret den 24. juli 1889:

»Jeg sidder heroppe midt i den Ørken Viborg Amt, *selv* et Stykke Ørk – med stor og vid Udsigt til alle Sider – uden netop til den Side hvor min »Fremtid gror« – med Haab nok, Mod nok, Tro nok – men ingenlunde Penge nok – har langt til Kjøbstad, langt til *Bibliotheker*, langt til Venner – og ak! langt til Gud i Himlen . . . Du har i din Magt at afhjælpe et af mine Savn . . . Vil du tilstede mig Laan af Askov-Bibliothekets Bøger?«

Det var et ridderslag at få en sådan tilladelse på et tidspunkt, hvor Statsbiblioteket i Århus endnu ikke var oprettet. Den, der som dreng har oplevet at blive lukket ind i Det hvide Hus' boghal og blive ledet højtideligt frem af Poul Bjerge og Marius Kristensen til Fagrskinna og andre oldhistoriske kildeskrifter, der ikke var til at opdrive i storbyen Kolding, har bevaret en dyb respekt for biblioteksmanden Poul Bjerge. Han kunne både tilfredsstille kræsne lærere som Marius Kristensen, glubske lærlinge som Jeppe J. Aakjær og ham, der endnu ikke var nået til skelsår og alder. Blandt skolens elever hed det sig, at Poul Bjerges bibliotek var skolens bedste lærer.

Også hos rigsarkivaren, A. D. Jørgensen, havde Poul Bjerge en høj stjerne. Han opfordrede Bjerge til at udgive de gamle vider og vedtægter fra tiden før bondefrigørelsen, og det veg han ikke tilbage for.

Mens Poul Bjerge var og blev autodidakt, var Marius Kristensen en skolet videnskabsmand. Hans ydre fremtoning kunne minde om Sokrates, som man kender ham fra antikke buster, og hans »bjerg af viden«, som Jacob Appel kaldte det, gjorde ham til noget af et orakel ikke blot i lærer- og elevkredsen på Askov, men også blandt fagfæller i hovedstaden, hvortil han flyttede 1927 – året før universitetet i Århus blev til. Som dialektforsker udarbejdede han sammen med Vallekilde-læreren Valdemar Bennike en serie kort over de danske folkemål. De udkom i årene 1897-1912 på en tid, hvor højskoleeleverne endnu talte et

af skolegang og massemedier ufordærvet landsbysprog. I bogen »Folk fra Ribe Amt«, der kom i 1962, redigeret af H. K. Kristensen, har Johs. Kristiansen givet et træfsikkert og sympatisk billede af Marius Kristensen og hans indsats på Askov.

Det billede af Askov, som Erik Henningsen malede i 1902, havde endnu Ludvig Schrøder, skolens grundlægger og mangeårige forstander, som hovedskikkelse. Mere end nogen anden havde han lagt vægt på, at folkehøjskolen skulle give livsbelysning på historisk baggrund – i den grad, at selv naturvidenskaben, hvis talsmænd, fysikerne Poul la Cour og Jacob Appel, står i maleriets forgrund, skulle fremstilles historisk – en lige så genial som frugtbar pædagogisk metode.

Selv om Schrøders tid ikke rakte til deltagelse i de højvidenskabelige samtaler mellem de lærde Askov-lærere, havde han sans for egnshistoriens værdi. I 1901 spurgte han den stærkt historisk interesserede og nytiltrådte stiftamtmand Gustav Stemann, om man ikke i Ribe amt kunne gøre noget lignende, som Frede Bojsen havde gjort på Møen: indsamle stof om egnens fortid. Stemann greb tanken, og dermed var stødet givet til oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt, der skulle blive forbillede for landets øvrige amter i de følgende år.

Når det drejer sig om Askov, ligger det vel ikke nær at tale om »den store generation« i forbindelse med maleriets forgrundsskikkelser. »Den store generation« på Askov var ikke folk som Feilberg, Marius Kristensen og Poul Bjerger, men de unge lærere, der ti-femten år senere gav den gamle skole nye horisonter: J. Th. Arnfred, Hans Lund, C. P. O. Christiansen og Jens Rosenkjær – de to førstnævnte gæve vestjyder, de to sidstnævnte livlige københavnere. Men i forbindelse med den bølge, der bar den store digtergeneration, er det mændene fra omkring århundredskiftet, der må fremhæves.

Da den, der skriver disse linier, en menneskealder senere – i efteråret 1937 – blev ung lærer i historie på Askov Højskole, var forbindelsen mellem det gamle historiske arnested og det lokalhistoriske oplysningsarbejde åbenbart svækket. Det var egentlig mærkeligt, for formanden for Historisk Samfund, Søren Alkærsig, boede ikke langt fra Askov og havde netop – sammen med Henrik Larsen – skrevet den forbilledlige landsbyhistorie »Askov i Malt Herred, et Stykke Bondehistorie«. Vestjyden Alkærsig havde ingen højere uddannelse, men ligesom Poul Bjerge havde han tilegnet sig lærdom ved selvstudium – han havde også nået at deltage i Feilbergs filologiske samfund i Askov. Han var stærkt præget af de krav om grundighed, nøjagtighed og perspektivrig forståelse, som kendetegnede Feilberg og hans fagfæller. Dertil kom en usædvanlig oprindelig fortælleevne, krydret med djærv humor, som tog brodden af hans hang til at moralisere.

Jeg blev helt overrasket, da Alkærsig i foråret 1939 pludselig trådte tilbage, kun 70 år gammel, og bestyrelsen ved årsmødet, denne gang på Askov, foreslog mig indvalgt som bestyrelsesmedlem i hans sted. Jeg husker, at forstander Arnfred som dirigent gjorde opmærksom på, at jeg var vel ung til det hverv og det selskab. Det sagde han ikke direkte, men oplyste, at jeg var ret ny på stedet! Selv gættede jeg på, at det var samfundets sekretær, førstelærer H. K. Kristensen fra Lunde, der stod bag opfordringen, og så kunne jeg ikke sige nej. Jeg havde faktisk ikke behandlet ham helt pænt, mente jeg selv. Som ny sekretær i Dansk historisk Fællesforening, paraplyforeningen for de historiske samfund, museer og arkiver over hele landet, var jeg nogle år tidligere også blevet redaktør af det historiske tidsskrift »Fortid og Nutid«. Det ville jeg gerne have rettet op, og havde derfor fået professor Gudmund Hatt til at skrive om oldtidens landsby i Danmark. Jeg fik også en storartet artikel fra ham, ledsaget af fortrinlige opmålinger af oldtids-

huse. Hvis de havde været signeret, ville de have røbet, at de var rentegnet af de vordende professorer Axel Steensberg eller Carl Gunnar Feilberg. Til samme hæfte bidrog H. K. Kristensen med en fængslende beretning om en oldtidsboplads i Lunde, hvor tomter fra jernalderhuse på opdyrket hedejord kunne erkendes ved, at der var påfaldende kraftig plantevækst, hvor de havde ligget. Artiklen var helt i orden, præget af den sikre iagttagelsessevne og sobre fremstillingsform, som kendetegner H. K. Kristensen, men den ledsagende opmålingsskitse var ikke helt oppe på de steensberg-feilbergske mærker. Hvordan den blev hævet op i dette høje plan, husker jeg ikke, men jeg husker, at jeg var ked af at gøre H. K. Kristensen ked af det. Så meget mere glædede det mig, da jeg året efter ved fællesforeningens årsmøde første gang traf H. K. Kristensen personligt og til min overraskelse forstod, at han havde været godt tilfreds med at få sin tegning forbedret.

De første bestyrelser, man som ung kommer ind i, glemmer man ikke så let. Dog husker jeg nok bestyrelsesmøderne i fællesforeningen, hvor jeg selv var sekretær, bedre end møderne i Historisk Samfund for Ribe Amt, hvor H. K. Kristensen var sekretær. Men jeg var dog med i syv år og kan endnu se disse folk for mig – se dem komme med deres mange gode ideer om møder og mindstene og billigere trykkerier. Det skuffede mig lidt, at møderne næsten altid blev henlagt til stationsbyer på Varde-Grindsted-kanten, for der fandtes dog mere spændende steder, f.eks. Ribe eller Askov. Men medlemsmøder måtte holdes, hvor der var god tilgang af medlemmer, og det var der just i de egne, hvor formanden, Salomon Frifelt, og sekretæren, H. K. Kristensen, færdedes.

De udfyldte hinanden. Hjemstavnskærligheden havde de tilfælles. I ånden og tonen kunne Frifelt – selv forfatter – minde om »den store generation«. Men H. K. Kristensen var med sin grundighed, nøjagtighed og perspektivrige for-

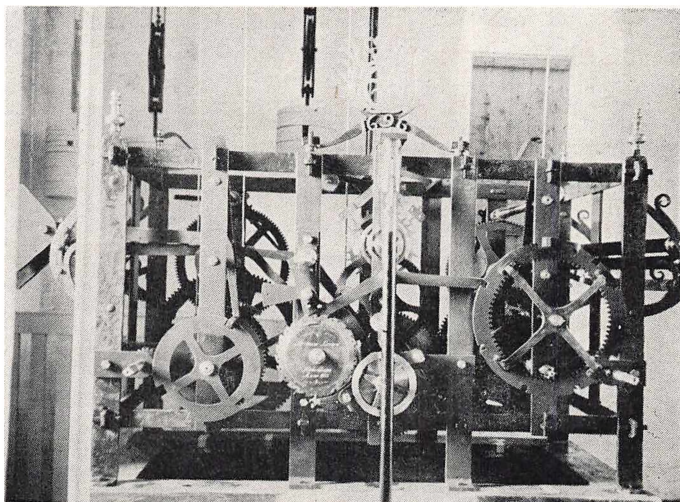
ståelse en værdig efterfølger i sporet efter forskerne fra det feilbergske miljø. Hos ham fandtes de tre elementer, som Møller Kristensen fremhævede som forudsætninger for den store generation. Begges indsats i den periode, hvor jeg var med i bestyrelsen – men også længe efter – bekræfter påstanden om, at den folkelige bølge ved århundredskiftet omfattede lokalhistorien. Og her vedblev den at tage land længe efter, at dens virkning var ophørt på digtningens enemærker.

Ure i Ribe domkirke

Af *Hans Stiesdal*

Når man taler om de store, gamle dage i Ribe, anføres ofte som et af eksemplerne på byens betydning, at det første ur i Danmark blev opsat i domkirken. Oplysningen beror dog blot på en tilskrevet notits af Grønlund i et eksemplar af Terpagers Ribe-beskrivelse: Det gamle Sejrværk er gjort Anno 1401.¹ Hvor stor lid, der tør sættes hertil, er usikkert; det vides ikke, hvorfra Grønlund har sin oplysning. Der kunne for så vidt godt have været et ur i kirken længe før den tid; det ville ikke være overraskende i betragtning af byens livlige forbindelser med Vesteuropa, hvor mekaniske ure formodes at have været i brug siden 1200-ernes sidste halvdel, og hvor de fik nogen udbredelse i løbet af 1300-erne.² Endnu eksisterer der, sikkert dateret fra disse år, tre værker af stor teknisk fuldkommenhed; de kan kun være blevet til som resultat af mange års udvikling af mekaniske tidmålere. De er »færdige«, har allerede i princippet helt den udformning, som stadig anvendes ved fremstilling af ure; de er mekaniske undere fra en ellers næsten helt »umekanisk« tid. Det drejer sig om uret i Salisbury-katedralen fra før 1386, uret i urtårnet i Rouen fra 1389 og uret fra Wells-katedralen (nu Science Museum, London) fra før 1392, det første med timeslagværk, de to sidste både med kvarter- og timeslagværk.

Hvad man nu end skal tro om det for Ribe opgivne årstal 1401, er det i alt fald sikkert, at der i 1429 virkelig var et ur i kirken. Otto Boesen tillægger da i sit testamente den, der har tilsyn med domkirkens ur, renten af et hus i Ribe, 1 mk. lybsk.³ Ellers ved man såre lidt om uret. 1476 omtales »Sct. Jakobs Kapel under Sejrværket« (uret);⁴ hvis man så dog vidste, hvor dette kapel havde været placeret i

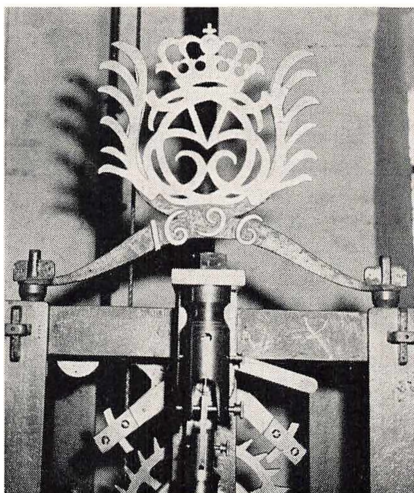
Ribe domkirkes tårnuret.

kirken, ville dette have givet en forestilling om urets anbringelse, men det vides ikke. Først da kirkens regnskaber er bevarede i større udstrækning, optræder uret jævnlige her med poster til olie (første gang 1591) og småreparationer.⁵ 1619 omtales en lænke til slagværket i »det lille tårn«, og 1620 nævnes »Seieruerck Thorn«. Disse to benævnelser er identiske med det allerede i middelalderen reducerede, i 1791-93 helt nedrevne og ved sidste restaurering rekonstruerede Marietårn på kirkens sydvestre hjørne. Det betegnes ofte klokketårnet (»Marie Klocktornet«), og her hang kirkeklokkerne, indtil de ved dets nedbrydning overførtes til det store tårn, hvor tidligere kun stormklokken hang. Urværket må altså have haft sin plads i eller ved Marietårnet, måske ved dette, da det i sig selv var så snævert, at det synes vanskeligt foruden trappen også at få plads til et urværk. I så fald må man forestille sig værket anbragt enten på galleriet i det østligste fag lige ved siden af tårnet, eller måske på loftet af det nedbrudte Nicolai

Kapel (»Blykapellet«), der lå i hjørnet mellem Marietårnet og kirkens vestparti. Lodsnorene og forbindelserne til urhamrene kunne så let være etableret gennem muren ind til tårnet. Som rekonstruktionen af Marietårnet blev udført, med trappen opfyldende hele tårnet op til skibets murkrone, behøver forholdene dog ikke at have været; det kan tænkes, at der her har været plads til værket i det stokværk, hvor nu trappen fører ind over skibets loft.

Sandsynligvis har uret ikke haft nogen udvendig skive, men formodentlig en skive inde i kirken. Hvis værket stod i Marietårnet, må skiven have været anbragt oppe på syd-væggen i skibets vestfag, en placering svarende til forholdene i Roskilde domkirke. Om den ejendommelig, skjulte gang, som før sidste restaurering fandtes i murtykkelsen i vestpartiets kraftige nordmur, kan have fundet anvendelse til formidling af forbindelsen mellem urværket og kirkerummet, skive og klokker, får stå hen.

Det fremgår ingen steder, om uret kun har haft timeslagværk eller både kvarter- og timeslagværk. 1619 omtales en lænke til »Stundklokken«, men man kan ikke heraf gå ud fra, at denne benævnelse bruges i modsætning til en kvarterklokke; derimod tør man nok regne med, at det har slået både inde i kirken og oppe i tårnet, således som det nu kun sjældent er tilfældet, men som det tidligere har været almindeligt i kirker, ligesom det ikke var usædvanligt, at der kun fandtes en skive inde i kirken og ikke nogen uden på bygningen; Roskilde domkirke har stædigt fastholdt dette gamle arrangement, der er en erindring om, at urenes funktion oprindeligt var hjælpemiddel i kirkernes tjeneste i egentligste forstand ved angivelse af timerne både synligt og hørligt, således at de mange liturgiske handlinger kunne finde sted til rette tid. Efterhånden gav tidmålerne sig også til kende med klokker og skiver udvendigt til glæde og nytte for ordenen i det borgerlige liv, og tidsangivelser inde i kirkerne betragtes mærkeligt nok nu næsten som en uting.

*Udsnit af urværk med
det kongelige monogram.
Forneden
gangmekanismen.*

Der er ikke i murværket nu synlige spor af det gamle urarrangement, hvad der vel heller ikke er overraskende i betragtning af de mange reparationer og ombygninger, kirken siden da har været ude for, ikke mindst netop i partiet ved Marietårnet.

1637 har det gamle urværk åbenbart været udtjent; om det drejede sig om kirkens første, kan ikke siges. I det nævnte år figurerer i regnskaberne en post til sejermagerens dreng for olie »den Tid den nye Urverk kom til Ribe«, og atter samme år omtales olie til det nye sejerværk. Ved samme lejlighed omtales endvidere »Skiven til Sejerværket i Kirken« (inde i kirken). 1638 gøres det nye sejerværk færdigt. Det blev anbragt et helt andet sted end det gamle, nemlig i det store tårns hvælvede, andet stokværk, de 11.000 Jomfruers Kapel. Det gamle værk, der »i mange Aar har staaet hos Kirken og ikke kunde afhændes eller bruges, slet forrustet og fordærvet«, skænkedes 1657 til Kathrinekirken, »da samme Kirke er i stor Gæld og tilmed en Kapitelskirke, der behøver Slagværk«. Desværre er dette gamle

værk siden gået tabt. Kathrinekirkens nuværende store, prægtige urværk er fra 1801.

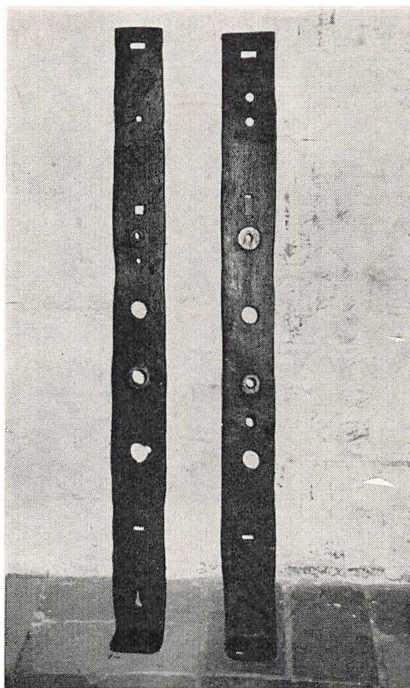
I det øvre, hvælvede kapel stod også det endnu eksisterende urværk til 1884; da det blev opstillet i 1696 siges udtrykkeligt, at det sker i det kapel i samme tårn, hvor det gamle sejerværk var.

1637-urværket fik kun en for tårnure kort levetid, 59 år. Det havde både kvarter- og timeslagværk, timeslagene sloges på stormklokken og sandsynligvis også på mindre klokker inde i kirken. Det nye ur fik foruden indvendig skive desuden en urskive udvendig på tårnet. 1646 betales for et lod til opsætning af visere uden på tårnet, og 1688 omtales »Viseren som viser ud mod Torvet« (på tårnets østside). Viserens kontravægt var, som det sig hør og bør, allerede da udformet som en halvmåne. Muligvis har lodderne bestået af trækasser med sten i. 1656 reparerer Frederik Kleinsmed »Kurvene som vejer Vegten til Slagværket«, og 1692 omtales to kister til sejerværket.⁶

Som alle tidens ure reguleredes også dette af en balance eller uro med en lodret aksel eller spindel med to flige, der greb ind i et lodret placeret ganghjul (stighjul eller kronhjul). 1695-96 nævnes ligefrem, at takkerne på stangen til uroen var slidt, og man er åbenbart blevet klar over, at det ikke kunne betale sig at ofre mere på reparationer. Måske var man også opmærksom på, at der nu gaves ure med en langt større gangnøjagtighed end det var muligt at opnå med en uro.

1695-96 renses der ud i det store tårn fra øverst til nederst som forberedelse til opsætningen af det store, nye urværk; murene repareres og kalkes. Værket sættes i forbindelse med den allerede eksisterende, udvendige viser mod øst, og ved samme lejlighed opsættes endvidere skive og viser mod vest. Der brydes huller i hvælvingen over uret til lodsnoerne (det gamle værks lodsnoere havde vist gået gennem hvælvingen under uret). Inde i kirken var der små

Gangværkets taphulstivere (1696). Det rektangulære hul i højre stiver (med en prop) har båret konsollen for den lodrette ganghjulsaksel. De store, tomme huller stammer fra akslernes oprindelige lavere placering. De sidst anvendte taphuller er bronzeformede.

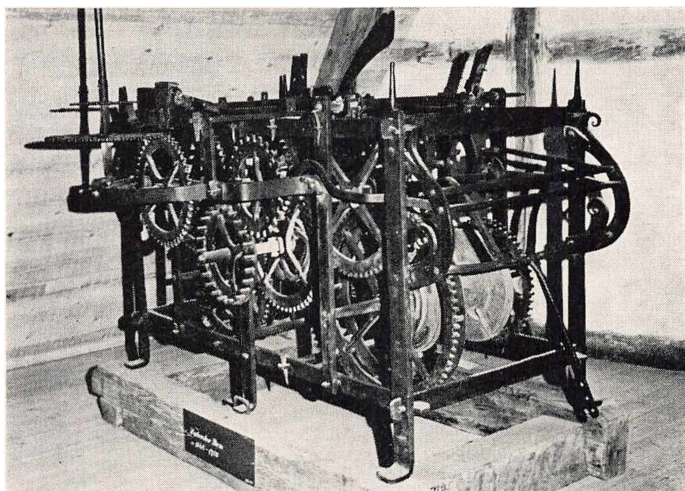

klokker til fuldtide- og kvarterslag; deres slaghamre blev trukket af messinglænker; der var desuden en indvendig skive med forgyldt viser, omtalt sidste gang 1819. Klokker og skive må have siddet på muren ind til kapellet, altså ud for orglet og formodentlig modsat skive og klokker fra det forudgående urværk. Indtil den sidste store restaurering var der en nu tilmuret åbning mellem kapellet og kirkerummet; den kan have tjent som kanal for viseraksel og transmissioner til slaghamrene.

Timeslagene blev slået på stormklokken som tidligere, men det er vanskeligt at blive klar over, hvor kvarterslagklokken befandt sig indtil restaureringen 1738-43. 1703 er den i spiret, 1723 repareres kvarterklokken i spiret, og 1725 hedder det: »det lille Spir, hvor Kvarterklokken hæn-

ger. Stakit til den Laage, hvor man gaar op i det lille Spir«. Hvad er det for et spir? Man kan være fristet til at tænke på spiret til det lille trappetårn midt på skibets nordside, selv om det forekommer noget langt borte fra selve urværket. Så vidt vides, har der ikke været noget spir nærmere ved urværket, og ret beset kender man i øvrigt slet ikke noget til det spir, der da har kronet den nævnte trappetårn; det nuværende løgspir opsattes først ved restaureringen 1738-43. Der er ikke nu i dette tårn mindste spor af indretning til klokke eller slaghammerarrangement. At tænke sig kvarterklokken anbragt i tagrytterspiret, forekommer ikke sandsynligt. Kan der have været et lille spir på toppen af det store tårn? Spørgsmålet må nok stå hen. I 1742, altså netop under den nævnte restaurering, sker der ændringer med slagklokkerne – uden at der foreligger oplysninger, som gør det hele lettere at forstå. Da flyttes hammeren fra den store klokke til kvarterklokken, der da synes flyttet hen i det store tårn. Måske er det den klokke, der 1811 sidder »udvendig på nordsiden i en bjælke«. Det må vel forstås således, at kvarterklokken er ophængt i en bjælke i et glamhul. I al fald eksisterede indtil den store restaurering af tårnet 1884 den ejendommelige ordning, at kvarterslagene sloges på den største klokke, stormklokken, mens timeslagene kom fra den mindre, den oprindelige kvarterklokke.⁷ At den mindste klokke har hængt frit og derfor lettere hørlig end den store inde i tårnet er nok forklaringen herpå. På maleren Jørgen Roeds billeder af domkirken i henholdsvis Statens Museum for Kunst (1836) og Den Hirschsprungske Samling, måske navnlig på det sidste, kan man med god vilje ane en klokke hængende i det store nordre glamhul.

Er spørgsmålet om klokkernes placering indviklet, gælder dette også de udvendige urskivers. Det står fast, at der tidligst har været skive på østsiden, og at der sikkert i forbindelse med anskaffelsen af det nye urværk 1696 også an-

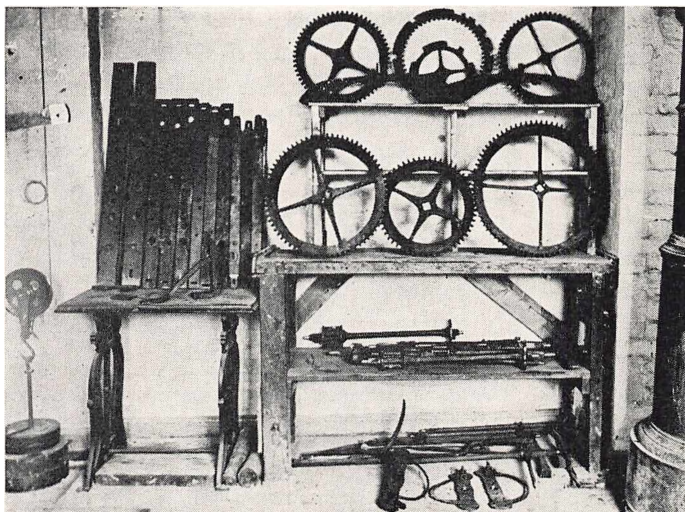
Haderslev domkirkes gamle tårnurværk i Den gamle By, Århus.

bringes en skive på vestsiden. Hvor højt disse skiver har siddet, kan ikke siges. 1740 flytter Anders Muremester skiven på vestre side længere ned. Først 1793 nævnes alle fire skiver. På de ældste billedlige fremstillinger af kirken, hvor uret overhovedet er medtaget, sidder skiverne på deres nuværende sted ud for syvende stokværk. Skiverne havde helt til kirkens sidste store restaurering hver kun én viser, timeviseren (en »stiv viser«). Disse, der endnu er i behold, har i deres prægtige udformning i sjælden grad klædt skiverne, og man kan næsten beklage, at ripenserne ikke længere får tilmålt døgnets timer ved disse viseres værdige vandring over romertallene.

Urværket beholdt sin plads i de 11.000 Jomfruers Kapel, indtil det 1884 i forbindelse med det store tårns restaurering flyttedes op i stokværket ud for skiverne, højere end noget andet dansk tårnur nogen sinde har siddet, hvad der naturligvis gjorde aksel forbindelserne fra værk til skiver langt mindre komplicerede end hidtil, men til gengæld for-

langer urmagerne, der »opvarter« værket, 25 kr. mere om året for at skulle slide de mange flere trapper end hidtil. 1933 flyttedes værket atter, nu til fjerde stokværk, hvor det har stået siden, sammen med klokkespilmaskinen, smukt og instruktivt opstillet, til glæde for de mange besøgende, der passerer forbi urhusets vinduer, og som får et imponerende indtryk af det store tårns gamle, dæmoniske indvåner, der ved sit højlydte, aldrig ophørende tik-tak – snarere egentlig bum-bum – henleder opmærksomheden på sig, og som hvert kvarter, dramatisk men lydløst, svinger med slagværkets vinger, der med et smæld brat standses og larmende løber farten af sig.

Det nuværende urværk har tjent kirken i ca. 275 år, dog med den modifikation, at det efter 237 år blev fornyet på nær den yderste ramme; yderligere må det bemærkes, at der siden det sattes i gang 1696 var foretaget mange mindre reparationer og en enkelt væsentlig ændring i selve gangmekanismen. For så vidt havde der intet været til hinder for, at uret kunne have været hovedrepareret også med bevaring af så godt som alle de bevægelige dele, således at det fortsatte med at være Ribes tidmåler endnu i mange generationer. Det samme gælder til en vis grad næsten alle gamle smedede tårnure – men også kun til en vis grad. Ribeuret udmærker sig nemlig fremfor hovedparten af samtidige tårnure – for så vidt også fremfor de fleste både ældre og yngre – ved en vældig robusthed, dels som følge af kraftigere dimensioneret ramme- og hjulværk end sædvanligt, dels takket være den rationelle måde, hvorpå de tre værker, nemlig gangværket, kvarter- og timeslagværket, er anbragt side om side i rammen, hvorved vedligeholdelse og justering af værkernes funktioner kan ske meget lettere end ved den traditionelle værkopbygning, hvor værkerne sidder så at sige i hverandres forlængelse, og hvor selv små reparationer ofte kræver hele værket adskilt. Ribeurets disposition blev aldrig særlig udbredt i Danmark, mens den i

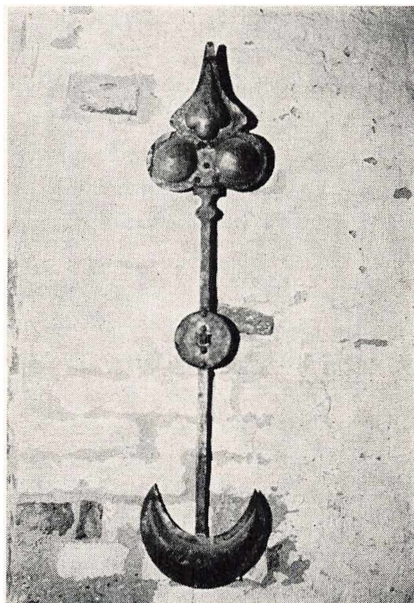
Dele fra Martin Iversens, udtaget 1933.

1600-årenes seneste årtier er næsten enerådende i England, dér vistnok som en direkte følge af ankergangens og pendulets indførelse om ved 1670.⁸ Der foreligger endnu ikke materiale til bedømmelse af værkernes udvikling på kontinentet.

Enhver, der har set uret i domkirken, vil have bemærket Chr. V's kronede initialer, som pranger over værket tillige med årstallet 1696. Hvad der falder mindre i øjnene er mesterens signatur, indgraveret på et af de drejede messingpyntespir på hjørnerne: »Marten Iversen, Løgumkloster me fecit 1696«. Endnu en indskrift ses længere nede på en rund plade, dækkende et savtakket hjul: »Bertram Larsen, Kjøbenhavn Anno 1933«. Dette står med lige så god ret som den oprindelige mestersignatur. På nær rammens yderstivere skyldes hjulværket, de øvrige stivere med alle taplejerne m.m. Bertram Larsen, det bekendte københavnske tårnurmagerdynasti. De ved ombygningen fjernede gamle dele opbevares i domkirken. For så vidt »omkonstruerede«

Bertram Larsen uret helt i Marten Iversens ånd ved at arbejde med kraftige dimensioner, med glimrende materialer og med den største nøjagtighed, således at hans konstruktioners slidstyrke ikke overgås. Siden ombygningen for 40 år siden har værket så vidt vides overhovedet ikke behøvet nogen reparation, og det vil kunne fortsætte med at gå i lange tider uden problemer. Uret reguleres af et pendul med træstang af lidt mere end en meters længde. Usædvanligt er det at finde en Grahamsgang og ikke – som af Bertram Larsen ellers næsten altid anvendt – en stiftgang til formidling af pendulets regulerende bevægelse på værket. Stiftgangen anses for mere robust og bedre egnet til tårnure; Grahamsgangen, opfundet ca. 1735 af englænderen George Graham og ellers brugt i nøjagtige normalure og i finere stueure, kan derimod udføres mere dekorativt; den er instruktiv at se på, og det har utvivlsomt betaget mange besøgende på vej op til udsigten at dvæle et øjeblik ved ruden ind til urværket og studere det indviklede maskineri og dér midt i det hele i kæmpestørrelse at genfinde denne smukke, mekaniske detalje, som de fleste nok kender i forvejen fra andre ure; det er utvivlsomt det største eksemplar af en Grahamsgang i Danmark.⁹

I princippet indrettedes værket, som det hele tiden havde været, til at gå et døgn mellem hver oprækning, dvs. at der ikke indførtes udvekslinger udover, hvad der i forvejen var, nemlig tre aksler på hvert af de tre værker, gangværket, kvarterslagværket og timeslagværket. Døgnværker er utvivlsomt mekanisk set mest harmoniske. I ugeværker må indføres yderligere en udveksling i hver af de tre afdelinger, lodvægten må forøges, i princippet syv gange, i praksis en del mere; dette medfører meget kraftige påvirkninger på tappe og lejer samt tilbøjelighed til vridning af rammen, hvis ikke denne er særlig kraftigt udført. Selv en så fremragende mekanisk frembringelse som uret på Parlamentet i London («Big Ben») er bevidst udført kun som døgnværk.

*Gammel »stiv viser«
(timeviser).*

Foruden Grahamsgangen tilføjede Bertram Larsen en udløsningsmekanisme for det klokkespil, som indrettedes samtidig med urværkets ombygning; et hjul, som drejer én omgang i løbet af et døgn (det førnævnte savtakkede), bringer udløsningsmekanismen ind og ud af funktion alt efter anbringelsen af nogle flytbare stifter i randen.

Formodentlig er det kun kort tid, man endnu kan påregne at få uret og klokkespilmaskinen trukket ved håndkraft, men værkernes gedigne udførelse taler for at beholde dem og at gøre optrækningen elektrisk og automatisk, hvad der kan ske uden indgreb i eller ændring af forholdene. Det store urværk er en umistelig detalje i det populære tårn.

Men hvordan så uret ud, da Marten Iversen ankom med det i 1696? Der skulle være en mulighed for at få en forestilling herom, dels fordi størsteparten af de ved 1933-ombygningen fjernede dele som nævnt endnu er i behold, dels

fordi der eksisterer et til Ribe-uret så nøje svarende urværk, at det også må være tilvirket af Marten Iversen, selv om dette ingen steder er anført, nemlig Haderslev domkirkes tidligere ur, nu i Den gamle By i Århus. Takket være dette er det vist nok tilmed muligt at få en fuldstændig forestilling om Ribe-urets oprindelige gangmekanisme, der allerede var gået tabt længe før Bertram Larsens ombygning 1933.

Urets opbygning og den særlige anbringelse af de tre forskellige værker i forhold til hverandre er allerede omtalt. Udførelsen af de to slagværker er særdeles konventionel, men gangværkets konstruktion rejser en række spørgsmål, som må besvares, hvis man helt vil forstå, hvad det var for et ur, domkirken flottede sig med at anskaffe. Det afgørende er, om det var et med pendul reguleret værk, eller om det endnu ved anskaffelsen havde den gammeldags uro. Denne detalje siger alt om urets værd som tidmåler. Når man nøjere undersøger de ved 1933-ombygningen kaserede dele, fremgår det af de to midterste lodrette stivere, hvori gangværket havde sine taplejer, at dette på et eller andet tidspunkt er blevet temmelig radikalt ombygget, idet to af værkets aksler, valsehjulsakslen (med tromlen til lodrebet) og mellemhjulsakslen er flyttet 12 cm op, ved at der er boret nye taphuller i stiverne, foret med bronze. De gamle taphuller sidder tilbage tillige med forskellige andre, hvoraf nogle kan forklares som hidrørende fra forskellige senere tilføjelser: en konsol for den lodrette viseraksel og en arm til ophængning af et senere tilføjet pendul. Et rektangulært hul i den øvre ende af den ene stiver har ikke mange paralleller i samtidige urværker, og det er fristende at forklare det som konsol for underste leje for en lodretstående aksel, der har båret et vandret ganghjul. Er dette tilfældet, har uret oprindeligt haft pendulregulering. Sagen er dog ikke ganske oplagt, men det er en hjælp nu at kunne kaste et blik på det langt bedre bevarede ur fra Haderslev

domkirke. Det er på alle væsentlige punkter Ribe-uret lig, og sammen skiller de sig så afgørende ud fra andre bevarerede samtidige ure, at man tør gå ud fra, at de også, hvad gangmekanismen angår, har været egenartede og ens. Haderslev-uret har en pendulreguleret gang med spindel. I de gamle spindelgangs ure med uro var ganghjul og spindel lodrette, og fast på spindelen sad uroen, normalt en tværstang med vægte i enderne. Den svingede tilligemed spindelen frem og tilbage; vægtene kunne flyttes ud eller ind, eftersom man ønskede at regulere uret til at henholdsvis gå langsommere eller hurtigere. På Haderslev-uret er ganghjulet og spindelen vandret, og til spindelen er pendulet fæstnet. Ganghjulet får gennem spindelen pendulet til at svinge, og dets længde bestemmer hvor hurtigt – så nogenlunde, og i al fald så uendelig mere jævnt end uroen.¹⁰

Nu er der imidlertid det problem ved Haderslev-uret, at hele den konstruktion, som bærer ganghjulet og spindelen med pendulet, i og for sig kunne se ud til at være en senere tilføjelse. Den danner ligesom en enhed for sig selv uden at være integreret i den egentlige værkramme. Har da Haderslev-uret oprindeligt haft uro, og skyldes pendulindretningen en senere ombygning?

De bjergværker i Norge og Sverige, og formentlig også andre steder, som leverede stangjern, forsynede oftest disse med et firmastempel. Man vil genfinde sådanne på mange gamle jerngenstande og også meget hyppigt på tårnure. Endnu er der kun i ringe grad bragt rede på tolkningen af stemplerne, som, hvis man efterhånden kan sted- og tidsfæste dem, nok vil kunne yde vigtige bidrag i daterings-spørgsmål.¹¹ Haderslev-uret har to ens stempler, et i selve rammeværket og et i det særlige spindel- og pendularrangement. Dette i forbindelse med, at der ikke er de sædvanlige spor efter en spindelgang med uro, må tages som et bevis på, at rammen og pendularrangementet er jævngamle, og at Haderslev-uret altså oprindeligt havde pendulregu-

lering; den slående parallellitet mellem de to ure taget i betragtning, må Ribe-uret da også oprindeligt have haft pendul.

Dette er da vist nok det tidligst daterede pendulur, som indtil videre kendes i Danmark, og selv om man naturligvis ikke ved, om sådanne ure endnu tidligere er kommet til landet eller tilvirket her, er det dog bemærkelsesværdigt, at Ribe allerede ca. 15 år efter at denne for tidmålingen så revolutionerende opfindelse var kommet i praktisk brug, erhverver sig et så moderne ur. Fra kirkeregnskaber vides, hvorledes man hjalp sig med de primitive uro-ure helt op til omkring 1800; i løbet af 1700-ernes slutning blev dog de fleste ældre tårnure ombygget med pendul.

Det er ejendommeligt, at pendulet virker som regulator gennem en vandret spindel og ikke ved et anker, som ubetinget er en bedre indretning, både hvad gangnøjagtighed og holdbarhed angår. Den vandrette spindel er så at sige en uro-mekanisme, der »er lagt ned«, og hvortil der i stedet for balancen er fæstnet et pendul. Ejendommeligt er det endvidere, at hele gangarrangementet har udgjort ligesom en enhed for sig selv, som endnu ikke er vokset harmonisk sammen med resten af værket. Endelig er det værd at bemærke, at spindelen har hvilet i knivlejer (som de findes i en vægt) og ikke i tablejer. Denne ophængningsform har konservativt holdt sig i Sydøstjylland ved ophængning af penduler, der jo ellers almindeligvis hænger i en fjeder. (Ure i Ballum, Brøns og Møgeltønder kirker).

Det er ikke tanken her at gennemgå urværkets lange »lidelseshistorie« – ethvert tårnurs historie tager sig i regnskaberne således ud. Naturligvis vil en så stor og kompliceret maskine, der altid er i drift, slides og have behov for reparationer og småændringer.¹² Der er dog grund til at tro, at uret i Ribe har gået næsten uafbrudt siden det satte op – i modsætning til, hvad der kendes mange andre steder, hvor urene kunne være i stykker og ude af brug i

årevis. Det nævnes aldrig i regnskaberne, at det har stået i længere tid, og ved enkelte lejligheder, 1811, 1822 og 1835, anføres, at der må annonceres i avisen om urets standsning et par dage før reparation »i Henseende til, at Domkirkens Klokke er i Almindelighed den, hvorefter Byens Indvaanere retter sig«. Offentlige ure har i øvrigt altid været særligt yndet avisstof; en gennemgang af de lokale blade ville utvivlsomt afsløre mangt og meget – dog næppe af rent teknisk art.

At spindelgangen – selv med et pendul som regulator – ikke i længden fungerede tilfredsstillende, kan ikke overraske. Fra 1859 foreligger en udtalelse fra Kyhne¹³ og J. Schultz jun. om fejl ved værket. Hvad der her anføres mod spindelen er indlysende. At man derimod giver lodrebene skyld for at forårsage unøjagtigheder ved at udvide sig eller trække sig sammen alt efter luftens fugtighed turde være en fuldstændig misforståelse. Formodentlig ved flytningen 1884 indførtes en ny, tidssvarende regulering, en stiftgang, der ligesom den nuværende Grahamsgang er »hvilende«; med denne indretning kan der opnås fremragende nøjagtighedsresultater, selv om resten af urværket er gammelt og slidt. Værkets liv forlængedes hermed til 1933. Nu hviler de gamle hjul ud i et kammer i Marietårnet.

Helten i denne lille beretning må nok siges at være Marten Iversen, som forfærdigede de glimrende urværker til Ribe og Haderslev domkirker. Desværre ved man næsten ingenting om ham, udover at han ved sin død 1705 boede i Tornskov ved Løgumkloster, og at hans hustru overlevede ham med 55 år.¹⁴ Man havde gerne vidst, hvor han havde lært, hvilke tårnure han har leveret foruden de to kendte, og hvordan han var kommet under vejr med urmagerkunstens seneste opfindelser. Der kan næppe være tvivl om, at han tilhører den urmagergeneration, der har været med til at tage det mest afgørende skridt i urets lange udviklingshistorie: overgangen fra uro til pendul. Han tåler sammen-

ligning med Johann Mercki, som 1699 til Vor Frelser Kirke i København leverede Danmarks største og prægtigste tårnurværk. Hans navn fortjener at huskes med hæder.

NOTER:

Med venlig tilladelse fra Danmarks Kirker er her anvendt arkivudskrifter, foretaget med henblik på publiceringen af Domkirken. Der er ikke henvisninger til dette materiale.

1. F. Kinch, Ribe Bys Historie og Beskrivelse I, 1869, s. 262.
2. H. Alan Lloyd, *Some Outstanding Clocks*, 1958, s. 1-8. C. F. C. Beeson, *English Church Clocks 1280-1850*, 1971, s. 13-24.
3. Kinch, I, s. 296.
4. Kinch, I, s. 566, jvf. s. 131.
5. Reparationer 1614 og 1618 af Bertel Bøsse-mager, 1621 af Hans Sejermager og 1635-36 af Oluf Kleinsmed.
6. Af urmagere, som har udført reparationer på værket, kan nævnes Hans Brovsen i Gravlund i Bindsted sogn (1641), Nicaloi Urmager (1646), Hans Smed i Ballum (1649), Sejermageren fra Arnum (1651). Urværket blev straks efter opstillingen omgivet med et urhus, et træskur, som ved flere lejligheder repareredes. Det stod op mod kapellets nordmur og er indmålt på en grundplan af kirken, gengivet i Jacob Helm og H. C. Amberg, *Ribe Domkirke*, 1906, planche III (kirken før restaureringen).
7. Jacob Helm og H. C. Amberg, s. 55.
8. Beeson, s. 57ff.
9. Mechanicus Johannes Friis anvendte 1829 en endnu større, i Nationalmuseet opbevaret, Grahamsgang til Frue Kirkes ur i København, senere flyttet til Køge kirke.
10. I Stege kirke står et af de meget få bevarede spindelure, udført 1729 af Maribo-urmageren Johan Henrik Musenberg (Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall, 1960, s. 61-101).
11. Bo Molander, På jagt efter stangjärnsstempler. Dædalus. Tekniska Museets Årsbok, 1968, s. 11-41.
12. Reparationer udført 1739 af Johan Wulf, Løgumkloster, 1757 af Lydiche Berntsen, 1773 af Jochum Schultz, 1802 af E. Th. Falck, 1821 af Rasmus Jensen Kier, 1839 af Ditzer, 1844 af urmager Tønders og 1886 af urmager M. J. Schmidt, Ribe.
Om Ribe-urmagere se Helge Søgaard: *Gamle Ure fra Ribe*, Årbog for »Den gamle By«, 1952, s. 68ff.
13. Måske en fejlskrift i regnskaberne fra Kyhl, den meget kendte tårnurmager Henrik Kyhl, 1793-1866. (Se Biografisk Leksikon).
14. Jeg skylder vor bedste kender af sønderjyske urmagere, Jens Lampe, tak for biografiske oplysninger om Marten Iversen.

Lidt om møllerne i Ribe Oldemoder

Af Helge Søgaard

Mellem de mange artikler om Sydvestjyllands lokalhistorie, H. K. Kristensen har skrevet, findes også skildringer af egnens vandmøller. Som en hilsen og tak til ham skal emnet tages op igen i et forsøg på at samle, hvad Ribe Oldemoder (R.O.) beretter om det. Denne redegørelse for bispestolens og kapitlets indkomster er en af de ældste kilder til forståelsen af det gamle Ribe amts kulturhistorie. Den er påbegyndt 1291 og er med store mellemrum forøget med nye notitser og bemærkninger indtil 1518, så den viser et udsnit af, hvad kirken ejede i stiftet. Møllævæsenet indtager en central plads i arbejds historie. Det er det første forsøg herhjemme på at aflaste mennesket for det hårde fysiske slid ved at tage naturens energikilder i produktionens tjeneste. Det var bevægelsesenergien, der skulle omsættes til at drive en roterende aksel, men de teknologiske forudsætninger var beskedne, så den vandkraft og vindenergi, der stod til rådighed, blev kun udnyttet under stort kraftspild.

Når der tales om møller, vil de fleste tænke på formaling af korn, så der må gøres opmærksom på, at de også har haft anden anvendelse. 1161 omtales en valkemølle ved Tommerup å i Skåne, hørende til præmonstratenserklostret,¹ og 1201 er der tale om en mølle i Halland til fremstilling af jern (*de molendino, ubi fabricatur ferrum*),² og som på uvis hvilken måde har været benyttet ved den stedlige udsmelting af det uundværlige metal.

Vandmøller i Ribe-egnen omtales tidligere, end R.O. nævner dem. 1215 overlader Valdemar Sejr nonnerne i Sct. Nicolai kloster i Ribe en vandmølle i Tange med fri maleret og tilliggende jorder,³ og i hovedstykket i kong Valdemars jordebog fra 1231 anføres det, at kongen ejer halv-

delen af en mølle i Gram herred og 2 møller i Malt herred i Vilslev sogn. Det menes, at det er Vilslev og Jested møller, begge ved Kongeåen.⁴ Den sidste nævnes 1942.⁵ Man må forestille sig, at vandmøllerne har været ret udbredte på denne egn, når det fattige kildestof kan opregne så mange.

Den ældste vandmølle, der optræder i R.O., er den kongelige mølle i Ribe. I et diplom, dateret Nyborg 14. marts 1255, blev Harboøre nordligt i stiftet overdraget bisp Esger på kirkens vegne som erstatning for Lustrup mark, som opstemningen til møllen havde sat under vand.⁶ Møllen må have været af stor betydning for kongen, siden han ville ofre så meget på at holde den i drift, og overdragelsen må ses i forbindelse med Jyske Lov 1-57, der bestemmer, at ingen, der bygger en ny mølle, må oversvømme en anden mands jord. Det vides ikke, hvor meget jord, kirken ejede i Lustrup, og om der indgik mere i erstatningen end for det, der blev oversvømmet til møllens drift, men bisp Esger var efter alt at dømme kongens tro mand, og det er muligt, at kirken har fået et rundeligt vederlag, da forholdene omkring den nye mølle skulle bringes i orden.

En anden mølle blev købt af kirken. Oplysning herom gives i et diplom fra Ribe 17. okt. 1272, hvori Ebbe Ugodsen til bisp Esger sælger en ejendom i Rørkær øst for Tønder, bestående af 3 ottinger i Jejsing mark med mølle, græsgange og øvrige tilliggende for 100 mark penge.⁷ Sælgeren har været en af Sønderjyllands mange små herremænd, men kendes ikke nærmere. Hans datter var gift med Anders Nielsen, vist en søn af kammermesteren Niels Pedersen, der døde 1266.⁸ Salget er et af de mange vidnesbyrd om, hvorledes kirken ved sin rigdom på likvide midler kunne samle sig jord. Følges Svend Aakjærs beregninger, har de 3 ottinger svaret til 3 mark guld efter tidens mål eller ca. 36 tønder land.⁹ Også købesummen er det svært at beregne, da den danske mark i det 13. århundrede katastrofalt forringedes. 1 mark penge kan på tiden for købet

kun have svaret til $\frac{1}{4}$ mark sølv eller endnu mindre.¹⁰ Det ser ud til, at ejendommen bedst kan karakteriseres som en lille adelsgård, hvortil der hørte en vandmølle til formaling af selve gårdens og vel også de omliggendes kornhøst.

En mølle i He blev sammen med 3 gårde, der var skænket til kannikernes fællesbord af bisp Esger Juul og præsten Troels, fritaget for alle ydelser til kongen, som det fremgår af et diplom fra Roskilde 23. juli 1299.¹¹

I en yngre optegnelse nævnes en mølle i Isbjerg, Varde landsogn. Den var skænket 1433 af Anders Svendsen med 12 ørtug land med eng. Oplysningen i R.O. passer ikke med, hvad et diplom fortæller, og det sidste må man rette sig efter. Møllen synes at have været i drift til midt i forrige århundrede og har ligget ved Mariabæk. Den svarede 1 skilling grot eller $\frac{1}{5}$ mark sølv i afgift.¹²

Mellem kannikernes særskilte gods opregnes en mølle i Thyregod, der ydede 12 snese ål og 3 eller 4 ørtug mel i afgift. Man lægger her mærke til, at der foruden en afgift i mel også betales med ål. Møllen har vist ligget ved Skjern ås biå Oddebæk.¹³

Møllen i Hessel, Hjerm herred, hørte til Erik Glippings gave til faderens minde, som det også fremgår af et endnu bevaret diplom af 29. dec. 1259, udstedt i Viborg.¹⁴ Den optræder ligeledes som krongods i hovedstykket i kong Valdemars jordebog.¹⁵

En mølle i Estrup, Malt herred, gav en indtægt på 12 mark penge ved slutningen af det 13. århundrede. Den hørte til kannikernes fællesgods.¹⁶

De førnævnte møller er hver betegnet som *molendinum*, det vil efter tidens latin sige *vandmølle*. Ville man udtrykke sig mere bestemt, føjede man tillægsordet *aquaticus* til, så det hermed tydeligt blev angivet, at det var vandet, der leverede drivkraften.¹⁷ Foruden disse møller havde man også i Ribe stift de mindre skvatmøller, der ikke krævede så store vandmængder og ikke var i drift året rundt. Efter om-

tale i aviserne er de arkæologisk påvist, idet der er fundet to anlæg ved Tjæreborg og et mellem Kolding og Ferup.¹⁸ I R.O. er de omtalt i Holbøl i Jerlev sogn og herred. De kaldes *tremule*.¹⁹ Oluf Nielsen har i sin udgave af R.O. gengivet det med kværne. Oversættelsen er rigtig, idet der er tale om møller, men det må være møller af en særegen art, da teksten ellers vil bruge det almindelige molendinum, og den sammenhæng, hvori det nye ord optræder, viser, at det er en anden slags vandmøller end de andre. I oversættelse lyder stedet: . . . i byen Holbøl, hvor der står en smuk [?] og mange »tremule« ved en bæk mod nord. Meningen kræver her oversættelsen skvatmølle. Selve ordet tremula er oversat ved det franske trémie, tragt, hvorigennem kornet hældes ned i selve kværnen.²⁰ Det er givet, at ordet i R.O. ikke har denne betydning, men det er måske valgt, fordi den ukendte hånd, der har indført notitsen, ikke har kendt noget udtryk for denne særlige mølletype.

I det foregående er der ikke talt noget om vindmøller. De er ikke omtalt direkte, og hvis man vil fastslå, at de har været kendt på den egn, R.O. omfatter i sit tidsrum, må man søge stednavnenes vidnesbyrd. *Mylnætoft*²¹ i Yderbjerrum yder ikke nogen hjælp, da ordets forled er neutralt om møllens art, og heller ikke *stackæ mylnæ*²² fortæller noget. Derimod kan lokaliteten *møllehøugh*²³ i Øster Vedsted formentlig give lidt oplysning, da vindmøller efter sagens natur må bygges på høje steder i terrænet, mens vandmøller lægges så lavt som muligt for at udnytte faldhøjden. Stednavnet kendes også fra et diplom fra 1531 fra Fur, hvori det staves *Mølhøw*.²⁴ Begge steder er det vel sproglige minder om forsvundne vindmøller, og stednavnet har i øvrigt også været brugt senere på mange steder. Kun hvis vindmøller ikke har været kendt på den tid, da dette afsnit af R.O. blev skrevet, må man opgive denne nærliggende forklaring af stednavnet og søge en anden. Det er straks iøjnefaldende, at vindmøller ikke nævnes i Jyske Lov fra

1241, mens den, som allerede omtalt, beskæftiger sig ret udførligt med vandmøller. De sidste har på denne tid været gamle i landet og så udbredte, at det var nødvendigt at have faste retningslinjer for deres oprettelse og drift, som Christopher I's diplom fra 1255 bekræfter det; vindmøller har enten været ukendte eller så sjældne, at lovgivningen ikke havde grund til at indføre bestemmelser om dem. Man skal ikke lade sig forvirre af, at Rimkrøniken under omtalen af Amlø bruger ordet vejrmølle, idet den ud fra sin egen tids forhold har forestillet sig, at de også var i brug i den danske sagntid. H. F. I. Estrups hypotese om, at Harald Kesjas træhus på Haraldsborg ved Roskilde var en vindmølle, er gendrevet, før den blev fremsat, af Rasmus Nyerup.²⁵

Det ældste sikkert dokumenterede vidnesbyrd om vindmøllens forekomst herhjemme er diplommet af 10. marts 1259, der omtaler en vindmølle, *molendinum ventale*, i Fløng på Sjælland.²⁶ Et andet diplom fra 1261 nævner fire *wættehrmølne* i Heddinge, som hver årlig yder 8 mark penge.²⁷ 1304 tales der om *domus molendini aerii*, et vindmøllehus, i Holbo herred,²⁸ og 1310 høres der om en *molendinum ad ventum*, en vindmølle, i Lyngerup.²⁹ Efter denne tid forekommer vindmøller hyppigere, og det er ikke nødvendigt at opregne flere i Danmark. Derimod er der grund til at gøre opmærksom på, at en vindmølle i Ütersen, der omtales 1235, anses for den ældste i Holsten,³⁰ og at en vindmølle kendes fra Köln 1222.³¹ Der er derfor ikke tvivl om, at man har kendt vindmøller herhjemme, da R.O. blev skrevet, men det var en nyhed, som det også fremgår af, at man har brugt forskellige navne for at betegne dem. Sprogbrugen har været vakkende.

Det er muligt, at vindmøllerne allerede i middelalderen har fungeret som et supplement til vandmøllerne, som det kendes fra en senere tid, men så ofte tørke og vindstille indtraf på samme tid, var man i knibe. Under sådanne forhold

kunne hestemøller gøre nytte. Hestemøllen kendes under navnet *molendinum caballarium* eller *molendinum equorum* fra Flandern 1188.³² Herhjemme omtales hestemøllen i skriftet om den hellige Vilhelms undergerninger fra første fjerdedel af det 13. århundrede, hvori der fortælles om en karl, der kom til skade i den.³³ Ved Sorø klostets brand 1247 ødelagdes en hestemølle, *equorum mola*.³⁴ Tidsmæssigt er der således intet i vejen for, at hestemøllen kan have været kendt i Sydvestjylland, da R.O. blev skrevet, men den nævnes ikke i den.

Heller ikke håndkværne omtales i R.O., og skønt det er unødvendigt at bevise, at de har været brugt i det 13. århundrede, skal det dog anføres, at en *mola manualis* anføres i et udateret kongebrev til Væ i Skåne fra tiden 1241-86.³⁵ I Ribe blev håndkværne forbudt ved et dekret fra kongen 1519-20, for at man ikke skulle unddrage sig skatten på malt.³⁶ Hvis der skal dømmes efter disse kilders ordlyd, har håndkværne været almindelige huslige redskaber.

Vandmøller og vindmøller, hestemøller og håndkværne er de fire former, under hvilke møllerne optræder i middelalderen. Af disse får kun de første en nærmere omtale i R.O., fordi denne kilde efter sin art mest er optaget af dem, mens vindmøllerne er yngre og formodentlig har været færre. Det har været vandmøllerne, der besørgede den mekaniske kornmaling, hvor der var mulighed for det, og således forblev det langt ned i tiden. Ifølge Statistisk Tabelværks 5. hæfte, 1842, fandtes der på den tid i det gamle Ribe amt, de sønderjyske enklaver ikke medregnet, 45 vandmøller og kun 11 vindmøller.

NOTER:

Om primitive vandmøller se Axel Steensberg: Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år, 1952, s. 63-69, og Viggo Nielsen i Kuml 1971, s. 61-72.

1. Dipl. Dan. 1, II, 1963, s. 270, nr. 143.
2. Script.rer. Dan. IV, 1776, s. 471.

3. Dipl. Dan. 1, V, 1957, s. 86, nr. 54.
4. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær, I, 1926-43, s. 7-8, og II, s. 66.
5. Steen B. Bøcher: Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland, 1942, s. 64.
6. R.O. s. 11, Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 132, nr. 156.
7. R.O. s. 19, Dipl. Dan. 2, II, 1941, s. 173, nr. 192, og s. 190f, nr. 215.
8. Corn. Hamsfort: Chronologia secunda. Script.rer. Dan. I, 1772, s. 291.
9. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær, II, 1926-43, s. 4-10.
10. 1266 blev 1 mark sølv sat til $4\frac{4}{9}$ mark penge, se P. Hauberg i Aar-bog f. nord. Oldk. og Hist., 1884, s. 255.
11. R.O. s. 31, Dipl. Dan. 2, V, 1943, s. 74, nr. 53.
12. R.O.s 54-55. Repert. dipl. 1, III, 1906, s. 438, nr. 6598, dat. 29. jan. 1433. Bøcher: l.l., s. 64-65.
13. R.O. s. 63.
14. R.O. s. 63, Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 236, nr. 301.
15. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær I, 1926-43, s. 3.
16. R.O. s. 76.
17. Dipl. Dan. 2, VII, 1956, s. 197, nr. 267.
18. Jyllands-Posten 22. dec. 1960 og 18. juli 1968.
19. R.O. s. 78.
20. Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis VIII, 1954, art. Tremua, Tremula, s. 166.
21. R.O. s. 104.
22. R.O. s. 81 og 84.
23. R.O. s. 66.
24. A. Heise: Dipl. Vibergense, 1879, s. 177, nr. 237.
25. H. F. J. Estrup: Tygestrup. Samlede Skrifter II, s. 259, og Rasmus Nyerup: Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge I, 1803, s. 168-169.
26. Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 216, nr. 275.
27. Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 257, nr. 333.
28. Dipl. Dan. 2, V, 1943, s. 271, nr. 287.
29. Dipl. Dan. 2, VI, 1948, s. 210, nr. 251.
30. Wolfgang Scheffler i Nordelbingen 11, 1935, s. 288.
31. F. M. Feldhaus: Die Technik der Antike und des Mittelalters, 1931, s. 316.
32. M. Heyne: Das deutsche Nahrungswesen, 1901, s. 264.
33. M. Cl. Gertz: Vitae sanct. Dan., 1908-12, s. 367: Intrans . . . domum molendini, ut duceret equum, qui trahebat molendinum, per impetum rote ipsius molendini impulsus cecidit.
34. Script. rer. Dan. IV, 1776, s. 535.
35. Erik Kroman: Danmarks gamle købstadlovgivning, IV, 1961, s. 217.
36. Erik Kroman: Danmarks gamle købstadlovgivning, II, 1952, s. 105.

Omkring en kinesisk tekop

Af Niels Thomsen

Rundt i mange hjem på den jyske vestkyst med traditioner fra 1800-tallets store sejlskibstid står der som mindelser fra den tids handelsforbindelse en del gode ting, som sømændene bragte med hjem.

Væsentligt er det nordtysk, hollandsk og engelsk fajance, der præger disse gamle sømandshjem. De hollandske vægfliser, det berømte engelske hundepar, de blåmalede fajancestel, der tit var bestilte arbejder med ejernes navnetræk på, og der er også den nu så højt vurderede engelske lüstre fajance.

Museerne har en del af disse kulturhistorisk værdifulde ting, andet har samlere sikret sig, men ret meget findes endnu i slægtseje på de steder, hvor de hører hjemme.

For nogle år siden blev Esbjerg Museum fra et af disse hjem præsenteret for en ting, der ikke uden grund bliver anset for et familieklenodie. En tekop med undertallerken af tyndt, klingert kinesisk porcelæn, farverigt dekoreret med 1700-tallets sirlige rokokomotiver.

Men det må straks siges, at sættet virker underlig fremmedartet. Noget mærkelig forfinet, der ligesom ikke rigtigt har hjemme her mellem nordsøhandelens mere bastante fajance.

Oplysningerne om dets tilsyneladende noget umotive-rede optræden på vore kanter er da også bemærkelsesværdige nok, og vel en nærmere undersøgelse værd. Det kunne ligne noget i retning af, hvad Steen Steensen Blicher ville kalde for »en smuk historie«.

Sættets ejer, fru Ellen Margrethe Svarrer, Nygårdsvej 91 i Esbjerg, der stammer fra Rindby på Fanø, fortæller, at det kom i slægtens besiddelse da en ung pige fra Ho sogn,

Mette Christine Jensen, der senere blev fru Svarrers bedstemoder, ca. 1870 tjente på Blåvand kro i Oksby sogn. Hun skulle efter overleveringen nemlig have fået det fine sæt forærende af en dansk søofficer, der dengang boede på kroen.

Det er klart, at den unge piges efterkommere er interesserede i at komme nærmere på historien end det, overleveringen fortæller, derfor vel henvendelsen til museet.

Museets opgave vil naturligvis være at placere dette egnsfremmede indslag kunsthistorisk og kulturhistorisk, i sig selv en spændende sag, men opgaven indeholder unægtelig et incitament til her at kæde den stringente genstandsforskning sammen med at finde ud af noget også om navne og mennesker.

Ikke mindst fordi der nu, efter at undersøgelsen er gået i gang, og uafhængig af den, pludselig dukker endnu 2 sæt kopper af det samme stel op.

De ejes af fhv. overlærer fru Ingeborg Orluff Jørgensen i Lyngby ved København. En slægtning, fru Agnes Andersen i Allerup ved Tjæreborg, henvendte sig til Varde Museum for om muligt at få oplysninger om dem. Historien om dem er, at de kan føres tilbage til slægten omkring Oksby mølle, og måske også til en toldofficiant ved navn H. P. Søgaard, der havde embede i Oksby omkring 1870.

Der blev i 1700-tallet og først i 1800-tallet importeret store mængder kinesisk porcelæn til Danmark. Det var i den danske oversøiske handels såkaldte »florissante« periode, hvor især københavnske handelshuse af virkeligt format beherskede besejlingen og handelen på Ostindien og Kina.

Selv om importen overvejende gjaldt den kinesiske te, var porcelænshandelen af stor og vigtig betydning, også fordi ca. 80 pct. af godset efter at være kommet til København reeksporteredes via østersøhandelen til Nordeuropa.

En del af den hjemførte porcelæn var private bestillings-

Undertallerken til kinesisk tekop, dekoreret i emaljefarver af kinesisk porcelænsmaler i Canton efter dansk forlæg.

Den kronede dobbeltkartouche, kantet af bugnende overflødigheds-horn, støttes af Neptun og Venus. Neptun har ved fødderne en grøn delfin. Bundfarven i den venstre kartouche er blå, mens den højre er rød. Tingene ved Venus' fødder må have med navigation at gøre. Spejlmonogrammerne kan tydes som C L og K L. Billedet til højre på tallerkenkanten må være en version af Venus' opstigning af havet, og til venstre, hvor et skår mangler, har venusfiguren også været brugt. Billedet ses i sin helhed på overkoppens inderside. Billederne øverst med de to korslagte sabler, og de to fregatter nederst, giver hele motivvalget et maritimt tilsnit, der, sammenholdt med monogrammerne, burde kunne give oplysninger om testellets oprindelige ejerforhold.

Hele dekorationens udformning hører tydeligt, trods det kinesiske indslag, rokokotiden til, og den må være udført ca. 1760-70.

varer, dekorerede af porcelænsmalere i Canton efter medbragte danske tegninger. Almindeligvis var det »føringsgods«, som kinafarernes mandskaber måtte hjemføre med skibene for egen regning, og som de kunne tjene store penge på.¹

Kinahandelen bragte dengang et stærkt modepræget indslag i engelsk og dansk dekorationskunst. Møblerne og interiørerne i det hele taget kunne være med kinesisk prægede lakarbejder og eksotiske vægmalerier med kinesiske landskaber og lignende.

Disse »kineserier« var naturligvis kun for dem, der virkelig havde råd til sådan noget, for det var dyrt.

For porcelænet gælder det, at en del af dette bestillingsgods gik til kongehuset, en stor part af det tilhørte datidens adelshuse, og ikke mindst var det københavnske pengearistokrati repræsenteret.

Porcelænets oprindelige ejerforhold kan ret ofte identificeres ved hjælp af de som nævnt hjemmefra bragte oplæg, som de kinesiske malere skulle arbejde efter. De skulle jo vise ejernes personlige smag – der godt nok kunne komme til at virke noget »kinesificeret«, fordi disse malere ofte ikke anede, hvad de sad og lavede – og de skulle ikke mindst fortælle, hvem ejerne var, og hvad de stod for.

Derfor består en stor del af porcelænets udsmykning af slægtsvåben, monogrammer, billeder af skibe, bygninger, våben og lignende, der kunne symbolisere ejerens placering i tilværelsen.

Men tilbage til vort specielle testel fra Oksby sogn, hvis kulturhistoriske placering her korteligt er opridset.

Skulle det til en begyndelse være muligt at finde frem til, hvem der oprindeligt ejede stellet?

Dekorationernes centrale motiv, den kronede dobbeltkartouche, fører os stilmæssigt tilbage til rokokotiden, og dateringen må blive omkring 1760-70. Spejlmogram-

merne i kartouchernes to ovaler hører også den tid til, og de kan tit være vanskelige nok at tyde.

Det viser sig, at centralmotivet her, måske oprindeligt, har været benyttet på et testel med dronning Juliane Mariés² portræt og spejlmonogram, antageligt bestilt til dronningen ca. 1760. Men besynderligt nok er motivet med kartoucher, krone og det hele næsten uændret blevet brugt som en slags standarddekoration på bestilte stel til borgerlige familier, der ikke selv havde noget våben at byde på.

Motivet med de to fregatter, den ene førende engelsk handelsflag, den anden med den danske marines splitflag, samt billedet med de to korslagte sabler, gør det naturligt i første omgang at søge i datidens danske søetat, også med Mette Christine Jensens søofficer in mente.

Det er så heldigt, at marinen har en grundigt ført fortegnelse over alle danske og norske søofficerer fra 1660 til nu,

og at fortegnelsen for så vidt er let tilgængelig, idet den findes i bogform indtil 1932.³

Trods en omhyggelig gennemgang er det dog ikke muligt at finde frem til navne, der »går op« med de to spejlmogrammer. Opmærksomheden har især været rettet på to slægtsnavne Lütken og Lützou, der begge i 1700-tallet var stærkt repræsenteret i marinen, men i intet tilfælde har initialerne C L og K L med sikkerhed kunnet passe på søofficerens og hans hustrus navne. En omvendt opstilling til L C og L K giver heller ingen oplysninger, så foreløbig må vi desværre nok lade marinen ligge.

Desuden ser det sådan ud, at den danske fregat på billedet ikke behøver at høre til orlogsmarinen. Kinafarerne måtte dengang føre splitflag, når de havde passeret ækva-tor for udgående, velsagtens for bedre at kunne sætte sig i respekt over for sørøvere og den slags i de på mange måder barske tider.

Måske bør der derfor søges videre efter testellets oprindelige indehavere blandt den søfarende del af kinahandelens elite. Det gamle Asiatiske Kompagnis arkiver kunne godt røbe et og andet af interesse, navne der kan bruges, men det ligger uden for forfatterens øjeblikkelige rækkevidde.

Tilbage er et forsøg på at spore porcelænets 200-årige rejse fra dets oprindelige, formentlig københavnske bourgeoismiljø til dets nutidige placeringer, og ganske særlig at finde ud af noget om, hvad og hvem der har bragt det til det så afsides liggende Blåvand.

Der er nogen usikkerhed omkring Mette Christine Jensens mulige tilhørsforhold til Blåvand kro. Efter hendes skudsmålsbog har hun som 14-15 årig i 1865-66 tjent hos Peder Søren Hansen, der havde en gård i Blåvand. Derefter i to perioder 1866-68 og 1869-71 hos Ole Jensen i Blåvand. Ind imellem, 1868-69, har hun tjent hos fisker Bakken

Grønberg i Ho. Der er således ifølge skudsmålsbogen ikke plads til noget egentligt tjenesteforhold til Blåvand kro, hvis ejer dengang hed Jens Søren Jensen. Men derfor kan hun måske alligevel have været en kort tid på kroen, f.eks. lige før hun i juli 1871 rejste til Rindby på Fanø, og hendes tekop kan stamme fra den tid. Men det er naturligvis rent gætterier.

Derimod bringer den unge piges første tjenesteplads hende på anden vis i forbindelse med testellet. Peder Søren Hansen var en af sognets store mænd, han havde været møller i Blåvand, indtil møllen blev flyttet til Nørre Oksby, men den var stadig i slægtens eje.

Fru Ingeborg Orloff Jørgensen, der som nævnt ejer de sidst til historien tilkomne kopper, oplyser, at hun har arvet dem efter sin morfar, præst i Sneum og Tjæreborg sogne, N. S. Nielsen i Allerup.

Han var gift med en datter af møller Peder Søren Hansen, og familien anser det for ganske givet, at præstefruen har fået kopperne med fra Oksby sogn.

Men dermed er vi ikke stort videre. Vi ved nu, at i det mindste to sæt af kopperne har tilhørt og endnu tilhører møllerslægten, men fortsat intet om, hvordan de er kommet til Oksby.

Den føromtalte toldofficiant H. P. Søgaard og hans forbindelse med møllerslægten må nu med ind i billedet. Han er født 1808 i Halk sogn i Sønderjylland, og vi ved foreløbig intet om hans tilværelse, før han dukker op i Oksby sogn.

Han var ugift, noget man i det lille, sammenlevede samfund derude åbenbart har set skævt til, der gik efter sigende »nogle historier om ham«.

Dog må han have hørt til i sognet, og man har regnet med ham. Da de to nye kirker i Oksby og Mosevrå skulle bygges som afløsning af den gamle stråttækte Oksby kirke, finder man ham på sogneboernes tegningsliste med et efter

datidens stedlige forhold pænt bidrag på 5 kr. i 5 år, i alt 25 kr.⁴

Han nåede dog ikke at blive begravet ved en af de nye kirker. Han døde 1892, hans gravsten står velbevaret og let læselig på Oksby gamle kirkegård.

Han har haft en vis tilknytning til slægten omkring møllen. En ugift søster til Peder Søren Hansen holdt hus for ham, vistnok lige til hans død, og et åbenbart nært venskab er bl.a. markeret ved, at Hans Chr. Hansen, der hørte til familien og var kromand i Blåvand 1878, »opkaldte« en søn på den måde, at han fik Søgaard som mellemnavn.

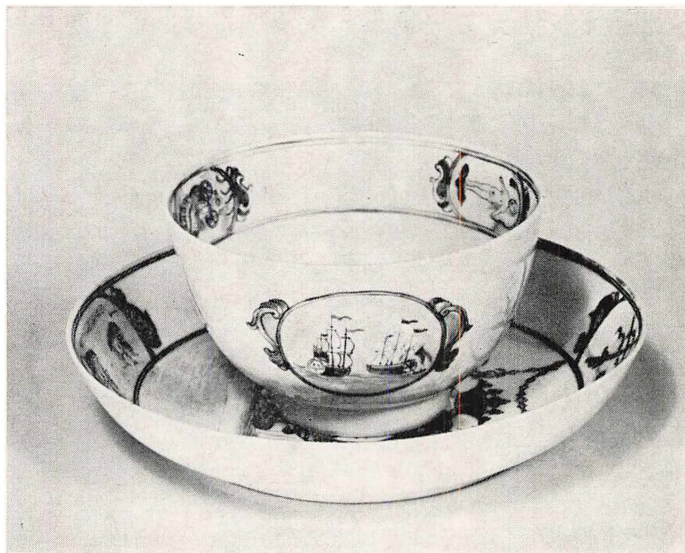
Man kunne umiddelbart få den tanke, at Mette Christine Jensens søofficer i virkeligheden er toldofficianten. Kan det være ham, der har bragt testellet eller dele af det til Oksby? Og videre, er det fra ham, møllerslægten ved arv eller på anden måde er kommet i besiddelse af de to sæt kopper, der nu står hos fru Orluff Jørgensen i Lyngby?

Som man vil se, er det grumme lidt af konkrete ting, i hvert fald om testellet, dette forsøg på en undersøgelse har bragt frem.

Forfatteren har fået en hel del at vide om 1700-tallets kinafart og porcelænshandelen, og det er i sig selv spændende stof, men altså endnu intet sikkert om stelletts første ejere.

Vi ved ej heller – nøgternt set – mere om dets vej til Oksby, end da undersøgelsen gik i gang. Intet sikkert, men nok et og andet, der animerer til at søge videre.

Tilbage er indtrykkene om især de mennesker derude ved Blåvandshuk, der er i søgelyset. Den mærkelige toldofficiant, som det kunne være rart at vide mere om. Møllerslægten og dens traditionelle dominans på egnen skinner en del igennem, i øvrigt har den føromtalte pastor N. S. Nielsen i »Fra Ribe Amt« 1916 skrevet en fin miljøschildring fra egnen og sognet.⁵

Den unge pige, der har bragt forfatteren så megen besvær, er også en tanke værd. Mette Christine Jensen, »datter af ugift fruentimmer i Ho sogn Mette Jensdatter«, som der står i hendes skudsmålsbog, har på det allersidste inden sin afrejse til Fanø, hos pastor Fr. Aschlund i Ho præstegård fået udstedt skudsmålsbogen d. 18. juni 1871, og har meldt afgang fra sognet samtidig.

Man må tænke sig hendes vandring ad sandede veje fra husbond til husbond, hvor hun har været tyende gennem 5-6 år rundt i de to sogne, for at få bogen behørigt, men noget sent udfyldt, inden hun kunne forlade den hjemegn, der måske ikke gennem hendes barndom og ungdom har budt hende lutter dans på roser.

Hun har velsagtens haft skibsløjlighed fra et sted i Ho bugt, medbringende sine nok så sparsomme ejendele, men også sin nu så værdifulde tekop med den måske allerede

dengang skårede undertallerken. Hun meldte tilgang i Nordby sogn d. 8. juli hos Ole Ipsen, og hun blev snart efter gift.

Den unge pige og hendes version af historien, som det hele jo begyndte med, og som har virket lidt usikker, må for resten nok tages frem igen til en mulig anderledes vurdering, der er nemlig nu på det allersidste, inden dette skulle i trykken, kommet en oplysning mere til.

Der skal i flere år omkring 1900 hver sommer have boet en oberstløjtnant Lütken og frue på Blåvand kro. Det kan være Christian Lütken, der i 1890 benævnes som oberstløjtnant og i 1896 som oberst.⁶ Han søgte afsked som generalmajor i 1909 på grund af nedlægningen af Københavns befæstning, og han døde 1923.

Selv om det er omkring 25 år efter Mette Christines sø-officer, vil det måske kunne betale sig at vende tilbage til 1700-tals søofficersslægten Lütken, der til at begynde med var med i betragtningerne. Måske er der alligevel noget at hente dér.

Sluttelig må det erkendes, at alt dette er kommet til at ligne en højst ufærdig sag, som der skal mere tid og dygtighed til for at komme til bunds i.

Måske kan det dog lade sig gøre. Der må være andre mennesker, på egnen og andetsteds, der ved mere om te-kopperne. Hvor findes resten af stellet, er det i familieje, eller er det spredt for alle vinde?

Stellets centralmotiv er som nævnt kendt, men med andre monogrammer og andet billedvalg, og de er ikke alle identificerede. De kan findes i privateje, og de er stykvis repræsenteret f.eks. på Nationalmuseet, Kunstindustrimuseet, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og British Museum.

Som man vil se, en sag med perspektiver. Den viser imidlertid også, at der spredt rundt i sydvestjyske hjem findes

ting, der kan være af langt større værdi, såvel kulturhistorisk som kunsthistorisk, end ejerne aner.

Man bør henvende sig til museerne med disse ting. De vil gerne have hold i dem. Ikke fat på dem, det er ikke helt det samme. Det er af stor betydning at registrere dem, fotografere dem, og ikke mindst vide hvor de er.

NOTER:

1. Bredo L. Grandjean: Dansk Ostindisk Porcelæn. København 1965.
2. Dronning Juliane Marie (1729-96) var Frederik d. Femtes anden dronning 1752-66.
3. P. A. Topsøe Jensen og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660-1814 og den danske Søetat 1814-1932. København 1935.
4. Pastor Fr. Aschlund: »Er Guds Ord – ogsaa i vore Dage – mægtig til at oplukke ogsaa Hjærter og Pengepunge?«. Bibelsk Foredrag i Oxby Skole i Anledning af Opførelse af 2 nye Kirker i Oxby Sogn i Stedet for Kirken med Straatag tilligemed 1) Fortegnelse over de paa Stedet selv tegnede frivillige Bidrag. 2) Tegning af Kirken med Straatag. 3) Kaart over Ho-Oxby Pastorat. København 1894.
5. N. S. Nielsen: Træk af Livet i Ho-Oxby i ældre Dage. »Fra Ribe Amt« IV 1916, s. 305-335.
6. V. Richter: Den danske Landmilitæretat 1801-94. København 1896.

Forfatteren er fru Agnes Andersen, Allerup, hr. Bredo L. Grandjean, København, og museumsinspektør Søren Manøe Hansen, Ølgod, stor tak skyldig for oplysninger og anden hjælp ved arbejdet.

Journalssystemer i Ribe amtsarkiv

EN FORBRUGERVEJLEDNING

Af *Hans H. Worsøe*

Medens det er forholdsvis ligetil at gå ind på et offentligt bibliotek og finde materiale om et bestemt emne, en slægt eller en lokalitet, kræver det som regel, at man har foretaget visse studier, før man kan gøre det samme på et arkiv. En undtagelse er måske lige kirkebøgerne, men selv om man efterhånden har fundet frem til de simplest mulige registrerings- og bestillingsmetoder for disse, ser man ikke sjældent, at nye besøgende har store vanskeligheder også her. Og hvordan må man så ikke som besøgende føle det, når man står over for de mere komplicerede og tilsyneladende endeløse rækker af arkivalier f.eks. i amtsarkiverne. Her er i sandhed hjælp behov, hvis disse sager skal udnyttes efter fortjeneste.

I 1968 gennemførte Landsarkivet for Nørrejylland en publikums- og forbrugsanalyse, som bl.a. viste, at af de ca. 59.000 ekspeditioner, der fandt sted til læsesalen, udgjorde kirkebøgerne 44.505, altså godt 75 pct., og billedet i dag, hvor der er over 100.000 årlige fremtagninger af arkivalier, har næppe forandret sig meget. Derefter fulgte retsbetjentene, godserne, skøde- og panteprotokollerne samt folketællingsfilmene, således at man med disse grupper tilsammen kom op på 94,2 pct. Herefter kom så endelig amtsarkiverne, der skønt de pladsmæssigt optager omkring 20 pct. af landsarkivets hylder, i alt over 5000 m, i det pågældende år kun tegnede sig for knap 1,5 pct. af forbruget. En detailundersøgelse viste, at 47,5 pct. af ekspeditionerne i amtsarkiverne udgjordes af skiftearkivalierne før 1793, medens hovedmassen af sagerne, som består af journaler og tilhørende sager, næsten ikke blev anvendt.

Vender vi os fra det almene mod Ribe amt, må vi først

slå to ting fast: Året 1968 var ikke typisk, ja det var faktisk særdeles uheldigt, idet amtets flittigste arkivbenytter, H. K. Kristensen, slet ikke besøgte arkivet i dette år, og for det andet: materialet er alt for lille til at lave statistik på. Med disse forbehold skal tallene dog kort fremlægges, og den fornemmelse, de giver, vil næppe være meget forskellig fra, hvad andre år ville vise.

I 1968 blev der fra Ribe amtsarkiv benyttet 51 enheder, hvoraf de 33 var skiftearkivalier (65 pct.). Amtets arkiv falder naturligt i tre afsnit: det ældste amt (indtil 1793), sagerne indtil 1850, der er gennemregistrerede, og sagerne efter 1850, hvortil kun foreligger afleveringsfortegnelse. Tallene fordelt på disse tre grupper er:

	Arkivets omfang bd. og pk.	Benyttede enheder bd. og pk.	Benyttet pct. del
Det ældste amt – 1793	375	39	10,4
1793-1850	1100	8	0,7
1850-1940	3200	4	0,1
I alt	4675	51	1,1

Af de 11 personer, der i årets løb rekvirerede arkivalier fra Ribe amtsarkiv, skrev de 9 sig som slægtshistorikere (heraf de to dog med tilføjelsen at de også arbejdede med lokal- eller ejendoms historie). Disse 9 benyttede i alt 44 enheder (86 pct.). De to sidste benyttede var begge stud. mag., hvoraf den ene arbejdede med to bygmestre fra Varde og brugte 6 enheder, den anden arbejdede med den grundlovgivende rigsforsamling og havde fat i amtets journal fra 1848. Ud over disse to var der i amtets journaler og journalsager kun en enkelt ekspedition på 3 amtsjournaler fra 1890-erne, så det var jo ikke meget, arkivets omfang taget i betragtning og med forbehold på grund af årets særlige omstændigheder.

Hvis nedenstående oplysninger om amtets journalsyste-

mer derfor, hvor tørre de end måtte være, kan formidle den nødvendige viden, således at blot enkelte vil få mod til at gå i kast med Ribe amtsarkiv, har den opfyldt sit formål. Om arkivets indhold siges kun lidt, idet der her må henvises til min generelle artikel om amtsarkiverne og deres udnyttelse i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1969. Det skal også tilføjes, at gennemgangen kun omfatter de egentlige korrespondancesager, medens amtmandens særlige hverv, f.eks. som skifteforvalter og medlem af landvæsenskommissionen, er ladt ude af betragtningen.

Trods gennemgribende kassationer i korrespondancesagerne foretaget i tiden omkring 1850 er der fra det gamle Riberhus amt og Ribe stiftamt bevaret et temmelig stort materiale fra tiden før 1800, dog fortrinsvis i form af protokoller, hvori kopier af indgående og udgående breve er indført. Længst tilbage rækker kopibøgerne over indkomne breve, som er bevaret fra 1674 til 1711, hvorefter de desværre savnes til 1725. Samme lakune findes også i rækken af kopibøger over udgåede breve, der er bevaret fra 1684. Det er nok mest sandsynligt, at der i denne periode ikke har været ført kopibøger, idet det af en i 1743 udarbejdet fortegnelse fremgår, at de allerede på det tidspunkt ikke var til stede.¹ Da perioden netop falder sammen med stiftamtmand Heinrich Ernst Kalneins funktionstid, er en anden mulighed, at han har taget dem med sig ved sin afskedigelse. Men borte er de altså.

Ordet journal betyder egentlig blot dagbog. Der skal ikke her gives nogen lang redegørelse for arkivterminologien, men selv om det altså ikke ligger i ordet selv, bruges journal nu normalt kun om en kronologisk anlagt fortegnelse over indkomne breve, evt. med kort angivelse af indhold og oplysning om sagens ekspedition, hvorimod kopibog normalt, hvis intet andet angives, indeholder kopier af udgåede breve. At denne skelnen ikke altid har været indlysende fremgår bl.a. af, at Riberhus amts kopibog for 1726

bærer den originale rygtitel »Journal«. Den følgende fremstilling vil koncentrere sig om journaler i ordets ovenfor angivne betydning, idet der dog af og til vil blive kastet et sideblik til kontorsystemets andre integrerende dele, såsom kopibøger, registre og ikke at forglemme: henlæggelsesprincipperne for selve journalsagerne.

Det hændte af og til under enevælden, at dygtige embedsmænd faldt i unåde hos kongen, som derefter forviste dem fra hovedstadens glans. Disse dygtige embedsmænd kunne blive til stor gavn og glæde, dér hvor de kom hen, således at den kongelige vrede forvandlede til en nådens sol. Således synes det at forholde sig med Christian Carl Gabel, som i november 1725 udnævntes til stiftsbefalingsmand over Ribe stift og amtmand over Riberhus amt. Straks ved sin ankomst sørgede han for at bringe orden i kontorsystemet, således at der findes kopibøger med registre over udgåede breve og to rækker kopibøger, ligeledes med registre, med kongelige reskripter og kancellibreve i den ene række, og breve fra rentekammeret og øvrige i den anden række. Registrene førtes rent kronologisk, og det viste sig efter nogle år at være for tungt at arbejde med de tre rækker uden nogen samlede oversigt – dette kan man i det mindste forestille sig kan have været bevæggrunden til, at der i 1731 indførtes en egentlig journal, som på første side er autoriseret med følgende påtegning:

Journal. Som er af 746 sider, hvor udi skall inføres daglig veed dag og datum, hvad breve og memorialer, der inkommer, naar de erre besvarede med hosteigning paa hvad pagina udi protocollen at besvaringen findes, saa det strags efter denne journal kan sees og findes.

Ribe d. 19. Novem. 1731

C. C. v. Gabell.

Formålet fremgår klart af autorisationen: det skal være lettere at arbejde med sagerne. Journalen har dog næppe i væsentlig grad opfyldt dette formål, idet man allerede fra begyndelsen har undladt nummerering af sagerne og henvisninger til kopibøgerne. Sidste indførsel i journalen fandt

sted 12. jan. 1734, hvorefter man atter klarede sig med det gamle system. Tilbage ligger protokollen, som er en af Jyllands ældste amtsjournaler, som et monument over de gode intentioner, og som en kilde af betydelig administrationshistorisk interesse for amtmandsembedets virkefelt, men ikke blot det, for da flertallet af de omhandlede breve ikke længere findes, har de korte ekstrakter af deres indhold fået kildeværdi for lokal- og personalhistorien i Ribe amt.²

Der skulle gå næsten et halvt århundrede, inden administrationsadministrationen i Ribe atter tog tilløb til at udbygge et journalsystem. I mellemtiden var antallet af kopibøger fra og med 1756 blevet udvidet, idet de var blevet delt i to rækker, ekspeditionsprotokoller kaldet, over udgåede breve vedr. henholdsvis landet og købstæderne. Af originalkorrespondancen fra hele denne periode er kun brevene fra centraladministrationen bevaret.

Den 27. april 1781 blev den konstituerede stiftamtmand i Århus, Kristian Urne, udnævnt til stiftamtmand i Ribe. Fra sit tidligere embede kunne han medbringe gode traditioner for ordning af arkiverne, og straks efter sin ankomst lod han udfærdige en såkaldt reversal, dvs. en fortegnelse over arkivets indhold, som endnu i dag er grundlaget for ordningen af en lang række af korrespondancesagerne i den ældre del af arkivet. Næste skridt på vejen var anlæggelse af en journal, som blev taget i brug 15. sept. samme år.³ I den nye journal blev sagerne fortløbende nummereret, og i en særlig kolonne anførtes alle ekspeditioner og nye skrivelser i sagen med dato. Når sagen var afsluttet, blev dette angivet ved overstregning. I løbet af de første år dannede der sig hurtigt den sædvane, at journalens første ca. 25 numre reserveredes til de faste årlige indberetninger, hvilket er en stor lettelse.

I december 1790 udnævntes Urne til justitiarius i Højesteret, og i det følgende halve år synes der ikke at være ført nogen journal. Den 26. jan. 1791 blev Karl Fr. Hellfried

udnævnt til amtmand, men 17. juni samme år fik han tilladelse til at bo i Vejle på betingelse af, at han lod holde amtskontor i Ribe ved en fuldmægtig og blot selv én gang om måneden kom til byen. Fuldmægtigen synes at have været mere praktisk anlagt end amtmanden, for tre dage efter, at amtmanden havde fået tilladelsen til at flytte, dvs. fra 20. juni 1791, genoptoges journalføringen, dog med den forandring, at hver ny indkommen skrivelse i en sag får nyt nummer, hvortil den gamle sag fremvises. Herved er en sag let at følge, og da journalerne tilmed er let læselige, har man i denne række, som går til og med 1794, en udmærket kilde til belysning af mange forhold i amtet. Desværre eksisterer der ingen form for registre til disse journaler.

Ved kongelig reskript af 4. sept. 1793 blev retningslinjerne for landets nye opdeling i amter givet, og i de følgende år gennemførtes denne i hele landet.⁴ Det nye Ribe amt kom foruden af det gamle Riberhus amt (Vester Horne, Malt, Gørding og Skads herreder) til at bestå af Øster Horne herred, der ved res. af 19. marts 1794 overførtes fra gl. Lundenæs amt, og Slaugs og Andst herreder, der ved res. af 14. juni 1799 overførtes fra gl. Koldinghus amt. Et særligt problem voldte købstæderne, idet alle stiftets købstæder under den gamle ordning havde sorteret under stiftamtmanden, men nu skulle fordeles på de nye amter. Problemet kompliceredes yderligere af, at stiftamtmand Hellfried, som i maj 1796 var blevet amtmand over det nye Vejle amt, beholdt tilsynet med købstæderne Ribe og Varde indtil da, men med Ringkøbing, Holstebro og Lemvig indtil marts 1797. Det var derfor nødvendigt, at der over korrespondancen vedr. købstæderne i årene 1796-97 førtes en særlig journal i Vejle. Denne er imidlertid nu tilbageført til Ribe amtsarkiv.⁵

Amtets almindelige journal fra årene 1795-96 og en del af 1797 er desværre gået tabt. Den næste bevarede journal

begynder med breve ankomne 6. april 1797 og løbenummer 418.⁶ Journalerne har tre rubrikker: nr., indhold og ekspeditioner, er rent kronologisk ført og mangler registre. Den samlede behandling af en sag er atter på det nummer, første indkomne skrivelse har. Opsamlingen af indberetninger på de første 25 numre er opgivet, men i stedet føres fra 1796 en særlig indberetningsjournal.⁷

Skal man arbejde med materiale fra tiden før 1800 er foruden de ovenfor omtalte journaler, kopibøgerne af væsentlig betydning, idet sagerne kun for centraladministrationens og købstædernes vedkommende er bevaret i væsentligt omfang. Fra århundredskiftet indtræder den glædelige forandring, at korrespondancesagerne vedr. private brevskrivere og lokale embedsmænd også er bevaret. Medens centraladministrationens breve er henlagt efter afsendende myndighed, er den såkaldte »almindelige korrespondance« 1800-1828 henlagt efter afsenders bopæl: de enkelte købstæder og herrederne, dog med spredte tilløb til en saglig gruppering, som der nedenfor skal gøres rede for under omtalen af journalerne. Korrespondancen i denne gruppe alene omfatter 178 pakker, så der er stof nok at øse af.

I perioden 1797-1828, hvor stiftamtmandene Moltke, Koefoed og Castenskiold beklæder embedet, sker der ikke de store ændringer med journalerne, og dog sætter hver af amtmandene sit præg på dem. I Moltkes periode sker den første begyndelse til at udskille særlige saggrupper, idet »Indkomne ansøgninger og hvad i anledning deraf er ekspederet betræffende jorders og gårdes parcelleringer, alt efter placaten af 26. nov. 1800«, fra 1801 gives særskilt nummer og føres for sig i journalen. Efter at Hans Koefoed i 1811 var tiltrådt, blev disse udstykningssager udskilt til en særlig journal B.⁸ Vigtigere er det nok, at Koefoed straks fra 1811 fik anlagt alfabetiske registre til journalen, eller som den fra 1813 kaldes, journal A. Registerne er anlagt

efter afsender og opdelt i to hovedgrupper: I. Sager fra kollegierne og II. Sager fra justitsbetjentene, med hver 9 undergrupper, der er betegnet med hvert sit bogstav. I gruppe I findes således en undergruppe for hvert af kollegierne (f.eks. R = Rentekammeret), i gruppe II undergrupper for de enkelte herreds-, by- og birkefogeder (f.eks. R = borgmesteren i Ribe og birkedommeren i Riberhus birk), altså samme princip, som er lagt til grund for henlæggelsen af brevene 1800ff, et system, der gør det særdeles let for lokalhistorikeren at orientere sig i det relevante materiale. Disse registre findes 1811-1827.⁹

Fra 1822, da stiftamtmand Castenskiold var tiltrådt, tog man skridtet fuldt ud og opdelte selve journalen i registerets grupper med selvstændig nummerering inden for hvert bogstav. Af ukendte grunde blev systemet atter opgivet med årets udgang, og journalerne 1823-1828 er igen rent kronologiske med over 2000 numre pr. årgang, selv om både udstykningssager og udskrivningssager (journal B og C) nu er udskilt til selvstændige journaler.¹⁰

I 1828 udnævntes Marcus Sabinus Vilhelm Sponneck til stiftamtmand, og fra begyndelsen af 1829 sker der en radikal ændring af journalerne, idet man bryder med det hidtidige princip om rubricering efter afsendende myndighed og går over til en rubricering efter sagligt emne, der angives ved et bogstav ud for hvert løbenummer i den stadig rent kronologisk førte journal. Hver indførsel omfatter i den nye 9 spalter, nemlig: bogstav, nr., stedets navn hvorfra, indhold, dato afsendt, dato ankommen, sendt til oplysning hos, returneret dato og ekspederet dato. Der er altså fyldig plads til gode oplysninger om sagen og dens behandling. Journalen fra 1829 er opdelt i følgende 20 saggrupper:

- A. Skifte- og overformynderivæsen.
- B. Delikventsager.
- C. Justits- og politivæsen.

- D. Købstædernes vedkommende.
- E. Justitskasseindtægter.
- F. Indkvartering, borgerligt militær.
- G. Vejevæsen.
- H. Lægdsvæsen og militærtjeneste.
- I. Brandvæsenet på landet.
- K. Lejermålssager og opfostringshjælp (senere kaldet alim-entation).
- L. Hegns- og vandafledningssager.
- M. Landvæsenet, udparcellering m.v.
- N. Tiendevæsen og gejstlighed.
- O. Fattigvæsenet.
- P. Amtstuen vedkommende samt stemplet papir.
- Q. Kongelige bevillinger og benådninger.
- R. Skolevæsen.
- S. Medicinalvæsen og jordemødre.
- T. Årlige indberetninger.
- U. Adskilligt.

Ribe amts journaler er afleveret til Landsarkivet indtil 1940, og helt frem til dette år er det ovenstående gruppeinddeling, der danner grundlaget for journalens udformning, naturligvis med visse korrektioner, som er nødvendiggjort af 120 års lovgivning. Især må man være opmærksom på, at en del saggrupper efterhånden overgik til amtsrådets afgørelse efter dets oprettelse 1842, men nærmere herom følger nedenfor.

Ved årsskiftet 1854-55 gik man over til at opdele journalen i afsnit for hvert enkelt bogstav (= saggruppe), og samtidig afløstes den fortløbende nummerering af alle sagerne fra hele året af nummerering inden for hvert enkelt bogstav, hvilket må karakteriseres som meget væsentlige lettelser for benytteren i dag. Det er nu nok ikke det, man har haft i tankerne, da omlægningen blev gennemført, men derimod kontorets eget behov. Da de tilhørende sager alle-

rede da blev henlagt gruppevis, er det klart, at det også for kontoret var en stor lettelse, at sagernes rækkefølge i pakkerne fulgte rækkefølgen i journalerne. Som vi tidligere har set, var der også et behov for, at årligt tilbagevendende sager fik deres faste plads i systemet, det gjaldt således indberetningerne. Efter at disse i perioden 1796-1828 havde haft deres egen journal, vendte de nu tilbage til systemet under litra T. Også for andre grupper var der en lang række sager af bestemte typer, som kom igen og igen. Da det var praktisk, at man hurtigt kunne finde disse sager, blev det sædvane ved årets begyndelse at tildele disse faste numre. Det kunne være enkeltsager, men udviklede sig efterhånden til mest at blive anvendt ved typesager. I journalen for 1875 er således f.eks. under gruppe S: »Medicinal- og Jordemodervæsen« S 1 forbeholdt »Udleverede medicamenter for offentlig regning« og S 2 »Jordemødres oplærelse på fødsels- og plejeanstalten i København«. De faste numre kan også anvendes til topografisk adskillelse af sager, som forekommer i stort tal fra hele amtet. Således er i journalen 1875 f.eks. Q 2 bevillinger til at henses i uskiftet bo i Ribe herred, Q 3 samme bevillinger for Gørding-Malt herreder osv. Systemet kan måske forekomme udviklet, men når man først er fortrolig med det, er det en vældig hjælp til hurtig orientering. Men også de faste numre kunne blive uoverskuelige, og derfor begyndte man lige så stille at nummerere sagerne inden for disse. Medens et journalnummer tidligere bestod af et bogstav + et nummer + et årstal, altså f.eks. Q 117/1900 kunne det nu også bestå af (bogstav + nummer) + et nummer + et årstal, altså f.eks. Q 3⁷/1920, hvor kombinationen Q 3 angiver det faste nummer, som i dette tilfælde er bevilling til executor testamenti. Et enkelt eksempel vil være nok til at vise, hvor arbejdsbesparende dette differentierede litreringssystem med indbyggede faste numre er.

Som udgangspunkt vælger vi journalen 1920, hvor vi

måske skal finde en bevilling til efterårsmarked i Oksbøl. Efter en hurtig orientering i journalsystemet finder vi ud af, at den må søges under litra Q: bevillinger. I året 1920 ekspederede Ribe stiftamt imidlertid 1408 bevillinger, så det ville blive et større eftersøgningsarbejde, som vi dog bliver sparet for, fordi litra Q er opdelt i 12 faste numre, således at de blandede sager begynder med nr. 13 og kun omfatter 153 sager. Som Q 109/1920 er andragendet fra Oksbøl Borgerforening indført i journalen, og da sagerne er henlagt på journalnummer, er det en smal sag at finde den, først i registraturen og dernæst i pakken. Det skal dog indskydes, at man ofte kan komme ud for skuffelser, idet amtet i mange tilfælde blot har optrådt som ekspeditionskontor mellem den lokale befolkning eller myndighed og centraladministrationen. Alle sagerne er derfor gået videre, og tilbage på nummeret ligger kun nogle ret intetsigende ekspeditionsformularer. Disse er dog ikke helt værdiløse, idet de kan give nøglen til, hvor sagen skal findes i centraladministrationen, hvorefter den kan rekvireres fra Rigsarkivet. Sådan er det dog ikke i den konkrete sag, der er taget som eksempel, for her ligger den originale kongelige bevilling, dateret 21. april 1921, til afholdelse af årlige markeder med heste og kreaturer i Oksbøl by 4. mandag i april og 2. mandag i oktober. Det mest interessante i sagen, nemlig borgerforeningens ansøgning og dens argumentation, kan vi ganske vist ikke finde her, men ekspeditions skrivelser har handelsministeriets journalnummer.¹¹ Denne helt tilfældigt valgte sag forekommer undertegnede, der næsten daglig arbejder med amternes journalsager, at være ganske repræsentativ.

Vi skal ikke opholde os længere ved de faste numre, men for at give et indtryk af i hvor høj grad de anvendes netop i Ribe amt, kan det nævnes, at der i 1920-journalen arbejdes med 89 faste numre. Under litra Q alene er der, som anført, 12 faste numre, som omfatter følgende kategorier

af sager, idet antallet af dette års ekspeditioner er anført i parentes: Q 1 vielsesbreve (292), Q 2 myndighedsbevillinger (22), Q 3 executor testamenti (8), Q 4 navneforandringer (11), Q 5 adoptioner (65), Q 6 ægtepagter (17), Q 7 separation (73), Q 8 skilsmisse (66), Q 9 fri proces (33), Q 10 indfødsret (536), Q 11 krohold (51) og Q 12 tombola (81). En sjælden gang er sagerne fra en hel årrække om samme emne eller sag udtaget og samlet til en særlig pakke, en såkaldt »skabssag«, således f.eks. »Indberetninger om for-tjente mænd 1877-1920.¹²

Som hjælp til orientering i journalerne findes forskellige hjælpemidler. Vigtigst er de ved embedet udarbejdede registre, som udover de ovenfor nævnte registre 1811-27 er bevaret fra 1840-91 og igen 1927-36.¹³ Registrene 1840-91 er opdelt efter litra og derunder ført kronologisk. De har derfor størst betydning indtil 1855, hvor de kan give en oversigt over, hvilke numre der er betegnet med de enkelte litra, medens de efter dette år blot er et uddrag af journalen ført i samme rækkefølge som denne, men blot ikke omfattende alle sager. Det er derfor troligt, at man er holdt op med at føre disse registre, fordi de har betydet mere besvær end gavn for administrationen. De nye registre, som er afleveret fra juni 1927-36, er anlagt alfabetisk på afsenders navn med henvisning til journalnummer, f.eks. Anders Andersen Q 9²⁷/1927, og er således et meget tidssparende hjælpemiddel. Hvornår man er begyndt med disse registre vides ikke, men Landsarkivet har ved amtet forgæves efterlyst registre ældre end 1927, så hvis de har eksisteret, må de formodes at være gået tabt. Endelig findes der fra 1848-1888 registre over alimentationsbidrag, separationsbevillinger m.v.

Det skal også nævnes, at Landsarkivet til almindelig orientering i alle de jyske amters journalsystemer har fremstillet en summarisk oversigt over disse, som er opstillet på læsesalen blandt registraturerne, således at man under et

Besøg på læsesalen hurtigt kan orientere sig. Det er nemlig desværre sådan, at ikke to amter anvender samme system. Hvad angår fremtiden er der nu rådet bod herpå, idet arkivvæsenet har foranlediget udarbejdet en fælles journalplan for såvel amtskommunerne som statsamterne. Disse planer anvendes nu overalt, dog med lokale modifikationer og tilføjelser, men man må håbe, at de vil betyde en lettelse for fremtidens historikere. Primus motor i dette arbejde har været rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt.

Ovenstående gennemgang omfatter kun de egentlige amtsjournaler fra Ribe amt. Af disse har endnu kun den journal ikke været omtalt, som amtsforvalter L. Hansen førte i to kortere perioder 1848 og 1849, hvor han varetog amtmandsforretningerne, selv om disse nok kan have såvel lokalhistorisk som administrationshistorisk interesse.¹⁴ Ud over disse hovedjournaler er det imidlertid væsentligt at nævne, at der findes selvstændige journaler fra skoledirektionen 1814-15 og igen 1914-41,¹⁵ og at såvel amts- som skoleråd har egne journaler.

Amtsrådets journaler er afleveret til Landsarkivet fra amtsrådets start i 1842 og frem til 1939.¹⁶ Indtil 1889 er de ført rent kronologisk, men fra 1890 er de opdelt i grupper efter sagligt indhold. Sagerne bærer foran gruppebetegnelsen bogstaverne AR f.eks. AR C 14/1900, og også her benyttes faste numre. Amtsrådsjournalen 1890 anvender følgende bogstaver:

AR A: Amtsfattiggassen

AR B: Vej- og brosager

AR C: Vandløbssager

AR D: Jordmodersager

AR E: Andragender om bidrag

AR F: Tilskud fra amtsfonden

AR G: Bidrag til sindssyge

AR H: Køb og salg af ejendomme, optagelse af lån

AR I: Forskellige sager

Henlæggelsesprincipperne for sagerne fra amtsrådet er skiftende. De kan ligge efter journalnummer, sagligt eller på mødedato. Efter 1890 er det sidste det almindeligste, og her oplyser journalen mødedagen. Desuden giver de trykte mødeberetninger for såvel amts- som skoleråd gode muligheder for let at finde en ønsket sag frem. Disse beretninger burde stå på ethvert lokalhistorisk arkiv i hele amtet.

Ovenstående gennemgang har nok forekommet en og anden temmelig tør, og mange er måske faldet fra undervejs, men jeg håber, at de, der har klarer sig igennem til slutningen, står bedre rustet næste gang (eller første gang!) de vil prøve at udnytte noget af det store lokal- og personalhistoriske materiale, der ligger og venter i Ribe amts journaler og journalsager, og jeg tror, at det ville glæde C. K. Kristensen, om mange ville gøre det.

NOTER:

1. Fortegnelsen findes i pakken B9-1067 Dokumenter vedr. kommissionssagen mod afgangne kancelliråd Weste Th. Lunds enke ang. regnskabet for Ribe Domkirkes reparationer.
2. B9-124.
3. B9-125.
4. Hans H. Worsøe: De gamle amters tilblivelse. Arkiv 1970 s. 151-171.
5. B9-145-146.
6. B9-139.
7. B9-1031.
8. B9-165ff.
9. B9-160-164.
10. Medens journal B først er bevaret fra 1813 findes en journal C allerede fra 1808.
11. Amtsjournalen fra 1920 findes som B9-5069, sagen i B9-5897, Handelsministeriets j.nr. 63¹¹/1920.
12. B9-6039a.
13. B9-6884-86 og 6922A og B.
14. B9-1017.
15. B9-1333 og 7762-7768.
16. B9-6456-72 og 7601-06.

B9 er arkivsignatur for Ribe amtsarkiv og udgør sammen med løbenummeret tilstrækkeligt til, at sagerne kan rekvireres på læsesalen, hvis de ikke er utilgængelige. Den almindelige tilgængelighedsgrænse er 50 år, men sager af særlig personlig karakter kan være utilgængelige i 80 eller 100 år.

Bække kirke og Ravnunge-Tues runesten

NOGLE KIRKEARKÆOLOGISKE
IAGTTAGELSER

Af K. Høgsbro Østergaard

I sommeren 1971 skulle Bække kirke gennemgå en omfattende restaurering under ledelse af arkitekt Rudolf Gram. Planen omfattede bl.a. et nyt varmeanlæg, nye gulve og omsætning af en del af skibets sydmur.

I juni blev jeg ringet op af menighedsrådets formand, førstelærer Chr. Jensen, og bedt om at komme over til kirken og se på et lergulv, som man var stødt på i skibet, hvor man allerede havde fjernet alt inventar og de øverste gulvlag af brædder, klinker og rester af et munkestensgulv. Jeg meddelte ham, at uden Nationalmuseets tilladelse kunne jeg ikke foretage nogen undersøgelse, men jeg indvilligede i at komme over og se på forholdene. Det var indlysende, at en undersøgelse var påkrævet. Kirkerummet stod tomt, de høje paneler, som havde dækket sidevæggene i skibet, var fjernede, og på begge sider af et cementgulv, hvor midtergangen havde været, så man kun det grågule sand, der havde ligget mellem og under munkestenene. Lidt øst for den tilmurede syddør var sandet fejlet til side, og her så man lergulvet, slidt og bølget, men meget velbevaret. Det lå i højde med underkanten af sidemuren, og det var tydeligt, at det var det ældste gulv i den nuværende kirke. Der var muligheder for at undersøge ikke blot kirkens bygningshistorie, men også dens forhistorie. Det ville jo være værdifuldt at undersøge de dybere jordlag i betragtning af, at det var her ved kirken, at man i 1807 (eller 1810) havde fundet den store runesten, som nu står på en lille højning ude på parkeringspladsen tæt ved vejen, den gamle hærvej. Stenen

Fig. 1. Bække kirke og Ravnunge-Tues runesten.

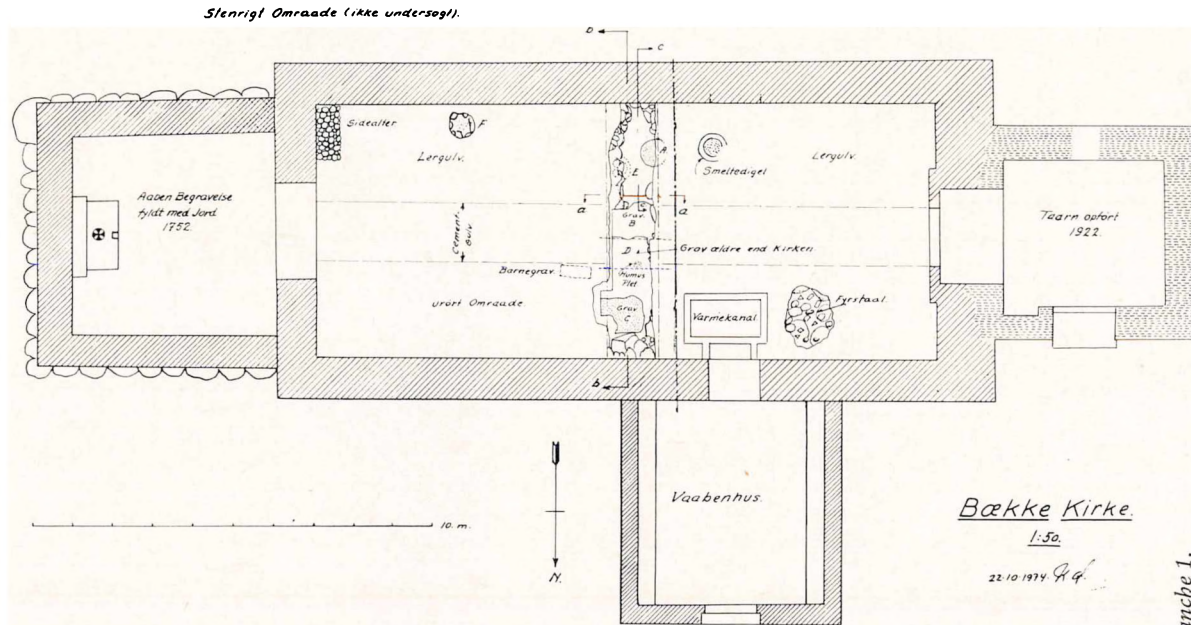
blev fundet, da man skulle lave en ny indgangsport i diget; æren for at have reddet stenen tilkommer den daværende kromand Anders Jochumsen Lund, som blev opmærksom på indskriften og deraf sluttede, at det måtte være en meget sjælden sten, hvorfor han lod den flytte fra dens gamle plads, hvor den hidtil havde stået ubemærket, til den udvendige side af diget, således at indskriften blev synlig for alle.¹ På stenen står følgende meget tydelige indskrift:

RAFNUKA:TUFI:AUK:FUTIN:/AUK:KNUBLI:DAIR:DRIR:KADU/
DURUIAR:HAUK:

dvs. på nutids sprog:

RAVNUNGE-TUE:OG:FUTIN:/OG:GNYBLE:DE:TRE:GJORDE:
THYRES:HØJ²

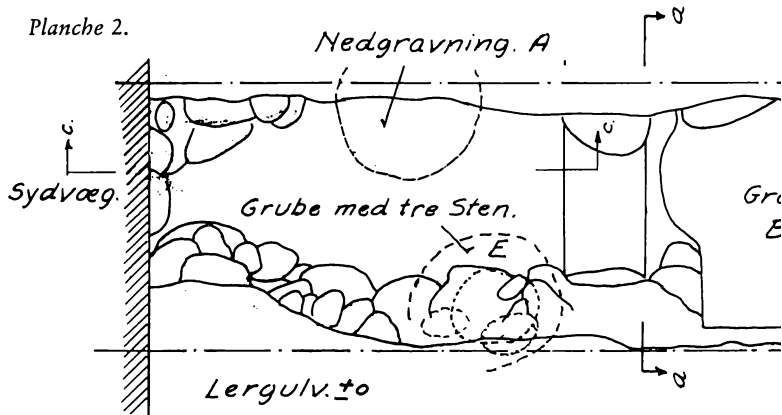
Der har været nogen uenighed om, hvorvidt den i indskriften omtalte »Thyres høj« er dronning Thyres høj i Jelling. Bl.a. har professor L. Wimmer fremsat den opfattelse, at denne Thyre skulle være identisk med en Thyre nævnt på en runesten ved Skivum kirkes våbenhus, og at

stenen her ved Bække kirke er kommet fra banken ved Læborg kirke, hvor den runesten, der nu står ved Læborg kirke, skal være kommet fra, og hvis indskrift lyder: Ravnunge-Tue huggede disse runer efter Thyre, sin dronning.³ Måske en arkæologisk undersøgelse af kirken her i Bække kunne bidrage til at kaste lys over dette problem og yderligere støtte den af John Kvist fremsatte opfattelse, der deles af folk på egnen, at Bække-stenen har stået fra først af ved Bække kirke og netop derfor er blevet indsat i diget dér.⁴

Sagen blev forelagt Nationalmuseets 2. afdeling, hvorunder tilsynet med vore landsbykirker hører, og jeg fik tilladelse til at følge med i restaureringsarbejdet, efterhånden som det skred frem. Jeg fik også tilladelse til at foretage en undersøgelse af de dybere liggende lag under lergulvet, men kun hvis der var steder, hvor det var gennembrudt. Samtidig fik jeg opfordring fra arkitekt Gram til at deltage i de fremtidige byggemøder som Nationalmuseets medarbejder. Den 15. juli deltog jeg for første gang og begyndte derefter på undersøgelserne.

Bække kirke består i sin nuværende skikkelse af fire dele: kor, skib, våbenhus og tårn. Tårnet er ganske nyt, idet det blev opført i 1922.⁵ Våbenhuset, som er opført af munkesten, er fra den senere middelalder. Kor og skib, som er af kvadersten, stammer fra den tidlige middelalder, det 12. århundrede, men synes at have gennemgået mange ombygninger og reparationer i tidens løb. Således må koret være blevet helt ombygget på et eller andet tidspunkt, idet det ikke har den skråkantsokkel, som er typisk for den romanske tid. Dets mure hviler i stedet for på store, utilhuggede kampesten, der er typisk for den senere middelalder. Flere buede kvadersten med skråkant, som nu ligger som sokkelsten under skibets sydmur ved den lukkede syddør, og andre løse, buede kvadersten med skråkant, som man fandt, da man gennembrød vestgavlen i skibet i 1922 for

Søgegrøft paa tværs

Set ovenfra

1:20.

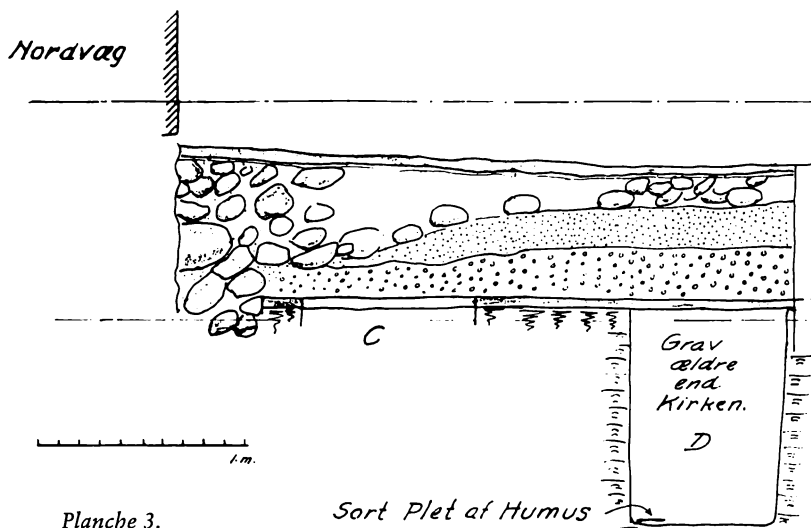
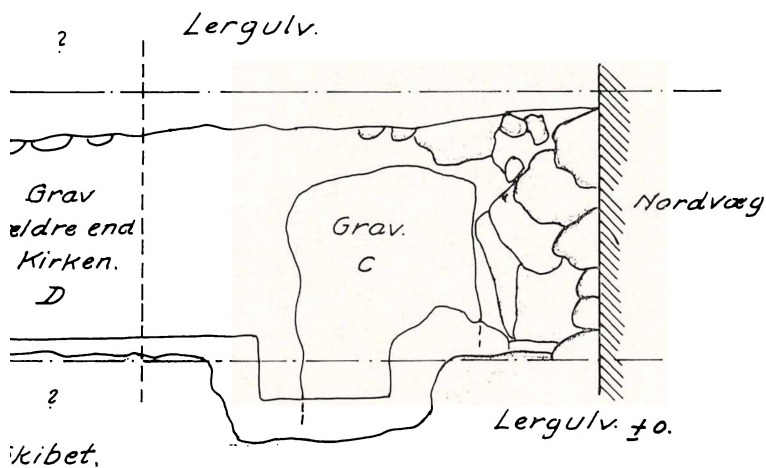
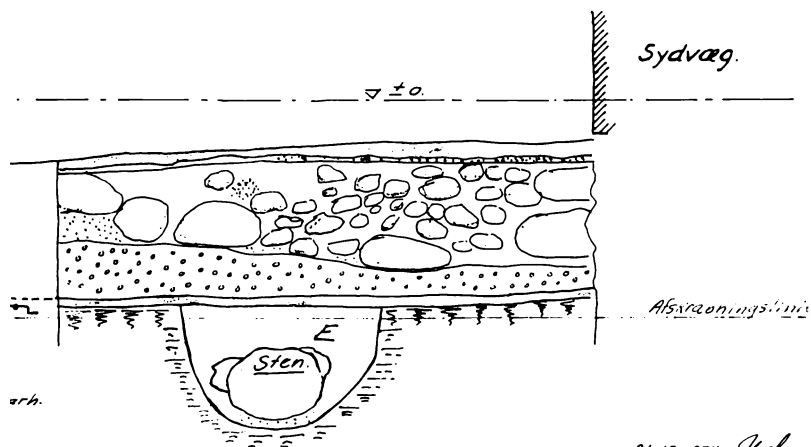

Planche 3.

Sort Plet af Humus

8.10.1974. H.G.

21.10.1974 H.G.

Søgegrøft paa tværs af Skibet.
(set fra Siden).

at skabe en forbindelse mellem skibet og det nye tårn, vidner om, at koret måske engang har haft en apsis.⁶ De sidstnævnte apsissten ligger nu ude ved runestenen, men det er dog mærkeligt, at man ikke ser nogen af apsisrundingens øvrige sten. Også andre forhold ved kirkens ydre tyder på omfattende omsætninger af murene, der er f.eks. ingen romanske vinduer i koret, kun i skibets nordøstlige del er ét bevaret. Endvidere er der forskellig sokkelprofil under skibets mure; de rigeste profiler findes under den vestlige del af skibet og ikke under den østlige del, som man plejer at ofre den rigeste udsmykning på. Der er også hjørnestein med små menneskehoveder ved vestgavlen og ved syddøren, men ikke ved skibets østlige hjørner. Under korets sydlige vindue er indmuret en tympanon, som før 1769 lå på kirkegården, men som ved den tid blev indsat på dens nuværende plads.⁷ Også tagkonstruktionen er forstyrret. Korets spær er ganske vist nummereret regelmæssigt fra 1 til 5, men de bærer alle spor af at være sekundært anvendt. I skibets tagkonstruktion er der et skel i nummereringen, idet de 8 østligste fag er nummereret 1 til 8 fra vest mod øst med stikmærker i nordsiden og streger i sydsiden. De øvrige 6 fag er uden nummerering. Der kunne nævnes flere andre ting, som tyder på, at kirken har været udsat for omfattende ødelæggelser, man fristes til at sige »hærværk«, men det vil føre for vidt i denne sammenhæng. Min opgave måtte være at følge med i selve restaureringsarbejdet og se, hvad en undersøgelse af gulvlagene kunne fortælle om kirkens bygningshistorie.

Undersøgelsen begyndte med at fjerne det 15 cm tykke lag af grågult sand, som dækkede det førnævnte ældste ler-gulv i området mellem syddøren og triumfbuen, syd for midtergangen. Hver skovlfuld sand blev kastet over et sold med 10 mm kvadratiske masker. Fra andre kirkeundersøgelser vidste jeg, at dette sand, som ikke har fået regn i flere hundrede år, løber hurtigt igennem soldet og efter-

lader alle større genstande, som f.eks. mønter, potteskår, brudstykker af glas fra knuste vinduer, kridtpibehoveder, knapper fra vadmelскоfter, salmebogsspænder, søm og andre jerngenstande, foruden store mængder af kvaderstensaflag, teglstensstumper og mørtelrester.⁸ Hertil kommer så undertiden overraskende fund, som slet ikke umiddelbart kan bestemmes. Her i Bække var der lidt af hver kategori.

Der var mod forventning ikke mange mønter. Den ældste mønt var en nordtysk hulpenning fra begyndelsen af det 14. århundrede. Der var slet ingen fra den store kirkebygningsperiode, Valdemarstiden, hvis mønter ellers er ret almindelige. Ved dette støvende tålmodighedsarbejde fik jeg udmærket hjælp af daværende stud. art. ved Katedralskolen i Ribe Hannah Rosendahl. Da sandet var fjernet, lå lergulvet næsten uden spor af nedgravninger i hele den slidte og bølgende flade. Oppe i hjørnet, hvor prædikestolen havde stået, var der spor af et fundament for et sidealter. Her havde man, inden jeg kom, fjernet en opmuring under prædikestolen med tilhørende stentræppe. Jeg fik oplyst, at der inde i opmuringen havde været en kerne af hvidkalkede kvadersten, som nu lå ude på kirkegården.

Det eneste sted, hvor lergulvet var gennembrudt, var ved syddøren, så her kunne man gå i dybden, så man kunne få et billede af de dybere liggende lag. Ved en gradvis afdækning af dette område viste det sig, at der her var en nedgravning, hvori der lå en rodet blanding af store og små marksten, brudte munkesten, glasstumper fra et knust vindue, et par kraftige kramper med ombøjede, spidse ender, antagelig fra syddøren, og en del smeltet bly. Alt dette lå i en løs blanding af sand, trækul og aske. Først i en dybde af 90 cm under midtergangens overflade var der fast bund. Det hele så meget forvirret ud. Nogle af markstenene var så store, at de kun med vanskelighed kunne løftes op af hullet. Enkelte af munkestenene var fuldkantede, og de målte

Fig. 2. Bække kirke. Nedgravning ved syddøren. I forgrunden det opgravede materiale.

i gennemsnit $28,5 \times 13,8 \times 8,9$ cm og var af samme format som munkestenene i alteret og ca. 50 stk., som var taget op og kørt ud før undersøgelsen.

Der foreligger en undersøgelse over teglstensformaterne i ca. 100 kirker i Nordtyskland af Eberhard G. Neumann.⁹ Ifølge denne undersøgelse skulle formatet på teglstenene fra Bække være fra omkring 1400-tallet. Længden kan variere noget, siger Neumann, men tykkelsen er ret konstant i det 14. århundrede på 8,5 cm for så at svinge lidt op og ned mellem 8,5 og 10 cm i det følgende 15. århundrede. At der kan være forbindelse mellem teglstensformaterne i Nordtyskland og herhjemme er der noget, der tyder på, men mig bekendt foreligger der ingen undersøgelse af denne art herhjemme. Der er teglstensmærker herhjemme i Roskilde domkirke¹⁰ og Hygum, som ligner teglstensmærker i Nordtyskland i samme tidsrum omkring 1400-tallet.

Mit første indtryk var, at denne faste bundflade måske

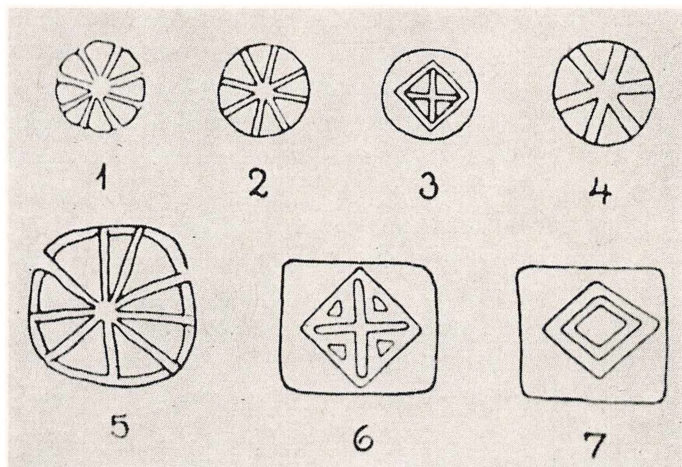

Fig. 3. Teglstensmærker, 1:2. Roskilde 1, Høje Tåstrup 2-3, Maribo 4-5, Vordingborg 6-7. Efter Smidt, jvf. note 10.

kunne være et gulvlag i en trækirke, for det var i denne dybde, at jeg i Brørup kirke havde fundet en fast flade, hvori der var stolpehuller til to trækirker. Jeg rensede hele denne bundflade i gruben, som strakte sig fra sydvæggen til midtergangen, i en bredde af ca. 1 m. Det så nærmest ud til, at det var en affaldsgrube, hvori man havde smidt en masse affald ned i forbindelse med en restaurering af kirken. Under afskrabningen af bunden kom der en konturlinje frem af en halvcirkelformet mindre nedgravning, som strakte sig ind under affaldsgrubens vestlige sidevæg. Ovenover denne var der i sidevæggen flere nedsynkningslinjer i jordlagene, men de syntes ikke at stå i direkte forbindelse med konturlinjen. (Se pl. 1, grube A). For at undersøge dette bundlag foretog jeg et snit igennem det ved midtergangen. Det viste sig, at bunden var et ca. 5 cm tykt lag af brunt ler, der lå på muldjord, der gik over i rødligt undergrundssand. Derefter rensede jeg den østlige side af gruben og så foroven lergulvet i snit. Det hvilede på et byggeaffaldslag af kvaderstens-

afslag blandet med lidt kalk og muslingeskaller. Enkelte steder, navnlig ved sydvæggen, var der meget trækul og aske, og en prøve heraf blev optaget. Det var påfaldende, at der var brandlag *under* lergulvet. Byggelaget var ganske sikkert fra kirkens opførelse. Derunder kom flere lag af store og små marksten, nogen af dem med skarpe kanter. De lå i et tykt lag løs omgravet jord med lyse pletter af ler. Min første tanke var, at dette stenlag muligvis var et fundament for en ældre vestgavl i kirken, men det svarede ikke til skellinjen i tagkonstruktionen ovenover. Den eneste udvej for at få klarhed over denne stenpakkings karakter var at udvide undersøgelsen, men det havde jeg jo ingen til-ladelse til.

Imidlertid skete der noget uventet! I stedet for det hid-tidige varmeanlæg, som havde været indrettet i det gamle våbenhus, skulle kirken nu opvarmes ved et kalorifere-anlæg i ligkapellet, som lå uden for det østlige kirkegårds-dige. Herfra skulle der graves en grøft for en varmeledning op ad midtergangen på kirkegården til koret og derfra rundt om korets nordside og hen til våbenhuset. Grøften skulle være 1 m bred og 65 cm dyb. Det første stykke gik grøften gennem en ny stor udvidelse af kirkegården fra 1937, hvori der ingen grave var, men derefter ville man komme ind på den gamle kirkegård og antagelig komme igennem gamle grave. Kirkegården var blevet reguleret før-ste gang i 1886, anden gang i 1923; før 1886 havde den lig-get hen i græs.¹¹

Det første stykke gik meget langsomt, for her var under-grunden af hårdt, gult moræneler. Da man nærmede sig den gamle kirkegård, bad jeg graverne om at gå frem med stor forsigtighed, da der var mulighed for, at man kunne støde på interessante ting bl.a. urner. Det lyder måske mærkeligt, men jeg havde for nogle år siden været ude for, at man i Åstrup under gravningen af en grav i nærheden af kirkegårdens ældste dige var stødt på et lille lerkar på stør-

relse med en stor kop i ca. 1 meters dybde, og at der i nærheden af koppen havde ligget noget grønt, antagelig noget grønt metal, som imidlertid var blevet borte ved gravningen.¹² En sådan lille urne havde jeg engang set på gravpladsen syd for halvkredsvolden ved Hedeby i siden af en søgegrøft. Da man nåede frem i en afstand af 10 m fra koret på kirkegården, stødte man virkelig på en urne. Jeg var desværre ikke til stede, men blev ringet op om aftenen og fik at vide, »at man var stødt på en del store sten«. Da jeg kom næste morgen, fik jeg at vide, at man også var stødt på en urne. Den var gået helt i stykker, da den blev gravet fri, og dens skår lå oppe på gangen sammen med de brændte ben, som havde været i den. Sammen med pastor Clausen, Veerst, undersøgte jeg indholdet og fandt en ragekniv samt en lille pilespid eller måske tatovernål. Begge dele var af bronze og stærkt irrede men intakte trods den noget ublide medfart, de havde fået. Urnen havde stået på en flad sten, og to andre flade sten havde været anbragt lodret ved siden af den.. Lignende fund er tidligere gjort i høje i Bække sogn.¹³

Det var ganske tydeligt, at dér, hvor urnen havde stået – øst for koret – havde været en høj, opført af græs eller lyngtørv. Billedet (fig. 4) viser lagdelingen af tørvene i siden af grøften for varmeledningen. Fundet blev meldt til Nationalmuseets 1. afdeling, og dets medarbejdere Steen Andersen og Åge Tornbjerg fandt rester af en anden urne i nærheden af den førstes findested, men der var ikke nogle bronzegenstande i den. Senere nivellerede de kirkegården, og man kan af højdekurverne tydeligt se højens kontur trods de mange grave, der har været dér igennem de mange århundreder, der er gået, siden kirken blev bygget. Der er ikke bevaret nogle skriftlige oplysninger om, at der har været en høj på kirkegården, men når man ved det, kan man ane det den dag i dag.¹⁴ Ragekniven viser, at urnen har været en mandsgrav.

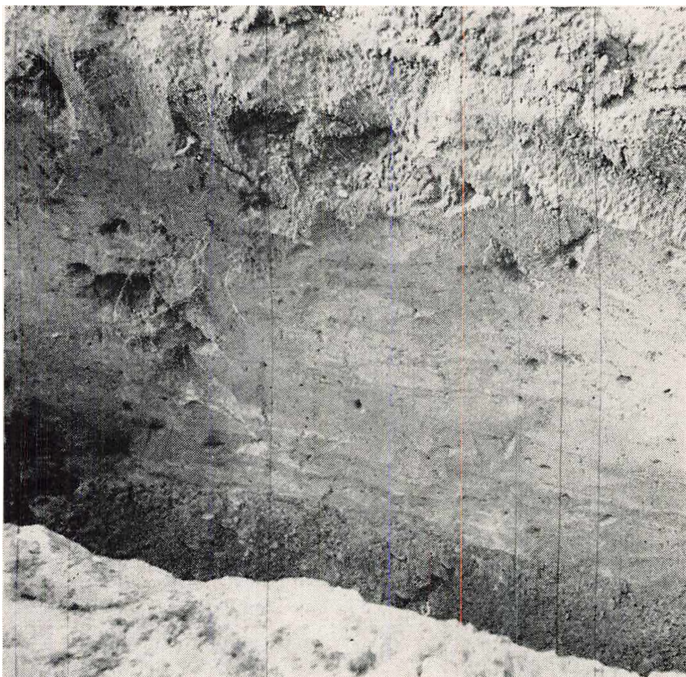

Fig. 4. Bække: Findestedet for urnen fra yngre bronzealder. Lagdelingen i varmekanalens nordlige side viser resterne af en høj opført af græs- eller lyngtørv.

I nærheden af urnerne blev der fundet flere store sten. Ligeledes stødte man på meget store sten under gravning af grøften på nordsiden af koret og skibet. Det viste sig nødvendigt at forlægge grøften længere ud på kirkegården end planlagt. En af stenene stod oprejst ca. 4 m ud for det nordøstlige hjørne af koret, men den er sikkert flyttet rundt flere gange i forbindelse med gravningen af grave. Flere andre lå i yderkanten af en ophobning af sten, der strakte sig ind mod kirkens fundamenter. På to steder blev der foretaget en afdækning af denne stenlægning, dels ud for koret og dels ud for skibet. Disse felter blev undersøgt af

Steen Andersen, og han kom til det resultat, at »det ser nærmest ud til, at de (stenene) må høre til kirken«. ¹⁵ Der var intet spor af et fundament for en apsis, da man gravede grøften øst for koret, og der var heller ikke nogen stenlægning i den afstand fra koret, svarende til stenlægningen på nordsiden. Desværre var der ikke tid og lejlighed til at undersøge forholdene ved sydsiden af kirken. Her er der dog uden tvivl et lignende lag af sten som ved nordsiden. Man har tidligere lagt mærke til et sådant lag af sten, idet Kvist i Bække Sogns Historie bemærker, at »omkring det meste af skib og kor har der været et 2-3 m bredt bælte af store sten. De største, der havde en flade på flere kvadratmeter(!), fjernedes, da tårnet blev bygget. Disse sten har givet anledning til en hel række gisninger. Nogle har gættet på, at de har været fundamenter i en trækirke eller et tidligere tårn, som englænderne skal have skudt ned. Andre mener, at de kan være levn af en gammel hedensk helligdom. Måske sandheden er, at de har tjent som støttesten for de svære mure«. ¹⁶

Den sidste forklaring kommer nok sandheden nærmest, men herom senere.

Fundet af urnerne – og de tydelige vidnesbyrd om, at de havde stået i en høj fra bronzealderen – førte til, at der nu blev givet grønt lys for videreførelse af undersøgelsen inde i kirken. Søgegrøften måtte føres videre gennem skibet over til nordvæggen, midtergangens cementgulv måtte brydes op, og undersøgelsen føres ned til samme dybde som i den hidtil afdækkede dybde af ca. 95 cm i den sydlige del. Professor Olaf Olsen, Moesgård, beså forholdene, og både han og antikvar Mogens Bencard, Ribe, bistod mig ved den systematiske afdækning og undersøgelse af lagdelingen.

Under det første stykke af cementgulvet var der en forholdsvis ny grav. (Pl. II, B). I den lå der en svær jernhank til en kiste, af en form som var almindelig i det 16.-17. århundrede. Fra denne grav og ud til fundamentet under

nordvæggen var kirkens gamle lergulv uforstyrret. Under lergulvet lå der en stenpakning af små og store sten i ren fyld. Kun et par ganske små stykker potteskår blev fundet ved harpningen af den løse jord mellem stenene. Som det fremgår af tegningen, var dette lag af sten tyndere i midten af kirken og kraftigere ude ved fundamenterne. Under stenene var der et fyldlag med pletter af gulligt ler ned til den samme faste flade af ler som i den sydlige del af søgegrøften. Denne flade var kun gennembrudt ét sted lige inden for nordvæggens fundament af en rektangulær nedgravning, der strakte sig ind under søgegrøftens østlige side; at dømme efter dens bredde måtte det være konturerne af en grav. (Pl. II, C). Umiddelbart herover lå to lag af mindre sten på et område, ca. 50 cm i diameter, i det øverste lag 7 sten, i det nederste 9.

Da denne flade var rensset, og konturerne af den rektangulære grav sås, blev det bestemt, at hele bunden i søgegrøften skulle fjernes, så vi kunne se, hvad der var nedenunder den. I selve laget var der kun et par små stumper brune potteskår, ingen trækul og ingen mønter eller andre ting, som kunne give en datering af laget. Det viste sig, at det kun var 5-8 cm tykt og af samme faste brune karakter i hele bunden af grøften, fra den ene side af skibet til den anden. Under dette lag var der muld med lysegrå striber, der gik i søgegrøftens længderetning, måske spor af pløjning. I dette lag var der spor af to nedgravninger ældre end pløjelaget, D og E, foruden den førnævnte nedgravning C, der var yngre end pløjelaget, da dens konturer viste sig før det brune lerlag blev fjernet. Undersøgelsen blev nu koncentreret om de to ældre nedgravninger D og E.

Jeg begyndte med D, som var 85 cm bred, og som gik på tværs af søgegrøften i midten af skibet. Det var en meget vanskelig opgave, da grøften ikke var mere end 1 m bred. Efter at jeg var kommet ned under pløjelaget og ned i undergrunden, viste det sig, at nedgravningen var meget dyb.

I siderne så man tydeligt lagdelingen. Øverst pløjelaget, som lå over den rødlige, noget grusede undergrund, der efterhånden gik over i fedt, gult ler. Indholdet imellem de lodrette, faste sider var omgravet, lerblandet jord, som blev fjernet med så stor forsigtighed, som det var muligt under de givne forhold. Først i en dybde af næsten 2 m kom bunden frem – en plan flade i det gule moræneler, som også var fundet i varmekanalen øst for kirkegården. Der var ingen spor af kiste, intet formuldet træ og ingen faste genstande. Det eneste spor af grav var en sort, noget fedtet plet i den nordlige side af nedgravningen. Jeg forsøgte at finde frem til længden af nedgravningen, men måtte opgive det efter at være nået ca. 30 cm ind til begge sider. Det var ikke muligt at nå frem til nedgravningens endeflader uden at gå mere systematisk ned ved at fjerne de ovenover liggende lag. De snævre forhold gjorde det også vanskeligt at fotografere.

Den anden nedgravning, E, der også var ældre end pløjelaget, viste sig som en halvcirkelformet konturlinje i søgegrøftens sydlige del i den østlige side, 1,5 m fra sydvæggen. Formen tydede ikke på, at det var en grav, så også den blev gravet ud. Også her var det vanskeligt at foretage en systematisk undersøgelse på grund af de snævre forhold. Den største vanskelighed var dog, at man på dette tidspunkt ønskede undersøgelserne standset, så denne blev foretaget i en sen aften i projektørlys og i uforvarlig tidnød. Jeg havde dog assistance – og øjenvidner – af to arkæologisk interesserede, Harry Pedersen fra Hejnsvig, og Bjerrisgård fra Kolding, som var til stede. Nedgravningen viste sig at være en ca. $\frac{1}{2}$ m dyb gruekedelformet fordybning, hvori der lå tre hovedstore sten. De lå på mørk fyld lidt over bunden af gult, fedtet ler som æg i en gåserede. Først viste den største sten sig. Bagved den kom de to andre til syne. Man kunne følge grubens runding næsten hele vejen rundt bagom stenene. Denne grube var ældre end alle de oven-

over liggende lag, der er ingen nedgravningslinjer i dem, og gruben er utvetydigt ældre end pløjelaget og det gennemgående lerlag i bunden af søgegrøften.

Derpå vendte jeg mig til den modsatte side af søgegrøften, hvor jeg ved mine første undersøgelser i bunden af søgegrøften havde fundet spor af en lignende nedgravning, A. Ved at banke på lerlaget i bunden af grøften nedenfor de nedsunkne lag i siden af grøften, havde jeg tidligere lagt mærke til, at det klang hult på dette sted, og ved en hårdere afskrabning af stedet kom der en halvcirkelkontur frem af samme slags som i den modsatte side. Ved en dyberegående undersøgelse viste det sig, at det også var en rund nedgravning af omtrent samme diameter som grube E. Den var ikke gravet ned til det gule ler i undergrunden. Der var fast, hvælvet bund i ca. 15-20 cm dybde i den mørke jord, men ingen sten som i den foregående. Det ville i allerhøjeste grad have været ønskeligt, om jeg havde haft mulighed for at gå videre med undersøgelsen ved at gå ned ovenfra i begge sider af søgegrøften på dette sted for at finde eventuelt flere af disse gruber, men det var jeg forhindret i. Jeg kunne ikke komme videre ved egen hjælp, og grøften skulle dækkes til. På baggrund heraf vil man kunne forstå, at det er vanskeligt at drage sikre konklusioner af disse to gruber og den dybe grav D, der syntes at være samtidige, da de alle lå under pløjelaget i nærheden af den oprindelige jordoverflade.

Til forståelse af de gjorte iagttagelser fik jeg i sidste øjeblik hjælp af museumsinspektør Knud Krogh, som i sin tid havde hjulpet mig i Billum kirke. Selv om grøften var dækket til, var der endnu et sted, hvor lagdelingen under kirken var synlig, nemlig i et stort, dybt hul, F, lidt længere mod øst i samme side af skibet. Dette hul havde der været gravet i tidligere, idet der lå en avispapirstump i 1 m dybde, hvor man i et brudstykke af en annonce kunne læse »Egtved« og dets postnummer 6040. Hvem der har gravet dér, ved

jeg ikke. Hullet var tildækket, men ved en systematisk undersøgelse havde jeg fundet, at under 1 meters dybde var lagdelingen velbevaret, og her var der det samme 5 cm lerlag i siden af hullet som i bunden af søgegrøften. Museumsinspektør K. Krogh erklærede, at dette lerlag ikke var et gulvlag, men snarere et afretningslag af samme art som det, der er fundet under Jelling kirke. Bredden under Bække kirke var også alt for stor for en trækirke, søgegrøftens længde var over 6 m.

I tidsskriftet »Skalk« har K. Krogh givet en redegørelse for dette afretningslag under Jelling kirke.¹⁷ Det lå lige oven på den oprindelige markoverflade ligesom her. I dette lag var der spor af to træbygninger. Den ene havde haft jordgravede stolper, den andens vægstolper havde hvilet på en række store sten. Samme måde at fundamentere en trækirke på har jeg set spor af i Thorstrup kirke ved Varde og i Stedesdorf kirke i Østfrisland. I Thorstrup kirke blev de desværre ikke undersøgt nærmere, da de kom frem ved restaureringen i 1950. Den ene af støttestenene dér blev taget op af daværende kirkeværge Laurits Pedersen og anbragt som mindsten på kapeltomten ved Sig. I Jelling kirke kan man den dag i dag se disse støttesten, hvis man går ned i den tidligere varmekælder i skibets nordvestlige hjørne og ser ind under gulvet. I samme afretningslag, hvori stolpehullerne og støttestenene fandtes under Jelling kirke, var der også spor af samtidige grave, hvilket vidner om, at de to træbygninger må have været trækirker. Oven på afretningslaget var der spor af et brandlag og et senere bygge-

Sammenholder man iagttagelserne under Jelling kirke med forholdene under Bække kirke, er der en påfaldende lighed. Det ser ud til, at vi begge steder har det samme afretningslag lige over den oprindelige markoverflade. I Bække kirke er der også en nedgravning, C, som gennemskærer afretningslaget, og som vender øst-vest, og som

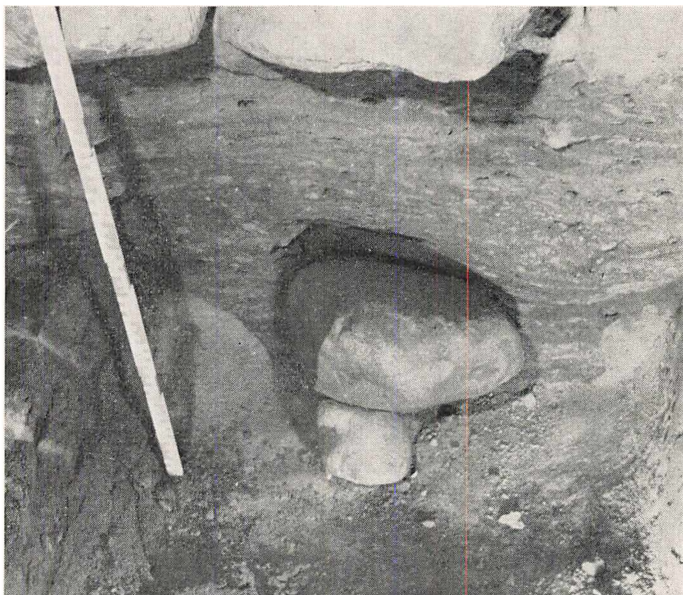

Fig. 5. Sten i gruben i skibet. (Støtte for bautasten?). Den første af stenene i gruben har løsnet sig og er ved at falde ud af snittet. Den uforstyrrede lagdeling oven over stenen ses tydeligt. Øverst i billedet stenlaget under lergulvet.

Olaf Olsen mente måtte være en grav. Der er ikke fundet stolpehuller i afretningslaget i Bække som i Jelling, men det er ikke udelukket, at de kan ligge under den resterende del af kirken.

Det spørgsmål, som så rejser sig, er, hvad gruben E med tre sten i, den tomme fordybning A og midtergraven D kan være. Den mest nærliggende forklaring er, at grube E og muligvis grube A og midtergraven D kan være spor af en skibssætning med en midtergrav, som den museumsinspektør Olfert Voss påviste i 1957 ved Klebæk høje, nordvest for Bække.¹⁸ Her fandt Olfert Voss to buede rækker af muldfyldte fordybninger, hvori der havde stået bautasten magen til dem, der endnu står på marken i forbindelse

med runestenen og en høj fra bronzealderen. I nogle af hullerne var der endnu støttesten, i andre ikke. Afstanden mellem hullerne var ca. 1,5 m, største bredde på midten 6,5 m og hele skibssætningens længde fra højen til stævnstenen 45 m. I midten af skibssætningen var der en jordfæstegrav næsten 1 m bred, $\frac{3}{4}$ m dyb og 3 m lang. I bunden fandtes kun et lille stykke jern og enkelte potteskår. En lignende grav fandtes 6 m nord for skibssætningens vestlige ende. Her var en del af kraniet bevaret og som gravgods en lille jernkniv, som efter sin form kunne være fra vikingetid. En lignende skibssætning kendes fra Glavendrup på Fyn og med meget stor sandsynlighed fra Jelling.¹⁹

Trods det spinkle grundlag er der mange ting, der tyder på, at der under Bække kirke kan have været en skibssætning. Vi har højen øst for koret og runestenen fra kirkegårdsdiget, to gruber, der kan være huller for fjernede bautasten og en tom grav fra samme niveau som gruberne. Afretningslaget med tilhørende grav C tyder på, at der må være en trækirke i nærheden, men spor af den var der ikke på det lille område, som jeg fik lejlighed til at undersøge. Der er forhold, der tyder på, at der *har* været en nær forbindelse mellem Bække og Jelling i vikingetid, og at den stormand, Ravnunge Tue, som nævnes på runestenen her ved Bække kirke, på Læborg-stenen og Horne-stenen nord for Varde, har været nært knyttet til dynastiet i Jelling i overgangstiden mellem hedenskab og kristendom.²⁰

Samtidig melder det spørgsmål sig, om ikke mange af de runestene, der er fundet i kirkegårdsdigerne, kan have været stævnstene i forsvundne skibssætninger, f.eks. stenen ved Horne kirke og stenene i Sdr. Vissing, der alle er samtidige med Jelling-stenene.²¹ Det er også et spørgsmål, om ikke mange af de høje, der ligger på kirkegårdene, har været knyttet til en skibssætning med tilhørende grav. Bautastene har man da formentlig brugt til kvadersten. Når Harald Andersen i sin afhandling om »Tomme høje«²² si-

ger, at de fladtoppede høje på vore kirkegårde antagelig skyldes, at man har villet inddrage den hedenske institution i det kristne indviede område for at uskadeliggøre den, da forekommer det mig en urimelig tanke i betragtning af det lange tidsrum, der må være mellem de første trækirkers opførelse og deres afløsere, de romanske stenkirker i 1100-tallet. Det er mere nærliggende, forekommer det mig, at tænke sig at højene er vidnesbyrd om fædre kult, altså kontinuitet og ikke brud i mødet mellem hedenskab og kristendom.²³ Dette forhold vidner kirken i Hørning og kirken i Jelling om, hvor der begge steder er trækirker, og i hvis nærhed der er grave fra overgangstid mellem hedenskab og kristendom, i Hørning endda et gravkammer *lige under skibet* i trækirken og den senere romanske stenkirke.²⁴ Det er mit håb, at man i fremtiden, trods de vanskeligheder og de omkostninger, der er forbundet med kirkeundersøgelser, alligevel vil benytte de lejligheder en kirkes restauration kan give til belysning af overgangstiden mellem hedenskab og kristendom, herunder bl.a. spørgsmålet om kontinuitet eller brud.

NOTER:

1. John Kvist: Bække Sogn I, 1936, s. 36 og s. 250.
2. A. Bæksted: Jyske Runestene, 1968, s. 33.
3. Marius Kristensen: Fra Ribe Amt, 1931, s. 632f.
4. John Kvist, op cit. s. 41.
5. John Kvist, op cit. s. 334. På tårnet står 1922.
6. John Kvist, op cit. s. 332.
7. John Kvist, op cit. s. 333 og »Danske Atlas«, 1769.
8. Fra Ribe Amt 1954: Fåborg kirke, samme 1955: Billum kirke, samme 1974: Kalvslund kirke. Vejle Amts årbog: Viv kirke 1957. Årbog f. nord. oldk. og historie 1961, Brørup kirke. Vester Starup Sogn, 2. udg. 1972, s. 243.
9. »Die Backsteintechnik in Niedersachsen während des Mittelalters« i Lüneburger Blätter 1959, s. 21ff.
10. Danmarks kirker, Københavns amt, bd. 3, s. 1400. C. M. Smidt: Roskilde Domkirkes middelalderlige bygningshistorie, s. 136, fig. 94.
11. John Kvist, op cit. s. 328.

12. Lerkarret fra Åstrup er på Nationalmuseet.
13. John Kvist, op cit. s. 30. Nationalmuseets kort nr. 72 og 130.
14. Det er blevet mig fortalt, at højen blev fjernet i 1920. Fundet findes på Nationalmuseet.
15. Brev af 30. august 1971, Nationalmuseets 1. afd. Jr.nr. 606/71.
16. John Kvist, op cit. s. 332.
17. Se »Skalk« 1966, 2, s. 9.
18. Fra Ribe Amt 1959, s. 660f.
19. Kuml 1969, s. 97f. P. V. Glob: Jellings Bautasten.
20. Fra Ribe Amt 1931, s. 636. Ifølge Marius Kristensen skal professor Hans Brix have bemærket, at han »finder en ejendommelig overensstemmelse mellem indskrifterne på den mindre Jelling-sten og den større Bække-sten« – og Marius Kristensen tilføjer: »Jeg skal ikke afgøre i hvor høj grad hans teori slår til, men det skulle ikke forundre mig, om det med tiden kan fastslås, at Ravnunge-Tues kridt eller mejsel har været i arbejde på Jelling-stenen«.
21. A. Bæksted op cit. s. 77 og s. 29.
22. Harald Andersen: Tomme Høje. Kuml 1951, s. 99 og s. 133: A remarkable feature is etc. – (både i dansk og engelsk tekst).
23. Fridthjof Birkeli: Norske Steinkors i tidlig middelalder, Oslo 1973, s. 45f.
24. Skalk 1960, nr. 4: Knud Krogh: Kirken på vikingens høj.

Bibliografi

Artikler og anmeldelser i dagblade, ugeblade og lign. er ikke medtaget, dog kan nævnes en række småstykker »Af Vardeegnens Saga« i Ribe Amts Tidende 9. marts 1929 til 30. jan. 1933 (i alt 54 stk.) og »Fra svundne tider« i Vestkysten 12. febr. 1957 til 5. juli 1962 (i alt 90 stk.).

Forkortelsen FRA = Fra Ribe Amt.

1923.

Lunde Sogn. 184 sider.

1926.

Om Oprindelsen til Stednavnene Lunde og Lundager. FRA. 440-48.

1928.

Fra dengang man hvervede Soldater. FRA. 111-18.

1929.

Hekseprocesser paa Vardeegnen, I-II. FRA. 384-408.

1930.

Hekseprocesser paa Vardeegnen, III-IV. FRA. 505-42.

Lunde Barfred og Lundtang Præstegaard. FRA. 609.

1932.

Vide og Vedtægt for Sdr. Bork Marsk 1639. Hardsyssels Årbog.
136-41.

Hekseprocesser paa Vardeegnen, V-VI. FRA. 138-79.

Nogle Fund ved Henne Kirke. FRA. 212-14.

Fredlyste Høje. FRA. 214-15.

1933.

En almindelig vestjysk Herregaard (Frøstrupgaard). FRA. 346-55.

Bremerholms Arbejde for at forsømme en Bondegaard. FRA. 366-67.

Et Par Plattenslagere. FRA. 367-68.

Digevoldinger. Jyske Samlinger, 5. rk. I. 234-45.

1934.

En Brandtomt af et Hus fra Folkevandringstiden. Hardsyssels Årbog.
83-100.

Den yngre Bronzealder. FRA. 550-54.

Et Par Dateringer af Digevoldinger. FRA. 561-65.

1935.

Ovtrup Sogn. 480 sider.

1936.

Maren »Kone i Hus« og hendes Bekendelser. Sprog og Kultur. 139-43.
Oldtidsboplads og Nutidsplantevækst. Fortid og Nutid, XI. 130-36.
Hekseprocesefterslæt. FRA. 120-26.
Lidt om Simoni i Nr. Nebel og Barfodslægten. FRA. 127-30.

1937.

Den Mordbrænderdreng fra Borre. FRA. 113-21.
Skørter paa Hovedet. FRA. 122-26.

1938.

Sankt Gertruds Kilde i Torstrup. FRA. 23-34.
Efterskrift. Chr. Sørensen Daugaard og Biskop Laub. FRA. 66-68.
Vardehus. FRA. 133-36.
Guldfundet paa Lydum Hede. FRA. 156-61.
En Fredlysning. FRA. 162-63.
Digevoldinger. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 86-90.
Kalsgaard. Jyske Samlinger, 5. rk. IV. 181-92.

1939.

Af Plovens Historie. FRA. 37-42.
En Hustomt fra Begyndelsen af Jernalderen (sammen med Eli Mad-
sen). FRA. 162-75.
Hvornaar havde Fil Sø sin højeste Vandstand. FRA. 176-80.
Middelalderfund i Lunde Kirke. FRA. 181-84.
Mindeord. Byarkivar C. N. Termansen. A. Grunnet Jepsen.
FRA. 184-88.
Ny Litteratur om Ribe Amt. FRA. 191-95.
Navneregister. FRA. 203-17.

1940.

Varde Syssels Kirkestol. 1. Afsnit. FRA. 89-117.
Torben Klinting. FRA. 168-69.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 170.

1941.

Den danske Bondestand (sammen med Poul Hansen og Aage H. Pe-
tersen). 7-38, 71-92.
Smeltegruber fra Jernalderen. Hardsyssels Aarbog. 149-54.
Øvelser i skriftlig Dansk. Den treklassede Skole. I-III. (Evald Jensen,
A. Noesgaard og P. Engelbret-Pedersens bøger tilrettelagt for lands-
byskolen). 2. oplag 1950.
Øvelser i skriftlig Dansk. Den fire- og toklassede Skole. IV. (Evald
Jensen, A. Noesgaard og P. Engelbret-Pedersens bøger tilrettelagt
for landsbyskolen). 6. oplag 1957.
Ved Varde Byporte. Jul i Vestjylland.

- Varde Syssels Kirkestol. 2. Afsnit. FRA. 228-46.
Efterskrift. (Kampdiget). FRA. 334-36.
Jørgen Rathlou til Krogsgaard og hans Bønder. FRA. 342-43.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 345-47.
1942.
Øvelser i skriftlig Dansk. Den fire- og toklassede Skole. I-III. (Evald Jensen, A. Noesgaard og P. Engelbret-Pedersens bøger tilrettelagt for landsbyskolen). 4. oplag 1954.
Den middelalderlige Gravsten ved Andst Kirke. FRA. 370-73.
Varde Vandmølle. FRA. 510-28.
H. G. A. Jørgensen. FRA. 539-40.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 542.
1943.
Vestjyske Falkelejer. FRA. 672-74.
En genstridig Rytterbonde i Gunderup. FRA. 676-78.
Foldudbytte 1750. FRA. 678-79.
Jens Chr. Christensen, Ovnbøl. FRA. 679.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 680-82.
Navneliste. FRA. 689-703.
1944.
Øster Horne Herred. 408 sider.
En Dysse paa Strandby Kirkevej. FRA. 125-32.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 140-41.
1945.
Hemmeligheden og Sejerværket paa Riberhus. FRA. 252-65.
De grønsværklædte Grave. FRA. 322-23.
H. P. N. Novrup. FRA. 324-26.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 327-30.
1946.
Østerbygaard. Danske Slotte og Herregaarde, XIII. 409-14. 2. udgave 1966.
Lunde Skole under Besættelsen. De fem lange Aar.
Udskiftningen i Øster Vamdrup. (Sammen med J. H. Byriel).
FRA. 346-61.
Tiggerbreve og Brandvidner. FRA. 441-54.
En nyfunden Runebrakteat. FRA. 487-89.
En begyndende Uskik ved Daab af Børn, født udenfor Ægteskab.
FRA. 489-90.
Litteratur om Ribe Amt. FRA. 491-92.
»De ni Sogne«. Nr. Nebel og Omegns Landboforening 1896-1946.
7-34.

1947.

Ildbuk – Afgudsalter. FRA. 632-39.

Strangismarck i Guldager Sogn. FRA. 650.

Navneregister. FRA. 657-69.

Fra Koldingfjord til Blaavandshuk. 1. Halvbind. 1-168.

1948.

Lokalhistoriske Problemer. Fortid og Nutid, XVII. 35-44.

Litteratur om Ribe Stift. Ribe Bispesæde 948-1948. 279-302.

Kalkmalerier i Lunde Kirke. FRA. 134-36.

Mindeord. Sognepræst M. H. Nielsen. Kristian la Cour Pedersen.
FRA. 142-48.

Litteratur om Ribe Amt. FRA. 149-54.

Egekrattet. De samvirkende sønderjydske Foreninger i Ribe Amt. 1923.
28. Oktober. 1948. 12-14.

Ansgars Mission i Sverige. Jul i Vestjylland. 17-21.

1949.

En Soldater-dagbog fra Treaarskrigen. FRA. 275-303.

Seminarieforstander Helge Haar. FRA. 307-08.

Litteratur om Ribe Amt. FRA. 309-12.

Strellov Kærgaard. Festskrift til Museumsforstander H. P. Hansen,
Herning. 113-21.

1950.

Fra Koldingfjord til Blaavandshuk. 2. Halvbind. 169-332.

Nogle Fæsteskifter og Forhold paa Ryttergodset. FRA. 332-39.

En Soldaterdagbog fra Treaarskrigen (fortsat). FRA. 340-60.

Efterskrift. (Fra Fiilsøs udtørring). FRA. 457-59.

J. H. Byriel. Hans Peter Torbøl. FRA. 461-65.

Litteratur om Ribe Amt. FRA. 466-70.

Blaabjerg. Jul i Vestjylland. 23-26.

1951.

Et storslået bjærgningsarbejde på Lønne strand i Kristian IVs dage.
FRA. 620-23.

Biskop, dr. phil. C. I. Scharling. FRA. 624-26.

Emil Konradi. FRA. 627-28.

En udmærkelse. (T. Tobiassen tildeles D. H. F.s årbogspris). FRA. 628.

Navneregister. FRA. 637-52.

1952.

Breve til den unge Marius Vibæk fra hans forældre og søskende i
Vestjylland. FRA. 110-24.

Snaphaner i Torstenssonskrigen. FRA. 148-52.

Dømt til at lege. FRA. 153-55.

Fra Ribe Amt 1903-52. FRA. 156-86.

Litteratur om Ribe Amt. FRA. 187.

1953.

- En godsejers studehandler. FRA. 256-66.
 St. Stefan og hestene. FRA. 331-34.
 En bispevisitsats og dens eftersmæk. FRA. 334-36.
 En unødvendig hjælpeaktion. FRA. 336-37.
 Runestenen i Horne en Hornelund-sten? FRA. 337-39.
 Albæk og Spangsbjerg møller 1678. FRA. 340-41.
 Litteratur om Ribe Amt. FRA. 342-45.
 Lunde-Ovtrup. Kirke og Sogn. 562-68.
 Nørre Nebel-Lydum. Kirke og Sogn. 569-75.
 Lønborg. Kirke og Sogn. 637-40.
 Hvor dansken plejede lov og ret. Jul i Vestjylland.

1954.

- Fire nye bøger fra Hardsyssel. Anm. Fortid og Nutid. 101-03.
 Ribe. Danmark før og nu. III. 297-316.
 Landkommuner. (Sammen med Aage Bonde). Danmark før og nu. III.
 400-17.
 En løsagtig Ballumpreest. Sønderjysk månedsskrift. Juli. 112.
 Helligbrøde i Øster Horne herred. FRA. 385-94.
 Efterskrift. (Ravsamlere). FRA. 405-08.
 P. M. Gundersen. FRA. 494-96.
 Thomas Uhre og hans samling. FRA. 496-500.
 Litteratur om Ribe amt. FRA. 501-07.
 Nørre Horne herreds kirker og deres gods. Hardsyssels årbog. 49-70.
 Øde gårde i Sevel, Sale og Borbjerg sogne. Hardsyssels årbog. 97-101.
En slægt fra Kjelst. (Gundesenslægten). 260 sider.

1955.

- Et præstepar på bålet. FRA. 637-38.
 Et kig i et gammelt bindfoer. FRA. 639-44.
 Redaktør Willemoes. FRA. 649-51.
 Litteratur om Ribe amt. 657-59.
 Navneregister. FRA. 664-76.

1956.

- Lille vejledning i læsning af gotisk skrift.* 16 sider. 3. oplag 1971.
 Et par småting om hr. Jens Rusk. FRA. 70-72.
 »Sørge-Tanker da Høiædle og Velbaarne Herr. Etatisraad Andreas Charles Teilman paa Nørholm omvexlede Tiden med Ævigheden d: 27de Julii 1790 af Peder Landrup i Varde«. Udgivet med noter. FRA. 119-21.
 Byggeperioder og bygherrer på Riber Kærgård. FRA. 121-31.
 Litteratur om Ribe amt. FRA. 135-39.
 Lidt om vort forhold til den lokale historie. Hardsyssels årbog. 39-43.
 Lidt om Paludanslægten oprindelse. Personalhistorisk Tidsskrift. 186-87.

1957.

Eventyrets land. Blaa vand. Kronprinsesse Ingrid's Ferie hjem for sønderjyske børn. 3-6.

Skast herreds ting, fogder og skrivere. FRA. 212-46.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 343-45.

Høst i gamle dage. Jul i Vestjylland.

1958.

Chr. Lyngbos Vestjyske billeder i udvalg. (Sammen med P. Friis). 9-32. 2. oplag 1963.

Nørre Nebel og Lydum sogne. 376 sider.

Kirketyveri i Lunde og tobakshandel i Ovtrup 1673. FRA. 524-27.

Carl Klitgaard. Hugo Matthiessen. FRA. 534-36.

Kirstine og Th. Thomsens (Mølhedes) mindelegat. FRA. 537-39.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 540-41.

Ulfborg. Alfred Kaae: Ulfborg. Sogn og saga. Anm. Fortid og Nutid. 220.

1959.

Niels Lange som byherre på Riber Kærgård. FRA. 677-79.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 682-85.

Navneregister. FRA. 689-703.

1960.

Sognepræst Jacob Stampes optegnelser om »religiøse« skikke. Kirkehistoriske Samlinger. 49-65.

En hjemstavnsbog. Fra Gelsbro til Lillebælt. Anm. Fortid og Nutid XX. 416-17.

Det vestjyske landskab. Den vest- og sønderjyske Kreditforening Hundrede Aar. 1860 28. september 1960. 9-48.

Da stormflod væltede Riberhus' mur og ødelagde sæden i Tanderup. FRA. 86-93.

Friserbønder og vestjyder. FRA. 106-07.

En mærkelig oldsag fra Vorbasse. FRA. 118-21.

Streng straffe. FRA. 135-36.

Dansk historisk Fællesforenings årbogspris til John Kvist. FRA. 137-39.

Mindeord. N. M. Kromann. J. M. Lauridsen. Gudmund Hatt. Victor Hermansen. P. H. Haahr. FRA. 140-51.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 152-56.

Magister Morten Thomsen og det Bredsdorffske »æreminde« i Lunde kirke. Personalhistorisk Tidsskrift. 65-72.

1961.

Var der mangler ved muldsærk og ru? FRA. 286-90.

En vide. FRA. 299-301.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 304-14.

En tyrannisk ægtemand. (Hr. C. C. Lemvig). Personallhistorisk Tidsskrift. 84-88.

Ligvagt. Jul i Vestjylland. 40.

Hærvej-sognet Læborg. Vald. Andersen: Hærvej-sognet Læborg. Anm. Fortid og Nutid. XXI. 296.

1962.

En træhest til auktion og lidt om landmilitseren. FRA. 342-54.

Et par tingsvidner om Wallensteinskriegen. FRA. 472-74.

En herredsvide i brug. FRA. 474-75.

Præsten hr. Christen Simonsen Vardes ægteskab. FRA. 475-78.

Overlærer, frk. Johanne Nielsen. FRA. 479-80.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 481-97.

En udmærkelse. (Fortjenstmedaljen i sølv til H. Øllgaard). FRA. 497.
Folk fra Ribe amt. Redigeret og delvis skrevet. 118 sider.

1963.

Et provstevalg. Kirkehistoriske Samlinger. 7. rk. V. 175-84.

Rejsbykalk. Sønderjysk Månedsskrift. Marts. 66-67.

Sogneskillet mellem V. Vedsted og Ø. Vedsted. FRA. 226-28.

Ondaften i Farup sogn. FRA. 541-49.

At slå øjet ud på en tyv. FRA. 614-16.

Stormfloden 1615. FRA. 617-19.

Sagefald fra Skast herred 1623-24. FRA. 627-28.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 629-40.

Navneregister. FRA. 645-55.

Sagefald i Ballum birk. Sønderjysk Månedsskrift. September. 193-96.

1964.

Lem sogn. Alfred Kaae: Lem Sogn. Anm. Fortid og Nutid. 190.

Kildepublikation for landbo- og lokalhistorikere. Jens Holmgaard:
Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778. Anm. Fortid og Nutid. 207-08.

H. C. Larsen. FRA. 153.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 154-58.

Grunde Pedersen: En Styrmands Selvbiografi. Udgivet og kommenteret. 52 sider.

1965.

Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Et bidrag til Vestkystfiskeriets historie.
220 sider.

Tufsten. Mark og montre. 24-25.

En landsforræder. Sønderjysk Månedsskrift. Juli. 173.

Fledføring. FRA. 282-83.

Lidt om biskop Christian Muus. FRA. 285-92.

Aug. F. Schmidt. Dyveke Junker Nielsen. Rasmus Mortensen.
FRA. 306-09.

Litteratur om Ribe amt. FRA. 311-16.
Lunde kirke. Ribe Stift. Nr. 1. 3-9.

1966.

Vardeperler. Vardensersamfundet. Nr. 2 og 3.
Bøger fra arkiverne. Anm. Fortid og Nutid. XXII. 541-43.
Varde A. Skjern A. Turistårbogen 1966. 78-89.
Lidt mere vejhistorie. FRA. 341-51.
Kristian IV og diamantsmykket fra Hunderup Kærgård. FRA. 441-43.
Oksby kirke, indviet Sct. Nicolaj. FRA. 444-45.
En gammel blytækkeslægt. FRA. 453-54.
Bygning af en fiskerbåd. FRA. 455-57.
Hørerens løn ved Varde latinskole. FRA. 457-60.
Da kystboerne ikke leverede dun til Kristian IV og skulle sælge stude til lensmanden. FRA. 460-62.
Sigurd Kristensen. Laurids Pedersen. FRA. 470-71.
Litteratur om Ribe amt. FRA. 473-78.

1967.

Danske historikere. (Sammen med Knud Prange og Johan Hvidtfeldt).
176 sider.
Af sognepræst Jacob Stampes optegnelser. Personalhistorisk Tidsskrift, 15. rk., I. 61-87.
Vesteregnens ulve. FRA. 599-603.
Hennegårds birk. FRA. 607-12.
Kongens hyldning. FRA. 613.
Litteratur om Ribe amt. FRA. 615-23.
Navneregister. FRA. 627-40.
Nyere litteratur om det gamle Varde. Særtryk af Vardensersamfundet.
4 sider.

1968.

Vester Horne herred. Lejrskolen ved Ho bugt. 3-7.
Trolddom og overtro i Ribe amts museer. Mark og montre. 13-26.
Hovedgården Estrup i Malt herred. Med bidrag til bøndergodsets historie. 160 sider.
Fontehimmel og kirkevæрге. FRA. 59-75.
»O skryw får'et«. FRA. 93-104.
En bevæget bryllupsnat. FRA. 133-37.
Fra Gørding-Malt herreders tingbog. FRA. 137-42.
Lokalhistorisk litteratur. FRA. 155-60.

1969.

En sparekasse og dens egn. Redigeret og delvis skrevet. Heri: Klingende mønt 25-37. Gennem hundrede år 38-63.
Jacobi kirkes store lysekroner. Vardensersamfundet, maj 1969. 1-3.

- Hvad vil vi opnå med den lokalhistoriske årbog? Fortid og Nutid. 1968. 406-09.
- Godsejeren på Nørholm og fæstebonden i Blaksmark. FRA. 299-304.
- Da præsterne skulle købe præstegårdenes bygninger. FRA. 304-11.
- En liremands endeligt. FRA. 311-14.
- Byens pæl på torvet. FRA. 316-17.
- En Ølgodkapellan. FRA. 316-17.
- Da Hulkær møller skulle giftes. FRA. 318-19.
- H. Øllgaard. Clara Haahr Christiansen. FRA. 324-26.
- Lokalhistorisk litteratur. FRA. 327-34.
- Vævespæld og hosebånd. Mark og montre 1969. 45-51.
- Hr. Søren Jensens epitafium i Ølgod kirke. Ølgod egnsmuseum 1969.
- 1970.
- Gammelt importmateriale fra Indien. Mark og montre. 28-29.
- Køllehuse og nogle småforeninger. (Sammen med Ivar Aalling). FRA. 461-74.
- Ivar Vind til Nørholm og Varde Jacobi kirkes store lysekrone. FRA. 490-97.
- Sct. Birgittes kirke og Sct. Gertruds kildekapel i Sig. FRA. 495-97.
- Lydum kapel og Lydumgårds forstrog. FRA. 497-502.
- Lokalhistorisk litteratur. FRA. 503-10.
- 1971.
- Vejviser gennem matriklerne. Specialregistraturer. Matriklerne 1664 og 1668. Anm. Fortid og Nutid XXIV. 4. 427-28.
- Vestjysk sognehistorie. Alfred Kaae: Hover. Sognet ved åen. Anm. sst. 447-48.
- Gamle gadenavne i Varde. FRA. 638-60.
- Ridefoged Peder Byrgesen og Fortuna. FRA. 661-68.
- Fængslet på Lunderup. FRA. 672-76.
- Vardes yngste sognepræst. FRA. 676-78.
- Lynghoarv til Historisk Samfund. FRA. 679.
- Navneregister. FRA. 685-99.
- Beboerne på Mandø 1699. Mandø-Posten 1971, nr. 75. 49-51.
- Da de Vardeborgere foragtede vor nådige Konges mønt. Vardensersamfundet 1971, nr. 5. 1.
- Historisk Samfund for Ribe Amt. Medlemsfremgang. Kontakt 1971, nr. 3. 18-19.
- 1972.
- Ikke en børnebog, men en bog om børn. Anm. Børn og Bøger, nr. 6.
- Ni sogne gennem hundrede år. Bygd, 3. årg., nr. 3. 23-31.
- Indstrandede lig og skibsvrag. FRA. 54-66.
- Gammel velstand i Puglund. FRA. 139-44.
- Riber-Ret og talionsprincippet. FRA. 150-52.

Da Jens Hansen i Skonager måtte købe kongens fred. FRA. 153-56.
Åstrup kongetiende. FRA. 167-61.
Anmeldelser. FRA. 163-70.
Sneumgårds historie. Krogsgård. Tvillingsogne af Gest og Marsk.
Sneum og Tjæreborg. 127-206.

1973.

Ferskvandsfiskerier gennem århundreder. Sønderjysk Månedsskrift,
nr. 3 og 4. 98-114.
»Skuelåpdrekken« og »thammesgild«. FRA. 274-83.
Ridefogdens arbejde på privat gods i 1700-tallet. FRA. 284-96.
Indretningen af Thøger Reenberg Sterms åbne begravelse i Ovtrup
kirke. FRA. 334-37.
En farlig trussel. FRA. 337-38.
Et orfejdebrev fra Ribe. FRA. 340-41.
Salomon Frifelt. FRA. 344-47. Christa Heltberg Kvist. Sst. 347-49.
Anmeldelser. FRA. 350-54.
Glimt fra Ribe amts fortid. (Sammen med S. Manøe Hansen). 36 sider.
Indholdsfortegnelse til Fra Ribe Amt 1952-72. 12 sider.

1974.

Lidt fra Ribe-bispens kopibøger. Sønderjysk Månedsskrift. Julihæftet.
272.
Holmslands og Klittens historie I. På grundlag af Thorvald Lodbergs
samlinger. Med et bidrag af J. Aarup Jensen. Udgivet af Holmsland
kommune. 164 sider.
Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet i gammel tid.
FRA. 363-403.
Et strandforhør i Blåvand 1805. FRA. 501-04.
Studeudførslen over Ribe 1641. FRA. 505-09.
Niels Qvistgaard som forpagter. FRA. 510-13.
C. Lindberg Nielsen. FRA. 514-16.
Anmeldelser. FRA. 517-20.
Om Vesterland-Før og Amrums tilhørsforhold. Sønderjyske årbøger.
34-51.

1975.

Nørre Horne Herred. Udgivet af Egnshistorisk samling for Egvad
kommune. 578 sider.

FRA RIBE AMT

BIND 19

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT
1975

Bestyrelse:

Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Ribe.
Pens. overlærer *Vald. Andersen*, Vejen.
Antikvar *Mogens Bencard*, Ribe.
Seminarielektor *Verner Bruhn*, Esbjerg.
Stiftamtmand *M. Edelberg*, Ribe (formand).
Museumsinspektør *S. Manøe Hansen*, Ølgod (kasserer).
Ingeniør *G. Ibsen Sørensen*, Esbjerg.

Redaktion:

Vald. Andersen (formand).
Verner Bruhn.
Svend Mogensen.

Redaktionens adresse:
Liljevej 8, 6600 Vejen.

Kassererens adresse:
6870 Ølgod, giro 6 04 31 94.

Anmeldelser

Direktør *Claus Sørensen* har fortsat sin, med god grund, succesrige udgivelse af sine memoirer med et 3. bind: BJÆRGNINGSLIV. Lige som de tidligere er det tilrettelagt ved museumsinspektør *A. Hjort Rasmussen* og på forlag hos Engers Hansens Boghandel, Esbjerg. Som nævnt i det forrige bind (og Årbog 1974, s. 517) måtte Claus Sørensen holde op som aktiv fisker på grund af en mavesygdom. I 1917 startede han sammen med en broder et spændende bjærgningsarbejde, hvor han skulle komme til at fejre store triumfer. Det var tillokkende at bjærge værdier, mange anså for tabt. I de første 6 år lykkedes det at bjærge 20 fartøjer, og det uden brug af bjærgningsskib! Sørensen havde i Amerika set, det kunne lade sig gøre at hale skibe ud direkte fra stranden med wire og talje forankret ved revlerne. Ellers havde han ingen uddannelse som bjærgningsmand, men havde de erfaringer som et liv ved og på havet havde givet ham. Arbejdet blev mangan gang en leg med livet. Hans første bedrift var redningen af kutteren »Astoria«, som var drevet ind på Skallingen. De to brødre købte kutteren ved strandauktion den ene dag og bjærgede den ind til Esbjerg den næste efter et arbejde 24 timer i ét stræk. Claus Sørensen kontaktede nu strandfogderne langs kysten, så de straks kunne give besked om strandinger. En yderst dristig og overordentlig dygtigt gennemført redning gjaldt den tyske damper »Idemata«. Claus Sørensen, der ene havde overtaget forretningen, fik nu sin første bjærgningsbåd med pumpe og senere bjærgningsdamperen »Bjørn«. Men da følte Svitzer sig gået for nær og indledte en ubarmhertig konkurrence, men Claus Sørensen spillede det store selskab det ene puds efter det andet. Afgørende blev det, da han for næsen af Svitzer med en 16 tons fiskekutter under et fabelagtigt genialt og dristigt redningsarbejde bjærgede en 5000 tons fuldt lastet engelsk damper »Harold Casper« på det farlige Horns Rev, og efter yderligere bjærgninger i de næste måneder blev Svitzer villig til at forhandle. Svitzer købte selskabet, og Claus Sørensen blev inspektør for Svitzer på Vestkysten. En periode udførte Claus Sørensen ofte dødsensfarlige bortsprængninger af vrage, der var en fare for fiskeri og sejlads. – I sandhed en rigtig mandfolkebog.

Der har hersket nogen usikkerhed om herremanden til Estrup og Sønderkov, overførster, hofjægermester *Hans Bachmanns oprindelse*. Sagnet siger, han var en fattig dreng fra Skodborg, der fik sit navn af, at han gik omkring og solgte tobak. Der har hersket tvivl om dets rigtighed. Nu har *Valdemar Andersen* i SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT 1974, nr. 12, imidlertid godtgjort, at hans søskende var bønderfolk i Skodborg, og at han 1710 som moden mand købte 40 pund tobak, og da det dog vist var lovlig meget for ham at ryge, selv i en juletid, må han have drevet handel med det, og dermed er sagnets rigtighed i nogen grad bekræftet.

Cand. jur. *Carsten Teilman Hald* har i PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT 1974 skrevet om endnu flere ejere af Estrup, nemlig *Lautrup-slægten til Estrup*. Han hører selv til denne slægt, idet hans oldemoder var født Lautrup. Den omhyggeligt udarbejdede slægtstavle får yderligere værdi ved at bringe uddrag af gamle familiepapirer og en gengivelse af hidtil ukendte portrætter af etatsråd H. C. Lautrup og frue.

Grethe Tiesen har i GEOGRAFISK TIDSSKRIFT 1974, nr. 73, skrevet en i enkeltheder gående afhandling om »Ændringer i markudnyttelsen ved Blåvand«, hvilket nærmest vil sige Oksby sogn, Danmarks vestligste. 1805-70 udvidedes agerlandet lidt, men derefter næsten ikke, fra 1928 mindskedes det, dels tog havet store dele, og andre dele blev for udtørrede, da havet havde fjernet kystklitterne med deres vandreservoir. Da blev sognet efterhånden et sted for badegæster. Det startede i 1880-erne med indlogering i kroen, og kort efter 1900 begyndte sommerhusbyggeriet, så 1971 mønstredes 833 sommerboliger. Gode planer, kort og billeder letter tilegnelsen.

ÅBENRÅ BYS HISTORIE, *bd. 3, 1864-1945* under redaktion af *Johan Hvidtfeldt* og *P. Kr. Iversen* slutter sig med sit smukke udstyr og et væld af gode billeder nær til de tidligere udkomne bind. Bogen er skrevet af tre med Sønderjylland dybt fortrolige historikere, nemlig arkivar *H. H. Worsøe*, der behandler tiden under fremmedherredømmet, dr. *G. Japsen*, som tager sig af perioden fra genforeningen til sidste verdenskrig, og rigsarkivar, dr. *Johan Hvidtfeldt*, der skriver om besættelsestiden. – Hele perioden er fuld af spænding og store omvæltninger. Det gælder hele Sønderjylland, men ikke mindst Åbenrå. Lige efter 1864 stod danske og tyske, naturligt nok, skarpt over for hinanden, og snart satte fortyskningspolitikken ind. Det var her, den berygtede amsdommer Lindemann stemplede brugen af navnet Sønderjylland som »grober Unfug«. Det tyske våben, udvisningerne, ramte Åbenrå føleligt, 273 personer blev udvist. Men også de danske bastioner udbyggedes: her dannedes Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse, her havde Junggreen og advokat Bekker hjemme, ligeledes Sprogforeningen og danske aviser, hvis ledere i Køllers tid gentagende lærte tyske fængsler at kende. 1879 startede »Hejmdal«, som H. P. Hanssen overtog 1893, ved samme tid bosatte han sig i byen, og Åbenrå blev hovedsædet for det danske organisationsarbejde. 1900 indrettedes Folkehjem, som arkitekt Magdahl Nielsen, født her i amtet i Lydum sogn, gav det så velkendte udseende. Efter genforeningen blev Åbenrå også hovedsædet for det tyske organisationsarbejde. Der var andre problemer end de nationale. 3. juni, få dage før genforenings festlighederne, udbød der generalstrejke, et resultat af nød og spænding i arbejderklassen; selv om den ikke havde politisk sigte, føltes den som antidansk. Gennem kriser og konkurrence nordfra klarede Åbenrå sig godt, 1930 tog byggeriet fart efter en bolignød, 3 ma-

skinfabrikker udgjorde i 1920 halvdelen af byens industri, men handel og industri voksede stærkt, kendt blev orgelfabrikken, Sønderjyllands Højspændingsværk og Andelssvineslagteriet, havnen udvidedes, og flåden voksede atter. – Også de politiske og kulturelle forhold belyser bogen såvel som byens ledende mænd, skole-, kirke- og biblioteks-væsen osv. – Efter Hitlers valgsejr i 1933 erobrede nazismen det store flertal af Nordslesvigs tysksindede befolkning, men flere af de fra gammel tid førende borgerlige holdt sig udenfor, og de fleste tysksindede arbejdere vendte det ryggen. Både de gamle borgerlige partier og socialdemokratiet var klare modstandere, og den lokale tyske aktivitet blev holdt i ave af de højere danske og tyske myndigheder. Så kom modstandsbevægelsen og sabotagen, Gestapos modaktioner og oprivning af grupper, beslaglæggelser, flygtninge og endelig kapitulationen, engelske troppers ankomst under umådelig jubel, og de tyske troppers afmarch den modsatte vej. En sober, kyndig og velskrevet bog, interessant og spændende, hvor vi ældre gang på gang vil nikke genkendende til analoge tilstande.

H. K. Kristensen.

H. K. Kristensen: HOLMSLANDS OG KLITTENS HISTORIE I. Med et bidrag af J. Aarup Jensen. Udgivet af Holmslands kommune. 1974.

Dette særprægede stykke Vestjylland har tidligere været behandlet i lokalhistorisk litteratur, men ikke udtømmende. Nu har derfor Holmslands kommune besluttet, at opgaven skulle tages op til en grundigere behandling. Dette initiativ skyldtes også, at man i kommunen lå inde med et stort materiale, samlet af genealogen *Th. S. Lodberg* og efter hans død skænket til Holmsland, hvorfra *Lodbergs* slægt stammede. Samlingen var anlagt med slægtshistorisk sigte, men *Lodbergs* indsamling havde, som det før er set, bredt sig til andre befolkningsgrupper og sognehistoriske emner. Han fik også skrevet en række mindre arbejder og artikler, men det større sognehistoriske værk, *Holmslands historie*, nåede han ikke at få skrevet. Kommunen måtte finde en anden lokalhistorisk forfatter, der kunne påtage sig opgaven. Det blev H. K. Kristensen.

Når en historiker får overdraget en sådan opgave og får anvist et materiale, som en anden har indsamlet, kunne man tro, at opgaven hermed var ret ligetil. Dette er kun delvis rigtigt. Et materiale, indsamlet af en anden, vil være præget af indsamlerens intentioner, der ikke altid også vil være forfatterens.

Bogen indledes med museumsinspektør *J. Aarup Jensens* Oldtidsfund fra Holmsland og Klitten. Sognene har ikke mange oldtidshøje, som i dag er påviselige. Fund fra vel alle oldtidens perioder bekræfter dog, at egnen ikke har stået tilbage for det øvrige land. Sammenspillet mellem den geologiske udvikling, herunder klitdannelsen, og fundhistorien omtales.

H.K. Kristensen indleder med *Søgaard*, der får en fyldig beskrivelse over et skema, der kendes fra mange småherregårde. En udvikling fra

en oprindelig bondegård til herregård for siden igen at ende som bondegård. Søgaard har haft adelige ejere, men dog flest borgerlige. Ejerrækken får en fyldig omtale, og herigennem oprulles selve gårdens historie, der bestemtes af de vekslende besidderes dygtighed og drift. Kapitlet om kirkebyggeri, sysselprovster og kirkeejere er en mere end almindelig lærd indledning til kirkernes historie og rækker ud over Holmsland. Kirkehistorien har interessante træk, ligesom der er farverige præste- og degnebiografier. Hertil kommer den omfangsrige skolehistorie.

Th. S. Lodberg præsenteres som rimeligt er med portræt og en bibliografi. Måske burde Evald Tang Kristensen, der også har skrevet Holmsland-historie, og som da også citeres i bogen, have haft et par linjer. Det er både af indhold og i ydre en gedigen bog, et godt forbil- lede for den fortsættelse, der kan ventes.

Fås kun i boghandelen. Pris 35 kr.

H. K. Kristensen: NØRRE HORNE HERRED. Udgivet af Egvad egnshistoriske Samling. 1975

Ingen anden landsdel har frembragt så mange herredsbeskrivelser som det vestlige Jylland, og her falder tanken straks på rådstuearkivar, dr. phil. *Oluf Nielsen*, der med rette betegnedes som sit århundredes vestjyske historiker. To herreder, Øster Horne og Nørre Horne, nåede han ikke at få beskrevet. Imidlertid har også dette århundrede sin Vestjyllands historiker, der i 1944 udsendte sin Øster Horne herred og nu, efter 30 år opfyldt af andre historiske opgaver, følger Nørre Horne herreds beskrivelse.

I bogens første del, der omhandler emner og forhold, gældende for herredet i almindelighed, omtales naturforhold, erhvervsforhold gennem skiftende tider, retsforhold osv. Oldtidshistorien belyses ved fund, der dog ikke dækker perioden 400-1000. Med overtro og trolddom har herredet ikke stået tilbage. Så sent som i 1800-tallet var Lønborggårds smed i ry som klog mand. Befolkningens dagligliv fremdrages ved overleverede beretninger, bl.a. fra folkesangeren *Morten Eskesen*, der var født i Uldebæk. Skolerne og deres degne beskrives sogn for sogn, og Hoven kvindeskole, nu ungdomsskole, danner afslutningen på dette fyldige og interessante afsnit.

Den specielle del af værket er naturligvis den mest omfangsrige, idet herredets 10 sogne hver for sig omtales. Det er, som forfatteren selv udtrykker det, ikke muligt inden for en enkelt bogs rammer at gå i dybden med det enkelte sogns historie. Denne opgave må overlades til sognehistorikerne. H. K. Kristensen begrænser beskrivelsen af sognene til kirker, præster og større gårde. Herudfra kan der fortælles meget, naturligvis i vekslende omfang fra sogn til sogn, og man har en følelse af, at forfatteren i mange tilfælde kunne have fortalt meget mere, hvis pladsen havde tilladt det. Vi er her ved spørgsmålet, om ikke et herred, betragtet ud fra et rent lokalhistorisk sigte, i alminde-

lighed vil være en for omfattende opgave at tage op. Det er ikke enhver lokalhistoriker, der vil magte at samle, vurdere og fremstille det vældige materiale, der må indgå i et herreds historie.

Samtidig må det ikke overses, at en herredshistorie i højere grad end en sognehistorie har karakter af et *kildeskrift*, hvor man i samme bog kan finde en rigdom af eksakte oplysninger.

Nørre Horne Herred er med sine 577 sider, mange gode billeder, deriblandt tegninger af afdøde lærer og lokalhistoriker *Alfred Kaae*, særdeles indholdsrig, et værk som udgiverne vil have glæde af. For kvaliteten borger forfatterens kyndighed, erfaring og ekspertise.

MARK OG MONTRE 1974. *Niels Thomsen* skriver i fortsættelse af en artikel 1971 om *Tragtbægerkultur i Sydvestjylland*, en grundig redegørelse for egnens fund med gode billeder. *S. Manøe Hansen* beretter om en undersøgelse af en høj i Vallund, Ølgod sogn, som Ølgod museum foretog i 1973. Efter en gammel beretning skulle der være fremdraget en *runesten* i højen, hvad undersøgelsen dog ikke sandsynliggjorde. Derimod fandtes to grave med hver en økse. Efter en skriftlig indberetning skulle runestenen være kløvet og brugt som grundsten ved opførelsen af en gård på Vallund hede. Et par runer var engang synlige, men skjultes siden af en tilbygning. *Mogens Bencard* skriver om *Ribes ældste udvikling*, et emne, der som bekendt indebærer visse problemer. De seneste udgravninger har dog kastet lys over vigtige sider af byens udvikling, især påvisningen af den gamle handelsby på åens nordside. Med *Margaretha Balle-Petersens* artikel *Forsamlingshuset – velkendt eller ukendt* er vi inde på kulturhistorien. De vestjyske forsamlingshuse opførtes for flertallets vedkommende i sidste del af forrige århundrede. Det var grundtvigianismens og højskoletankens symbol, men der var også mere praktiske formål med forsamlingshusene, præcist udtrykt i navnet. Man savnede et sted at samles, også til gymnastik og fest. Det gjaldt for forsamlingshusene som for samtidens andre fællesprojekter, at man i sognene havde delte meninger om placeringen. Nu, da de gamle forsamlingshuse mange steder fortrænges af *haller*, er det rimeligt, at emnet tages op til en bredere kulturhistorisk belysning, hvad forfatteren da også synes at have i tanke. *Fru Staus kabinet*, som *Bodil Busk Laursen* fortæller om, bringer os ind på Varde museum, hvor der er samlet et ny-rokoko interiør. Det stammer fra museets stiftere grosserer *Cornelius Stau* og hustru *Elisabeth Stau*. De smukke og udsøgte ting har stået i ægteparrets hjem i København og viser smagen omkring århundredskiftet, når den var bedst. *Jørgen Køster* skriver om bygmester *Per Hollensen*, der omkring midten af forrige århundrede virkede i den østlige del af amtet. Her findes endnu bygninger, især stuehuse på større gårde, som vidner om denne jævne håndværkers sikre smag og rene stil, der peger tilbage mod klassiske forbilleder. *Peder Holden Hansen* fortjener at mindes i litteraturen, da hans bygninger før eller siden vil forsvinde.

I SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT 4/5 1975 kommer redaktør *Bjørn Svensson* i artiklen »Ansgar og Regner Lodbrog« ind på spørgsmålet, om Ansgar i 826, som hidtil hævdet, kom til Slesvig eller måske Ribe. Den sidste mulighed er formuleret af antikvar *Mogens Bencard*, hvis undersøgelser har påvist, at der har været en handelsby i Ribe i vikingetid. Bjørn Svensson citerer de skriftlige kilder og kommer til den slutning, at Slesvig fortsat må have æren.

Arkivregistraturer 4. Godsarkiver 2. HEDEKOLONIERNE. Landsarkivet for Nørrejylland 1974. Ved Poul Rasmussen og Niels Windfeld Lund.

Landsarkivets nyeste registratur over materiale vedrørende Hedekolonierne følger som nummer 2 efter den tidligere udsendte registratur over ryttergodsernes arkivalier. Her er tale om en overordentlig nyttig registrering, henvendt til publikum. Hedekolonierne arkivalier er et meget omfattende og vidt spredt materiale, og spredningen skyldtes navnlig den noget forvirrede måde, hvorpå kolonisationen gennemførtes. Mange dokumenter fandtes således tidligere sammen med eller indhæftet med andre sager i amtsarkiverne. Disse er nu udtaget og samlet efter dateringen. Dette ordningsprincip kræver en udførlig opdeling i emner, og sagregistreringen vil blive værdsat. Det er et stort plus, at materialet i Rigsarkivet medtages i registraturen.

Vald. Andersen.

Villads Villadsen: RIBE DOMKIRKE, et motiv i dansk guldalderkunst. Udg. af Hist. Samfund for Ribe Amt 1974. 63 s., ill., 24 kr.

En ung arkitekt, Villads Villadsen, har i denne lille bog givet en levende og detaljeret skildring af Ribe Domkirke, som den så ud i begyndelsen af forrige århundrede. Ved grundige arkivundersøgelser har han fremdraget et rigt materiale, der viser, hvordan to unge kunstnere, Jørgen Roed og Theophilus Hansen, ved deres malerier og tegninger åbnede tidens øjne for dette enestående bygningsværk fra Danmarks storhedstid.

Det var før fotografiets opfindelse, og før der var noget, der hed kirkearkæologiske undersøgelser. Man var dengang heller ikke klar over det særprægede materiale, som kirkens ældste dele var opført af: den rhinske tuf.

Jørgen Roed (1808-88), som senere blev en af guldalderens store malere, besvarede 28 år gammel en prisopgave, der var stillet af Kunstforeningen i København, og som gik ud på at give en »Fremstilling af det Ydre eller det Indre af Domkirken i Ribe som en af de i arkitektonisk Henseende meest udmærkede Bygninger i Danmark fra Middelalderen«. Han malede et billede af domkirkens indre, som vakte opsigt på en kunstudstilling i København i 1836. I sit maleri havde han set bort fra, hvad der i tidens løb havde skæmmet kirken, bl.a. orglet,

som dengang var anbragt foran korbuen, hvorved rummet havde mistet sin monumentale karakter.

Theophilus Hansen (1813-91), der blev berømt som arkitekt for sine arbejder i udlandet, navnlig i Østerig, udarbejdede en restaureringsplan, der gav anledning til, at der for alvor kom gang i redningsarbejdet med kirken. Hans projekt blev ganske vist ikke gennemført, og det var ingen ulykke, da han i flere henseender var meget radikal i sin restaureringsplan ud fra et historisk synspunkt, bl.a. foreslog han, at de to sideskibe skulle fjernes. Af økonomiske grunde valgte man en noget mere lempelig plan.

De to unge kunstnere levede i den tid, da »Kunstforeningen for København« og »Det kongelige nordiske Oldskriftselskab« blev stiftet (1825) – de to foreninger som ved deres indsats gennem 150 år har virket – hver på sin måde – for bevarelsen af vore nationale mindesmærker gennem Kunstakademiet og Nationalmuseet. Det er karakteristisk, at disse to unge påviste, at domkirkens omgivende terræn havde hævet sig i tidens løb, så den nederste del af kirkens ydermure var blevet dækket af 3 alen jord og affald. Det er nok en af de første kirkearkæologiske undersøgelser herhjemme.

Denne lille kunsthistoriske bog vil måske nok forekomme en og anden lidt speciel, men ved at læse den åbnes ens øjne for Ribe Domkirkes storhed, som Roeds maleri gjorde det i sin tid.

Knud Høgsbro Østergaard.

Erik Christensen: HAVNEARBEJDERSTREJKEN I ESBJERG – træk af arbejdsmændenes fagforenings første år i Esbjerg. Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2, 1975. 114 s., 20 kr. (for medlemmer af selskabet 15 kr.).

Det er småt med analyser af købstadforhold i al almindelighed og af arbejderbevægelsens forhold i særdeleshed. Der er derfor dobbelt grund til at glæde sig over, at forskningsmedarbejder ved Sydjysk Universitetscenter Erik Christensen har behandlet emnet i sin bog.

Forfatteren behandler i store træk oprettelsen af de første års udvikling af arbejdsmændenes fagforening i den hastigt voksende by, der trak mange arbejdere til sig. Hovedparten af bogen optages af skildringen af denne unge fagforenings konflikt med DFDS, og endelig forsøges en analyse af årsagerne til strejkens forløb; herunder placeres denne lokale strejke i et landspolitisk perspektiv, så emnet ikke kun betragtes med lokalhistoriske øjne, men løftes over i et mere principielt plan.

Denne strejke – vel en af de første arbejds konflikter i Esbjerg overhovedet – sluttede med et nederlag for fagforeningen. Den var ikke stærk nok til at føre en lønkamp mod et selskab som DFDS, der allerede dengang var en økonomisk magtfaktor. Medlemmerne i fagforeningen var ikke blot for få, men sammenholdet var for svagt. Erik Christensen fører os igennem kampens forskellige faser og formulerer

de problemer, som strejkekomiteen stod overfor: hvordan stimulerer vi medlemmernes kampvilje, hvad kan vi gøre over for skruibrækerne, hvordan sikrer vi vore medlemmer genansættelse efter konflikten?

Kildematerialet er i det væsentlige fagforeningens arkiv, som findes på Byhistorisk Arkiv i Esbjerg; glædeligt at se det udnyttet på en så sober og grundig måde.

De sidste hundrede års købstadshistorie er ikke talrigt repræsenteret i Ribe amt; forhåbentlig er Erik Christensens bog begyndelsen til de værker, som kan fylde dette hul ud.

vb

Aino Kann Rasmussen: BRAMMING STATION 1874-1974. En billedbog udgivet af Esbjerg Museum, 1975, 36 s., 17 kr. (medlemmer af Museumsforeningen 15 kr.).

Denne bog er »et portræt af en station – af stationen – af det, der er i dag, men ikke i morgen«. Sådan forklarer bogens indledning dette billedværk om stationen i Bramming, som Esbjerg Museum har udgivet ved sin inspektør og med hjælp til det fotografiske af Leif Bo Eriksen og Troels Nørgaard Gravesen.

På sin vis er det naturligt, at bogen kommer som en erindring just i 100-året for jernbanens åbning, den jernbane der atter skabte et Bramming, efter at den gamle landsby i 1668 var blevet nedlagt og jorden lagt ind under Bramming Hovedgård. Byens og jernbanens historie er i hovedtræk skitseret som indledning til bogen, men derefter taler billederne fra banegården alene uden tekst og taler måske netop derfor stærkere. Der er en række fine billeder af bygningerne og nogle helt fortræffelige detaljer af inventar, redskaber og skilte; det er en dejlig bog at blade i.

I løbet af få år, når DSBs nye design har slettet de fleste spor af de gamle banegårdes særlige miljø, vil man takke Esbjerg Museum for, at disse billeder blev fastholdt.

vb

Virksomheden 1974-75

Årsmødet holdtes den 30. september 1974 i Brørup med generalforsamling og to foredrag.

På generalforsamlingen aflagde formanden, redaktøren og kassereren beretninger og regnskab, der godkendtes. Det fremgik af beretningerne, at årbogen 1975 ville blive udsendt som særpublikation, et festskrift til H. K. Kristensen i anledning af hans 80 års fødselsdag den 17. september 1975.

Af bestyrelsen ønskede seminarirektor Svend Mogensen at træde ud, men var villig til at fortsætte som medlem af redaktionsudvalget. I hans sted valgtes seminarielektor Verner Bruhn som medlem af bestyrelsen (og siden som medlem af redaktionsudvalget). De øvrige valg var genvalg. Ved kaffebordet holdt Verner Bruhn foredrag om anlægget af den sydjyske tværbane, hvorefter H. K. Kristensen fortalte om Brørup-egnens geologi.

For anden gang havde Historisk Samfund indkaldt de lokalhistoriske arkiver i amtet til møde – i Grindsted den 25. januar.

På mødet blev arbejdet med indsamlings af arkivalier vedrørende andelsbevægelsens historie drøftet, og fælles problemer om materialer og arbejdsformer diskuteret. Endelig var der lejlighed til at se SLA's jubilæums-vandrestilling om lokalhistoriske arbejder. På mødet blev Historisk Samfund opfordret til fortsat at formidle dette samarbejde mellem amtets lokalhistoriske arkiver.

Udvalget til registrering af Andelsforetagender i Ribe amt har fortsat sit arbejde, der i det væsentlige udføres af organist Bodil Bruhn, Esbjerg. Der er registreret over 600 virksomheder, og en række arkivalier er afleveret til udvalget. I oktober udsendtes en pjece om arbejdet, som var muliggjort ved et tilskud fra Andelsbanken. Arbejdet fortsættes i hvert fald året ud.

Den 15. juni holdtes sommerudflugten, der gik til Vejle amts vesteregn, hvor forskellige seværdigheder blev besøgt. Ved Rygbjerg-rune-stenen fortalte H. K. Kristensen om denne, og Vald. Andersen fortalte om kolonisationen på Randbøl hede o. 1760. Arkivar, cand. mag. Dorte Haahr Carlsen talte ved Randbøldalfabrikken og ved den middelalderlige teglovn i Lindeballe. Der afsluttedes i Nørup kirke, hvis bygningshistorie og overdådige udsmykning blev beskrevet af sognepræsten, provst Schjøth. Der var ca. 160 deltagere.

Historisk Samfund har i beretningsåret udgivet Villads Villadsen: *Ribe Domkirke* med støtte fra V. Gieses legat, George og Emma Jorcks fond samt Ny Carlsbergfondet.

Nye medlemmer

Allerup: gdr. Niels Andersen. *Andst:* lærer Anna Legarth. *Ansager:* sognepræst J. Skydstofte. *Blåvand:* plantør N. Raun Pedersen. *Brøndum:* sognepræst Jørn Munksgård. *Brørup:* K. Frydendal Pedersen. *Darum:* ingeniør Erik Plesner. *Esbjerg:* Esbjerg Gymnasium, sem.-adjunkt T. Benjaminsen, sognepræst Frede Bøss, arkivar Dorte Haahr Carlsen, laborant Birgit Eriksen, el-installatør Frøkjær, stud. sem. Brian Isaksen, Ronald B. Kodahl, stadsbibliotekar Johs. Petersen, direktør Poul Toft Simonsen, bankdirektør K. B. Videsen, gdr. Olav Willadsen. *Gentofte:* læge E. Krogh. *Gørding:* tømremester Sv. Theisen. *Gårde:* lærer Hanna Pedersen. *Hjerting:* Bodil Sottrup-Jensen. *Holbæk:* Holbæk Bibliotek. *Holsted:* Sv. A. Hansen. *Karlsgårde:* stud. sem. Tom Bager. *Lunde:* sognepræst Magnus P. Nielsen. *Lustrup:* sem-adjunkt Gerda Brandorff. *Løborg:* fhv. smedemester Jeppe Olesen. *Nordby:* borgmester Berg-Jensen. *Nymindegab:* kommuneingeniør Jørn Krummes. *Nysted:* minister Per Hækkerup. *Nørre Nebel:* sognepræst H. Bogetoft Pedersen. *Oddum:* Peder B. Pedersen, sparekasseass. Erik Plauborg. *Oksbøl:* oberstløjtnant A. S. Møller. *Padborg:* toldass. J. J. Skov. *Rejsby:* gdr. L. Stauning-Jensen. *Ribe:* rektor Jens Bøggild, kommunaldirektør C. H. Dons Christensen, overlæge L. H. Duysen, herrefrisør L. Kvist Hansen, sekretær Inge Jensen, lærer Dora Krog, Nørskov Rasmussen, bankdirektør Steen Thulstrup. *Rønde:* vildtbiolog P. Uhd Jepsen. *Skovlund:* skoleinspektør Jens Ladekjær, sognepræst Bodil Tybjerg Schmidt. *Tarm:* Hans Bach. *Tarp:* sem-adjunkt Jørgen Bjerregård. *Thorstrup:* sognepræst O. Chr. Ivertsen. *Thyborøn:* kommunebogholder Jens J. Uhd Jepsen. *Tistrup:* læge P. Leth Sørensen. *Tjæreborg:* ejendomshandler N. Christiansen, sognepræst Kjeld Houmand, Allan Iversen, civilingeniør J. L. Kræmer. *Tofterup:* P. Møller Hundebøll. *Tåstrup:* Høje Tåstrup komm. Biblioteker. *Varde:* ingeniør Kurt Brissing, kapellan E. Harbsmeier, kommunaldirektør A. Kragh, fhv. turistchef B. Kreilgaard, provst V. Kvist, bogtrykker Arne Rechter, arkitekt Hans Neistgaard. *Vejrup:* kreaturkom. Sigfred Hansen. *Vester Nebel:* Signe Jensen, Ebbe Walther. *Vester Vedsted:* husmand Kai Pedersen. *Ølgod:* tandlæge H. Christensen, tandlæge Peer Hedegaard, advokat J. K. Hansen, pens. mejerist J. C. Laursen, filialdirektør Herluf Pedersen, boghandler K. Theilgaard. *Ålborg:* Ålborg Universitetsbibliotek. *Århus:* H. Krongaard Kristensen.

Regnskab 1974-75

INDTÆGTER

Kassebeholdning pr. 1. april 1974	27.283,52
Kontingenter	49.580,25
Bogsalg	14.766,08
Indgået moms	2.215,27
Portogodtgørelse	793,60
Renter af legater	577,50
Renter af beholdninger i sparekasse og giro	4.279,42
Refunderet moms	3.731,00
Udbetalt overskud fra D.H.F.s Hist. Billedværk	1.698,00

Tilskud:

Staten	2.700,00
Ribe amtsråd	18.000,00
Kommuner	32.250,00
Pengeinstitutter	26.750,00
Fonds	18.500,00
I alt	<u>98.200,00</u>
	<u>203.124,64</u>

UDGIFTER

Kontingent til S.L.F. samt forsikringer	1.678,00
Forfatterhonorar	3.280,00
Trykning af »Fra Ribe Amt« 1974	35.543,51
Trykning af »Andst og Gjesten sogne« samt »Ribe Dømkirke«	29.577,16
Porto ved udsendelser	8.120,22
Kontorartikler og telefon	3.627,04
Møder, foredrag og udflugter	4.429,25
Kurser	155,40
Repræsentation	250,00
Bøgekøb og bibliotek	405,69
Husleje m.v.	1.541,94
Udgået moms	5.289,46
Indsendt moms	807,00
Udgifter i alt	<u>94.704,67</u>
Beholdninger at overføre til 1975-76	108.419,97
I alt	<u>203.124,64</u>

AKTIVER

Indestående i Ølgod Sparekasse:

Konto nr. 00-03804	848,41
Konto nr. 656-02-25629	1.462,33
Konto nr. 656-02-17014	9.238,91
Konto nr. 656-06-21109	0,00
Konto nr. 656-06-18728	91.372,36
	<u>102.922,01</u>
Kontant	600,00
Girokonto nr. 6 04 31 94	397,96
Bevilget af Grindsted og Ribe kommuner samt Ølgod Sparekasse til udbetaling efter 1. april 1975	4.500,00
	<u>108.419,97</u>
Th. Mølhedes legat	12.700,00
Boglager	3.000,00
I alt	<u>124.119,97</u>

Ovenstående regnskab er gennemgået og fundet i bedste orden. Beholdningernes tilstedeværelse er konstateret.

Ribe, den 2. maj 1975.

Svend B. Troelsen.

Jens Kusk.

ORDINÆRE TILSKUD

Staten		2.700,00
Ribe amtsråd		3.000,00
Billund kommune	350,00	
Blåbjerg kommune	300,00	
Blåvandshuk kommune	200,00	
Bramming kommune	300,00	
Brørup kommune	400,00	
Esbjerg kommune	1.500,00	
Fanø kommune	50,00	
Grindsted kommune	200,00	
Helle kommune	150,00	
Holsted kommune	300,00	
Ribe kommune	500,00	
Varde kommune	500,00	
Vejen kommune	1.000,00	
Ølgod kommune	500,00	6.250,00
A/S Den danske Provinsbank, Ribe	200,00	
Ribe Sparekasse-Bikuben	400,00	
Fanø Spare- og Lånekasse	50,00	
Grindsted Sparekasse	200,00	
Sparekassen Sydjylland, Ribe	200,00	
Sparekassen Sydjylland, Varde	200,00	
Ølgod Sparekasse	500,00	1.750,00
I alt		<u>13.700,00</u>

EKSTRAORDINÆRE TILSKUD

*Til publikationen »Fra Ribe Amt« 1975; festskrift til
førstelærer H. K. Kristensen:*

Ribe amtsråd		15.000,00
Billund kommune	300,00	
Blåbjerg kommune	1.000,00	
Blåvandshuk kommune	1.500,00	
Bramming kommune	1.000,00	
Esbjerg kommune	5.000,00	
Fanø kommune	200,00	
Grindsted kommune	2.000,00*	
Holmsland kommune	1.000,00	
Ribe kommune	1.500,00*	
Varde kommune	4.000,00	
Vejen kommune	1.500,00	
Ølgod kommune	2.000,00	21.000,00
Esbjerg Sparekasse-Bikuben	500,00	
Ribe Sparekasse-Bikuben	10.000,00	

Den danske Landmandsbank, Bramming, Esbjerg og Fanø afd.	2.500,00	
Grindsted Sparekasse	500,00	
A/S Handelsbanken, Varde afd.	2.500,00	
A/S Varde Bank	2.000,00	
Ølgod Sparekasse	1.000,00*	19.000,00
A/S Den sydvestjske Venstrepresses, Dagbladet »Vestkysten«s fond	1.000,00	
J. Lauritzens fond	5.000,00	
Egvad Egnshistoriske Samling	500,00	6.500,00
		<u>61.500,00</u>

* Bevilget til udbetaling efter 1. april 1975.

*Til publikationen »Nogle optegnelser om
Andst og Gjesten sogne:*

Sparekassen Sydjylland, Vejen	1.000,00	
Vejen kommune	5.000,00	6.000,00

*Til publikationen »Ribe Domkirke – et motiv
i dansk guldalderkunst«:*

Konsul George Jorck og hustru Emma Jorcks fond	4.000,00	
Landsdommer V. Gieses legat	4.000,00	
Ny Carlsberg fondet	4.000,00	12.000,00

Til arkivet om andelsbevægelsen i Ribe amt:

Andelsbanken, Esbjerg	5.000,00	5.000,00
-----------------------------	----------	----------